

BERHEM

Kovara Lêkolînên Civakî û Çandî

Kurds charging, with Kettle-drummers leading

FRONTISPIECE

Îlon 1990 / Hejmar: 9

BERHEM

Perrcama Dozkariya Kultiri u Camatiye / İlon a 1990 / Mare: 9

Ünlü şair Alişêr Efendi ve kahraman eşi Zarişe Hanım

BERHEM

Sosyal ve Kültürel Araştırma
Dergisi
Eylül 1990 / Sayı: 9

Berpîrsiyar/Ansvarigutgivare
Mustafa DÜZGÜN

Redaktion

M. PİRO
B. BARAN
R. T. HULMANI
H. TORNÊCENGİ
K. SILBUS

Amadekarê Bergan:
E.AYDIN

Adres:

Kotkagatan 15, 6tr.
164 75 Kista
Stockholm - SWEDEN

Tel: 08 - 750 48 28

Post Giro: 425 23 97 - 7

Konto:

Första Spar Banken - 142 163 484

Temsildariyên BERHEM'ê:

Almanya Federal: Hawar
tel: 069 - 62 98 09

Belçika: Derwêş M. FERHO,
tel: 016 - 20 64 45
02 - 230 89 30

Aboneti/Prenumeration:

Kes/Enskilda 140 Sek sal/år
Meqam/Myndigheter 200 Sek sal/år
Ewropa 160 Sek sal/år
Lib/Lösnummer 25 Sek / 4\$ / 7DM

ISSN 1100 - 0910

Författares Bokmaskin
Stockholm 1990

NÎVÎSARÊN VÊ HEJMARÊ

4 NAMEYÊN XWENDEVANAN

5 NAME JI BO XWENDEVANAN

Redaksiyon

7 HEVPEYÎVÎNEK BÎ OSMAN SEBRÎ RE

Firat CEWERÎ

11 1914 BÎTLÎS KÛRT AYAKLANMASI

Cellîlê CELÎL

Rusça'dan Çev. J. SILAV

20 PÊŞDAHATINA NASYONALÎZMA TIRK
Û PIRSA KURD

İhsan AKSOY

32 IRAK'IN KUZEYDOĞUSUNDA BİR KÛRT KÖYÜ

J.P.N. GALLOWAY

İng. Çev. H. NSÎBÎN

37 HALKBİLİMİ KONULARI VE
ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ

A. Haydar AVCI

42 DU STRAN Û ÇÎROKEK BÎ KURDÎYA ŞÊXBİZİNÎ

Mahmûd LEWENDÎ

46 MEMÊ ALAN DESTANI VE KÛRT UYGARLIĞI

Cemşid BENDER

58 VATENÊ VERÊNAN

M. DUZGIN

68 ZERDÜŞT PEYGAMBER NEREDE DOĞMUŞ?

Rusça'dan Çev. Jar SILAV

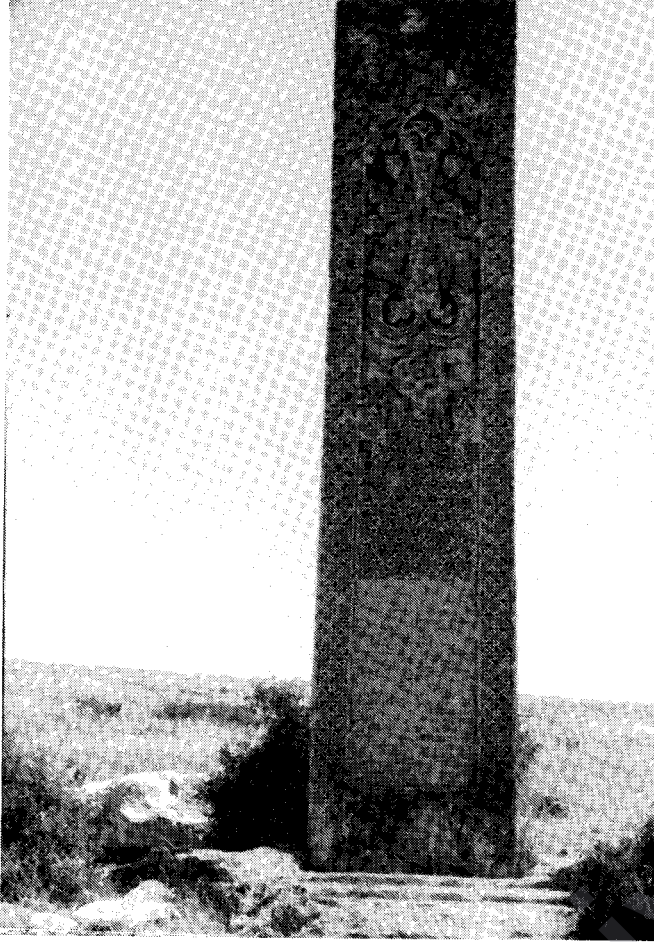
Kapak:

Davulcular öncülüğünde saldırıya geçen Kürtler

Lady SHELL'in yazdığı *Glimpses of Life and Manners in Persia* (İran'da Yaşam ve Geleneklerden Görüntüler, London 1856,) adlı eserin başındaki resimli sayfadan alınmıştır (Dr. A.Medyalı'nın arşivinden).

Arka Kapak: Seyîd Rıza ailesine mensup (1938 öncesi) olduğu söylenen Dersim'li üç silahşör (Orijinali R.Zîrek'ten sağlanmıştır).

NAMEYÊN XWENDEVANAN

VANK'IN DİKİLİ TAŞLARI

Sizi fazla meraklandırmadan mektuptaki resimlerin öyküsüne geçmek istiyorum. Bunların Ermenilerden kalma olduğu söyleniyor. Bu taşların bulundukları yer, köy halkınca *Vank* diye adlandırılıyor. Kanımca Ermenice bir sözcük bu, ama ne anlama geldiğini bilemiyorum. Üç adet dikili taş, kilise, türbe, mezarlık, altmışa yakın ev etrafı kesme taşlardan yapılmış bir duvarla çevrili olması gereken bu tarihi alan, şimdilerde tam bir harabeyi andırıyor.

Bu taşların bulunduğu yer Tercan'ın Avrang (yeni adı Üçpınar) köyüdür. Vank'ın bulunduğu tepelerden bakıldığında Qındım köyünün görüldüğü söylenir. Burası her biri ayrı ayrı adlarla anılan çeşitli mezarlardan oluşuyor. Sözgelimi, Koyê Gewr'in eteğindeki Qelecuxa Cêrene bunlardan biridir.

Avrang'da oturmakta olan halkın bir bölümünü bizim Kırmancılar, diğer kesimini de Türkler oluşturuyor. Kırmancılar Kırdaski (Kurmanci) konuşmakla birlikte

Kırmancı (Dımili)'yi de iyi bilirler. Bizim tanıdıklarımız, bu köyün (Avrang) adının Ermenice'den gelebileceğini söylüyorlar. Daha doğrusu böyle olduğunu sanıyorlar.

Bizim köylülerden birinin annesi Avranglıdır. Bunların nenesi öl düğünde yüz yaşını geç kinmiş. Onun anlattığına göre, neneleri henüz genç kızken Ermeniler Avrang'da yaşıyordu. Ve:

"Başlarında çok sa yılan, zengin bir lider leri vardı. Gelengideni çoktu ve günde yüzlerce kişi sofrasında altın ve gümüş kaplarda yemek yerd. Bu saygın kişinin evinin önü bile halı seriliydi.

Ermeni kırmında buradaki insanların çoğu öldürüldü, kalanları da kaçıp uzaklaştı. Böylece buralar viraneye döndü. Hatta Müslüman köylülerce saklanan iki Ermeni, Türk askerleri tarafından yapılan arama sonunda bulundu ve orada öldürüldüler".

Tanıdıklarımız, resimdeki dikili taşlarla ilgili de Şunları anlatıyorlar:

"Bu dikili taşların ustası bir papazdı. Papazın mezarı hala Van'da bulunuyor. Papaz taşları oyup bitirdikten sonra yerlerine nasıl dikeceğini düşünür. Bir sabah uyandığında, bu taşlardan birinin yerine dikildiğini hayretle görür. Bu durum karşısında çok geçiren papaz, aklını kaçıtır ve elindeki çekici kafasına indirerek can verir".

Bu söylentinin ne denli doğru olduğunu kestirmek güç, ama bu öykü gerçeğin ne olduğunu görmemiz bakımından bir ipucu verebilir.

Gelelim buranın Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki öyküsüne. Avrang'da yaşayan Kırmancılar Alevi, Türler ise Sünni dirler. Alevilerin anlattığına bakılırsa bu Sünni Türk ler oldukça fanatiklerdir. Türklerin dinsel inançları bakımından tutucu ve Türk olarak da Ermenilere karşı önyargılı olmaları, bu sanat ve kültür merkezlerinin yıkıma uğramasında oldukça önemli bir rol oynuyor. Köye yapılan caminin inşaatında kullanılan taşların bir bölümü Vank'tan götürülmüştür. Hatta ev

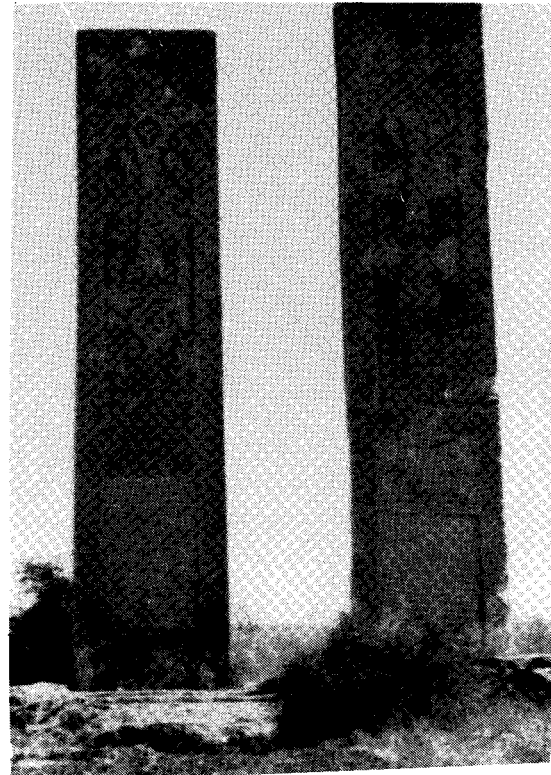
yapımında bile bura taşlarından yararlanılmıştır. Vank' ta üç adet "dikili taş" varken, şimdi sadece ikisi kalmıştır. Kilise, türbe, mezarlık ve evler tümünden harabe haldedir. Alevî -Kürt halkının gösterdiği duyarlık ve özen ne yazık ki bu tarihi eserleri kurtarmaya yetmemiştir. Bunlar bu tutumlarından ötürü jandarma karakoluna götürülüp falakaya yatırılmışlar; "Ermenileri savunmak"la suçlanmışlardır. Bu içleraci durum 12 Eylül darbesinden sonra yoğunluk kazanmıştır. Aslında Alevî-Kürtlerin bu konudaki duyarlılığı, taşların "bir gecede ve ansızın kendi kendine dikildiği" inancına olan bağlılıklarından, taşların kutsallığına inanmaktan kaynaklanıyor. Bu kutsallığı dilegetiren daha başka öyküler de var. Birisi şöyle:

"Kürtlerin çobanı, sürüyü Vank'ın içine sürüp orada otlatmış. Sonra bir gece düşünde, sürüyü bir kez daha oraya götürüp otlatırsa cezalandırılacağı tehdidiyle karşılaşmış."

Bu tür inançlar sözkonusu kesimi bu tarihi eserleri korumaya itmiştir. Ne yazık ki jandarma baskısı karşısında artık yeterince duruma müdahale edemiyor ve yıkımı önleyemiyorlar. Halkın anlattığına göre, zaman zaman turist kabileleri ve tek-tük Ermenilerin burayı ziyaret ettiği oluyormuş...

Tüm bunlar halktan duyup saptıklarım. Kuşkusuz ayrıca araştırılıp incelenmesi gerek. Ne yazık ki bu koşullarda işi derinliğine eşemedim ve sadece halktan duyduklarımı size iletmekle yetiniyorum. Umarım ileride bu konuda daha çok bilgi sahibi olur ve sorularımıza yanıt buluruz.

M. Comerd
Almanya

NAME JI BO XWENDEVANAN

BERHEM di vê hejmarê de bi *Hewpeyfvînek bi Osman Sebrî* re dest bi nivîsarên xwe dike. Kurdên ku kêman zêde şarezayê edebîyata Kurdî ne, bêgûman di derheqa şair û nivîskarê Kurd Osman Sebrî de gele tişt dizanin û her wiha qene çend berhemên wî yên hêja xwendine. Ev roportaja, çend sal berê hatîye çekirin, lê ji nîrx û girîngîya xwe tu tişt wînda nekirîye. Di gele rû û warên tarîxa me ya nêzik de agahdarîyên calib û balkêş pêşkêş dike.

Celîlê Celîl di vê lêkolîna xwe de behsa *Serhildana Kurdên Bitlisê ya 1914'an* dike. Birayê hêja **J. Silav** ev ji Rûsî wergerandîye li ser Tirkî. Wek tê zanîn di wî serdemî de li Bitlisê Konsolosgerîya Rûsya hebû û ji ber zilma leşkerê Tirk, **Mela Selîm** û hinek hevalên wî xwe avêtibûn sitara wê. Ji ber vê yekê di derheqa vê û hinek bûyerên din ên Kurdistanê de di arşivên Rûsya'yê de gele zanîyarîyên hêja û kêrhatî hene. **C.Celîl** ji van belge û zanîyarîyên arşivên Rûsî û her wiha gele ji yên dinê xweş istifade kirîye û nivîsara xwe xweş gihandîye hev. Li gel xwendevanên Kurd, yên Tirk jî dikarin vê nivîsarê ji bo xebatên xwe bi kar bînin.

Î.Aksoy di vê lêkolîna xwe de li ser *Îttîhad û Terakîyê* disekine. Serdema têkçûna wê tevgerê de, wê siyaseta şoven û nijadparêz çawa bi destê *Îttîhadperwerên* derewa duwem ve dom kirîye; eleqetê wan û miletên bindest ên Dewleta Osmanî çawa bûne, lê dikole û şirove dike. Di eslê xwe de ev nivîsara, kurtasîyekê xebata dûr dirêj a heval **Îhsan Aksoy** e. Her wiha cara ewil e ku di vî babetê de bi Kurmancî nivîsareke evçend têkuztir tê weşandin.

Di sala 1956'an de ji *Zanîngeha Oxfordê* heyetek çûye gundekî Kurdistanê Iraqê û bi rewşa aborî, civakî û çandîya vî gundî ve mijûl bûye. **J.P.N. Galloway** di vî babetê de monografiyeke *Rûst'ê* nivîsîye. Bi rastî ev ji bo xwendevan û lêkolînvanên Kurd wek nimûneyek girîng e. Divê neye bîr kirin ku, di ronîkirina rewşa aborî û sosyaliya welatek de, monografiyên wisa xwedî rolek mezin in. Em, ji dostê hêja **H.Nsîbîn** re gele sipasdar in ku ev nivîsara ji bo me ji Îngilîzî re wergerandîye Tirkî.

A.H.Avcı pisporê folklorê ye û di vê şaxa zanistên civakî de xwedî çend lêkolînên kêrhatî ye. Li gel folklorê Tirkî bi folklorê Kurdî ve jî mijûl bûye. Di vê nivîsara xwe de bi awakî giştî li ser mana û mebestê folklorê, beş û babetên wê disekine. Em wisan bawer in ku vê nivîsara, dê kêrê folklorên Kurd were û xasîma di warê metodên lêgerînê folklorê de wek nimûneyek berdest dê valahîyek tijî bike.

BERHEM'in bu sayîsê Kürt şair ve yazarı *Osman Sebrî* ile yapılan bir röportajla başlıyor. Kürt edebiyatıyla az-çok ilgisi olan herkes *O.Sebrî* hakkında birşeyler bilir ve ola ki birkaç eserini de okumuştur. Üç yıl kadar önce *F.Cewerî*'nin gerçekleştirdiği bu röportajın, yakın tarihimize ilişkin bazı sorunların aydınlığa kavuşturulması bakımından şimdi de değer ve öneminden birşey yitirmedığı rahatlıkla söylenebilir.

Celîlê Celîl bu yazısında 1914 Bitlis Kürt Aya-klanması'nı inceliyor. Anımsanacağı gibi o dönemde Bitlis'te bir de Rus Konsolosluğu vardı ve direnişin önderi *Mela Selim* ve birkaç arkadaşı sonunda bu konsolosluğa sığınmışlardı. Yazar, sözkonusu olayla ilgili olarak zengin belge ve bilgileri kapsayan Rus arşivlerini ve daha birçok başka kaynaklardan yararlanmış. Değerli dostumuz *J.Sılav* araştırmayı Rusça aslından Türkçe'ye çevirdi.

Îhsan Aksoy son birkaç yıldan beri Türk milliyetçiliğinin gelişimi üzerinde çalışıyor. Yazar, Türk milliyetçiliğinin yurtseverlik yerine ırkçı ve şoven bir temelde geliştiğini belirliyor. Ayrıca *Îttîhad ve Terakkî* nin ikinci sırada kadrolarından olan *Mustafa Kemal, İsmet inönü, Kâzım Karabekir* gibi kişilerin, I.Dünya Savaşı'nda uğranılan yenilgiden sonra yurt dışına kaçmak zorunda kalan asıl *Îttîhadçıların* politikasını genellikle devralıp yürüttüklerini vurgulamaktadır.

1956 yılında *Oxford Üniversitesi*'nden Irak Kürdistanı'nın Rûst köyüne gezi düzenleyen bir grup, orada ekonomik ve toplumsal yaşamı inceledi; köyde monografik bir çalışma yaptı. Bunlardan biri olan *J.P.N.Galloway*'in kaleme aldığı Rûst köyünün monografisini, *H.Nsîbîn* dostumuz **BERHEM** için çevirdi. Bu tür monografi çalışmalarının, bir ülkenin sosyo-ekonomik yapısı ve yapısal değişmeyi yönlendiren dinamikleri saptamada büyük bir öneme sahip olduğu biliniyor. Buna araştırmacılarımızın da gereksinim duyacakları düşüncesiyle yazıyı olduğu gibi yayınlamayı uygun bulduk.

A.H.Avcı dostumuz folklor konusunda usta ve değerli ürünleri var. Sadece Türk folkloru konusunda değil, Kürt folkloru alanında da içerikli çalışmaların sahibi. Bundan böyle **BERHEM**'de de yazılarını izleyeceğimiz yazar, bu yazısında bir disiplin olarak halkbilimini, kapsadığı alanı ve işleyişini inceliyor. Bunun okuyucularımızca sıcak bir ilgiyle okunacağı ve çalışmalarda yararlanılacağı kanısını taşıyoruz.

NAME JI BO XWENDEVANAN

Di nav gelê Kurd de di derheqa Kurdîya Şêxbizî de pir tişt naye zanîn. Çawa ziman e û ji kîjan lehçe û devokan nêzik e? Rastî em birayê xwe yên Şêxbizî nas dikin, lê di derheqa zimanê wan de xwedî agahdarîyek hewce ninin. Nivîskar Mahmûd Lewendî ji bo xwendevanên BERHEMÊ di vî warî de nivîsareke hêja amade kirîye. Nivîskar, him Şêxbizînyan dide nasîn û him jî Kurdîya Şêxbizînyan. Lewendî li gel vê xebata xwe di derheqa Gramera Kurdî ya P.Beidar de jî (1926) danasînek nivîsiye û di vî warî de jî me agahdar dike.

C.Bender di vê lêkolîna xwe de li ser bajarvanîya Kurdaan disekine, sedem bi destana Memê Alan jîyana civakî ya gelê Kurd a kevnare dixê berçav û bermayên wê yên hê dest de mayî şirove dike. Ev nivîsara ji bo rexnegirî û ronîkirina dîrok û çanda Kurdî rê dide berhevdaneke (mînaqaşê) girîng û kêrhatî. Bi her halê xwe ve nivîsara C.Bender dê çavan veke û em ê bi mefhumên tarîx û kultura xwe ve bêtir mijûl bibin.

Wek tê zanîn di hejmarê berê yên BERHEMÊ de Gotinên Pêşinan, Nîfir û Dîwa yên Zazakî hatin weşandin. Lê, yên Dêrsimê di nav de kêrhatî. Çawa dibînin di vê hejmarê de Vatenê Verênan ê navçaya Dêrsimê jî hatine berhev kirin. Roj bê ku gele kesên din ewê vî xebatî bêtir pêşde bibin û têkuztir bikin.

Bi naverokê ne lawaz ve ev hejmara kovarê jî bi şanazî gihîştê destê xwendevanan. Û ji bo wêbê jî em her xwedî hêvîyeke qewî ne. Lê çi heye ku ji bo domandina kovarê, li gel xebat û fidakarîyê divê materyalê çapemenîyê jî wê hebin. Wek tê dîtin di her hejmara kovarê de gele resm, motîf, desen, belge û gele materyalê din ên çandî, hûnerî, tarîxî tînin weşandin. Çi mixabin arşîv û kitêbxanên dinyayê li ber destê me ninin, bibin jî tenê bi keda me kovareke wisa bi rêve naçe û nagihîjê mebesta xwe ya giştî. Divê çawa di me di rûpelek de wek daxuyanek nivîsiye, divê di wê îstiqametê de em giş dest bidin hev. Di çavkanîyên kevn û nûn de, tiştên ku eleqe be Kurdistan û jîyana gelên Kurdistan in, ji me re bişînin an qene me ji hebûna wî tiştî agahdar bikin. Ji bo bi destxistina wan berheman em jî amadene ku îmkânên xwe seferber bikin. Em her tim bendewarê piştigirî û xebata we ne.

Heya niha gele dost û xwendevanan bi her awayî arîkarîya BERHEMÊ kirîye. Hinekan bi rêya pâyda kirina abonan ve, hinekan bi nivîsarên xwe ve, hinekan jî -zêde an kêrhatî- jî alîyê malî ve... Em bi dil û can ve ji wan dost û xwendevanên hêja re pir pir sipas dikin. Her şad û aza bin.

Heya carek din xatirê we. Bimînin xweşîyê de.

Kürtler arasında Şêxbizîni Kürtçesi hakkında bilgisi olan insan sayısı kabarık değil. Bu kardeşlerimizi tanıyor, ama dilleri hakkında fazla birşey bilmiyoruz. Değerli araştırmacı Mahmûd Lewendî, bu konuda bizleri aydınlatıyor. Karşılaştırmalı bir biçimde Şêxbizîni Kürtçesi'nin yakın ve uzak bağlantılarını ortaya koyma denemesine girişiyor. Bunun yanı sıra dergimizdeki bir diğer yazısında da P.Beidar'ın 1926'da yazdığı Kürt Grameri'ni özenle tanıtıyor.

C. Bender iki sayı sürececek olan Memê Alan Destanı ve Kürt Uygarlığı konulu incelemesinde, tarihimizin gözelerini, günümüze dek gelebilen ulusal ve toplumsal değerlerimizin izlediği yolu değerlendiriyor. Okuyucularımızın konuya eleştirel bir yaklaşım sağlamalarını özendirmek yönünden bu yazının büyük bir değer taşıdığına kuşku yok.

Anımsanacağı gibi önceki sayılarımızda Zazaca Atasözleri, Dua ve Beddualar'a yer verildi. Bunlar Dersim yöresini yeterince kapsamıyordu. M.Duzgün bu sayıda yayımlanan derlemesiyle sözkonusu boşluğu kısmen de olsa doldurmaya çalışıyor.

Bu sayımızın da başarıyla yayımlandığı gönül rahatlığıyla söylenebilir. Bundan sonrası için de umutlu olduğumuzu belirtmeliyim. Ne var ki çaba ve özverinin yanı sıra bir yayın için materyal de gerekli. Bu konu da okuyucularımızdan çokça beklentilerimiz var. Kendilerinde var olan ya da çeşitli vesilelerle karşılaştıkları resim, belge, desen vb. ürünlerden bize göndermeleri, veya en azından bizi haberdar etmeleri içten dileğimizdir. Bilgilendirilmek koşuluyla bu konudaki giderleri karşılamak için olanaklarımız ölçüsünde çaba gösreceğimizden kuşku duyulmasın. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi bir başka sayfamızdaki DUYURU'da yer almaktadır.

Şimdiye kadar pek çok dost ve okuyucumuz BERHEM'e çeşitli yardımlarda bulundular: Kimileri abone bularak, kimileri yazı yazarak, kimileri de az ya da çok para yardımıyla bulunarak... Bu dostlarımıza candan teşekkürlerimizi sunarız. Sağolun, varolun!

Bir dahaki sayıya kadar kalın sağlıklıcakla.

REDAKSİYON

BERHEM'in 8. sayısında Ermeni Soykırımı Konusunda Türk Görüşleri Neden İnandırıcı Değildir başlığıyla yayımlanan, Sayın İsmail Beşikçi'ye ait yazının bir yerinde "Bulgaristan Türkleri" olması gereken ifade yanlışlıkla "Bulgaristan Kürtleri" olarak geçmiştir. Düzeltir, özür dileriz.

Redaksiyon

HEVPEYÎVÎNEK BÎ OSMAN SEBRÎ RE

Firat Cewerî bi Osman Sebrî re

Foto: Cewerî

Ev roportaja sê sal berê li ser navê kovara Hêvî hatîye çêkirin; lê ji ber nedomîya wê kovarê heya niha tu cîhek de nehatîye weşandin. Li gor bîr û bawerîya me Osman Sebrî, di vê qisedana xwe de gele rûyên xebata berê -wek şahid û nûnerekî wê xebatê- eşkera dike. Ew ê kêrî xwen devan û ronakbîrên Kurd bê.

Ruknedin taxek ji taxên Şamê ya herî bilind e, di quntara çiyê de ye. Weke çiyayekî Kurdistanê asê ye, rût e, lê bi heybet e. Ku navê Şamê ne lê biwa, ji rûniştevanên wê mirov dê bigota Kurdistan e. Piraniya Kurdên Şamê li wir bi cih bûne, li wir mal ava kirine û li wir dijîn. Di dilê hemiyan de hêviya Kurdistanê azad heye. Û li wir kalek dijî. Kalemêrekî bejnîkurt, awir tuj, mêrxas û weke çiyayên Kurdistanê bi heybet... Kalemêrekî ku ji bo

azadiya welatê xwe bi qasî qirşekî tiştêk ji hêviya xwe winda nekirîye. Ez êvareke buharê li mala wî kalmêrî bûme mêvan. Wî mêrxasê gotin xweş, nefsbîçûk, jêhatî û xwedî tercube geh bi gazine, geh jî bi hêrsbûnê ji min re behsa paşeroja xwe, dema borî û behsa paşeroja me kir. Ji bo ku ez gotûbêj û sohbeta vî welathezê mezin tenê ji xwe re nehêlim û bigihînim hemwelatîyên xwe jî, min jê pirsî û wî jî bersiv da:

- Apê Osman, te kengî li ku, çawan û ji bo çi dest bi nivîsandinê kir?

- Nivîsandin, rehma Xwedê lê be, gava Celadet xwest Hawarê derxîne, min jî dest bi nivîsandinê kir. Hevalekî bi navê Qedrican di hejmara pêşî de ji min re tiştêk nivîsandibû, di hejmara diduwan de jî min jê re nivîsand. Wî me dest bi nivîsandinê kir. Lê nivîsa ku min di Hawarê de kir gelekî kêmbû, Hawara ku bi alfabe ya kevin derdiket... Hingî hebeke nexweş ketibû navbera min û rehmetî Celadet. Wî bi

hinek nivîsên min leyistibû. Ji ber vê yekê ez xeyîdîm û min hew tê de nivîsî. Gava Hawara nû dest bi weşanê kir, wê çaxê hinek camêr hebûn em gihandin hev, xwest ku em diyan bi hev re bixebitin û ez pê re xebitîm. Wê gavê min hebeke nivîsand.

- Welê dixuye ku te li Şamê, an jî li Sûrî dest bi nivîsandinê kirîye.

- Erê, min li Sûrî dest pê kir. Ma li welêt nivîsandina bi Kurmancî hebû? Me nedizani ku Kurmancî tete nivîsîn û neketibû serê me.

- Tu di bin tesîra kê û çi de mayî?

- Gava ku Celadet rehmetî dest bi derxistina Hawarê kir, di dilê me gişkan de kerameta nivîsandinê çê bû. Lê paşê Celadet ji min re pirsek jî gotibû, ew xweş ketibû serê min. Got: Ez dibînim çavên te li çîrokên şoreşê, lêxistin... Em ferz bikin tu bi tenê bikaribî Kurdistanê çêbikî. Lê ew Kurdistan ku merivek çêbike, merivek dikare xerab jî bike. Lê nivîsandin tu çi bikî ew dê ji mîlet re bimîne. Ew gotinên rehmetî di

serê min de cih girtibûn û ez bi zimên mijûl bibûm. Lê li pêşiya me tiştek tunebû, destên me vala bûn. Destên me de tiştên ku min berê bihîstibû **Dîwana Melayê Cizîrî û Mem û Zîn a Ahmedê Xanî** bû. Ji van pê ve ji Kurmancî me tiştek nebihîstibû. Ew jî tijî pirsên Erebi ne, yanî ne Kurmancîyeke xwerû ye. Zimanê Kurmancî nehatiye şuxulandin, nehatiye xwendin. Ev jî bextê me yê reş e. Bav û kalên me gunehkarîyeke mezin kirine ku bi zimanê xwe mijûl nebûne. Di welatê me de Ermenî hebûn, Suryanî hebûn, hindik bûn. Lê wan bi zimanê xwe dixwendin. Me diçû bi zimanê Tirkî û Ereban dixwend. Ev hemî sîwê bav û kalên me ne, em hîn nekiribûn. Heye ku rehmetî **Celadet** nebiwa, dibû ku me bi xwe jî guh nedabiwa vî karê ha. Ji ber ku em ne xwedîyê vî fikrê bûn, ev fikir jî wî derket, mala wî hezar car ava ... Û yê ku berê min jî daye nivîsandinê dîsan ew bûye. Yanî ez tercîh dikirim, dil dida min û ez li pê dimeşiyam. Belê...

- *Tiştê ku têtêzanîn te hem helbest, hem jî dûznivîs (prose) nivîsandiye; wek li ser Napoleon, hin çîrokên lawiran, li ser hin eşîran... Bêtir kîjanê tu têtê dikir, helbestê an dûznivîsê?*

Osman Sebri di mala xwe de

Foto: Cewerî

Ezbenî, biçûkî min gelekî ji şîrê hez dikir. Min sê-çar dîwanên helbestan ji ber kiribûn. *Mem û Zîn a Ahmedê Xanî, Dîwan a Melayê Cizîrî û ji Tirkî jî min sê-çar dîwan ji ber kiribûn.* Kêfa min jê re dihat. Îcar, ji ber vê yekê gava min dest bi nivîsandinê kir bi min re şîr derket. Tiştê pêşî min nivîsandiye şîr e.

- *Weke ku tu jî zanî, em nivîsê nû hê jî li ser rîya Hawarê diçin. Tu karî ji kerema xwe re bi kurteberî behsa dema Hawarê ya hewa edebî bikî?*

- Destpêk, yanî her wekî destpêk bû tiştêkî hêja bû. Lê zimanê Kurmancî Hawar bi tenê têtê nake, divê em gelekî bixebitin. Îro Kurdistanê çêbibe, ko meke zanistî bête danîn, divê ew kom her eşîrêkê peyayekî xwe têtê nav, bi gundiyan re, bi jin û mêrên gundiyan re bide û bistîne û pirsên Kurmancî ji wan hîn bibin. Yên berê zimanê me xerab kirine xwendayên Kurdan bûn, îro jî dîsan xwenda xerab dikin.

- *Hewa edebî çawan bû, têtêkî û dan û standinên we nivîskarên Hawarê?*

- Ezbenî pêşî bû. Ziman bi dewra mirovekî pêş de naçe, çend zik jê re dixwaze.

- *Gava mirov dibêje Hawar çend nav têtê bîra mirov. Wek Celadet Bedirxan, Osman Sebri, Nûredîn Zaza, Cîgerxwîn û Qedrîcan. Dan û standinên we van kesan çawan bûn, we bi çi awayî alîkarîya hevûdu dikir?*

- Welehî dan û standinên me li gel hev ne evqas baş bûn, dan û standinên me ne xurt bûn.

- *Sedem çi bû?*

- Sedem bêaqilîya me bû. Di warê sîyasî de em her yek bi awayekî difikirin. A niha tu hinek nivîsarên min bibîn, tu dê bizanibî ku ez bi gelekî ji wan dîr im. Yanî hinek ji me weke berê difikirin, hinekan ji me jî nedixwestin ku weke berê bifikirin. Ev bû û zêdeyî vê jî ez bawer im ne durust e em tiştêkî bipeyivin, ez naxwazim...

- *Çap û belavkirina Hawarê çawan bû, we alîkarî ji ku digirt?*

- Hawar pêşî bi alîkarîya millet derdiket. Paşê şer dest pê kir. Gava şer dest pê kir, hukûmetê ji hemî rojnameyan re alîkarî kir, hingî alîkarî bi Hawarê re jî kirin. Ronahî jî derdiket, lê Ronahî bêtir cih dida nûçeyên sîyasî. Mikûn bi ku zêde pêş de biçûwa; lê peyayên me tunebûn, millet nedixwend. Kesên ku me ji wan re dişandin jî nedixwendin. Yanî mîna ku tu ji yekî re nivîstekê çêbikî û têtê stûyê wî, ma ew dê wê nivîstê bixwîne? Yê me jî welê bû.

- *Alîkarîya aborî ji ku dihat?*

- Alîkarîya aborî hinek aboneyên me hebûn temîn dikirin. Xwendayên me di Hawarê de bi şûn de bûn. Milletê me negihîştibû, zimanê xwe hîn nedibûn. Ji ber vê yekê jî di warê aborî de me hebekî tengasî dikişand. Paşê kesên ku binivîsandiba jî gelekî kêr bûn. A niha gava ku mirov Hawarê dixwîne, mirov dibîne ku nivîskarên wê gelekî kêr bûn.

- *Ew nivîsên ji Hawarê re dihatine şandin, berî ku bêtine weşandin, kesê ew di çav re derbas dikirin?*

- Na.

- *Kurdiya wan jî her weke xwe dima?*

- Belê, herkesî gorî xwe dinivîsandin, bi nivîsên wan nedihate leyistîn.

- *Belavkirina Hawarê çawan dibû, ew bi tenê li Sûrî dima, an sînor gav dikir û digihîste perçeyên Kurdistanê yên din jî?*

- Ez bawer im, çend nisxe digi hîştine Îraqê, çend nisxe dişandin Bêrûdê û Qamişloyê û dawîya maye jî li vir, li Şamê diman. Ne min got, millet yên ku digirtin jî nedixwendin. Ew hîn xwen dina zarê xwe nebûbûn û nedixwestin hîn jî bibin. Îro! xwendayên me naxwazin hîn zimanê xwe bibin! Li vir ez belaş dersê didime wan. Yên nezan tên dixwîn, lê yên zana nayên naxwîn. Erê, berê çend hebên xwenda wek doktor, avûkat û mihendîs hatine; gava dîtine ez ji jêr de dest pê dikim, çûne. Wan dixwestin ku ez ji jor de dest pê bikim. Jor de nabe. Jêr de divê mirov dest pê bike. Ku mirov jêr de dest pê bike, mirov dê pêş de biçe. Zimanê me nehatiye xwendin, nehatiye nivîsandin, nehatiye civandin. Em li ser zimanê xwe gelekî biyanî ne. Hîn pir gotinên Kurdî hene ku me nebihîstine. Ez, hîn yen ku têne ba min dersê dibînin, ji wan hîn gotinên Kurdî dibim. Ewçend zimanê me bi şûn de maye. Ev jî ne gunehê me tenê ye, gunehê bav û kalên me ne. Îro xwendayên me yên ku xwe welatparêz dizanin, bi zimanê xwe naxwîn. A niha ez dizanim meriv hene li ser hin şaxan doktora kirine, çar-pênc zimanên Ewropî dizanin, lê bi zimanê xwe nizanin. Ev ji bo me gelekî şerm e, lê camêran (!) dikin. Pir tiştên giran me Kurdan kirine, ji bo vê yekê em bi şûn de mane. Îro cihê ku lazim bû em lê biwana, em jê gelekî paş de mane. Em negihane warê ku em karibin mafê xwe bi destên xwe bistînin. Hê çavê me li destê xelkê ye. Yên mafê me dixwin Tirk in, Erebi in, Ecemi in; lê, xwendayên me berên xwe dane Amerîka, bi Amerîka re didin û distînin. Amerîka pîs e, dewleteke kolîdar e, lê pîsiya wan bi hindiktirî xelkê giştî digihîje me. Yên pîsiya wan digihîje me Erebi, Ecemi û Tirk in. Çima em nikarin bêjin ev pîs in? Hinek ji me bûne peyayên Ereban, hin bûne yên Tirkan û hin jî yên Eceman.

A ev e, rewşa me ev e...

- *Baş e Apo, em dîsan vegerin ser Hawarê. Gelo ronakbîrî di nava we nivîskarên Hawarê de çawan bû? Kesî ji we bi zimanên biyanî; mîna Îngîlîzî, Fransîzî û Almanî dizanibûn hebûn?*

- Yanî ji bo Îro gava em bixwazin bipeyivin, di warekî teng de bû. Yên dixwestin binivîsin gelekî kêmbûn. Nûredîn Zaza bû, Cigerxwîn bû, ez bûm, Qedîrcan bû... Yê min serîyekî dirêj min nenivîsî, ez û Celadet bi hev ketibûn. Paşê min dest pê kir û ez pê re meşiyam. Ronakbîr ne ronakbîr em ev kes bûn.

- *Haya we nivîskarên Hawarê ji edebîyata dinyayê hebû? Ji klasîkên Rusî, Fransî, Almanî, Amerîkî...*

- Ezbenî, em di warê ziman de gelekî bi şûn de ne. Ziman nû dest pê kiribû. Em nikarin îdia bikin û bibêjin ku me tiştêkî ji edebiyatê fêhm dikir, an me bi edebiyatê dizanibû. Yanî me gişkan nû dest pê kiribû. Em hêvîdar in ku ji Îro şûn de xortên me bi zimanê xwe mijûl bibin û edeba Kurdî pêş de bibin.

- *Yanî haya we zêde ji edebiyata dinyayê çênedibû û we nedixwend?*

- Na, eger hebû jî me nedikarî bi kêrî zimanê xwe biyanîya. Min bi xwe edeba Ereban xwendibû, ya Tirkan xwendibû. Min sê-çar diwanên wan ji ber kiribûn. Lê vê ez têr nedikirim, diviyabû em hê zêde bixebitûyana. Nêrê ku em tê de dimeşiyan jî ji me re ne musahît bû. Em di bin destê xelkê de bûn. Gava ku merivek 52 salî be û 18 caran têkeve hepsê, dê çi tê de bimîne? Ez 18 caran ketime hepsê. Carekê hakimekî Erebi ji min re got: "Ev cara çendan e ku tu dikevî hepsê?" Min got, ev cara min ya 17 an e, hingî ez tenê 17 caran hatibûm girtin. Hakimê Erebi got: "Xwedê mala te xerab bike." Min got, bila Xwedê mala we xerab bike lawo! Kengî min hatiye li deriyên hepsên we xistiye, min gotiye mala min tune ye, cih bidine min. Hûn tên min digirin û davêjin hepsê û di ser de jî mala min xerab bibe! Bila mala we xerab bibe! Gava ku min ev gotin

kirin, mêrik kenîya...

- *Di dema Hawarê de rewşa we ya siyasetî çawan bû?*

- Dîsan welê, weke niho bû; em ne ji hevûdu re bûn.

- *Ew ne ji hevûdurebûyîna we tesîr li jîyana we ya edebî dikir?*

- Tabî dikir! Ezbenî, aqilê me ne bi hev re bû. Yên ku beg û axa bûn ji aqilê wan ne bi hev re bûn û yên ku pale ê gundî bûn ji aqilê wan ne bi hev re bûn.

- *Sedem çi bû, jibo çi hûn dîrî hevûdu bûn?*

- Sedema xwe ji bo ku em negihîstibûn. Çima milletê Kurd bi şûn de maye? Ma em ji kû hatine, em ji Ewropa hatine? Em jî ji nav milletê Kurd derketine. Ez lawê axayekî bûm. Merhaba axa! Ez di nava aqilê axan de rabûm. Paşê ku min pîsiya wan dît, ez ji wan bi dûr ketim. Yên mane jî kurên axa û began bûn. Nedixwestin ku millet têkeve nava xebatê. Ji xwe li ser wê ez û ew ketine gewriya hev. Min got, divê mile têkeve nava xebatê; wan gotin, millet bi siyasetê nizane. Min got, me jî nedizanibû, em hîn bûn. Nedixwestin, wan dixwestin ku millet kor bimîne. Dixwestin ku ew di pêşiyê de bin, millet li dû xwe bikişînin û keda wan bixwin. Ji ber ku bav û kalên me jî holê kiribûn, dixwestin li ser riya bav û kalan bimeşin.

- *Wek em dizanin di ser Hawarê re gelek sal derbas bûn. Tabî niho jî tu nivîskarên Hawarê ji me re tu eserên edebî, ku em bikaribin wergerînin zimanên biyanî û pê serê xwe bilind bikin, nehiştine. Gelo jibo çi?*

- Na, tiştêkî welê tune ye. Ez bi xwe jî tiştêkî ku mirov bikaribe wergerîne zimanê biyanî û pê serbilind be nabînim. Maalesef, em nikarin li ber xelkê serê xwe bilind bikin. Em nedixebitîn, em ne ji xwe re bûn. Bav û kalên me peyayên xelkê bûn... Me jî çavên vekir, me dît ku her kes şerê yê din dike.

- *Weke têtê zanîn gerek di civatê de, gerek jî di xwezayê (tebîet) de her tişt di hundirê guhertin û xwenûkirinê de ye. Lê ev gelek sal di ser vê nivîskarên Hawarê*

de derbas bûn, hîn jî mirov tu guhertin an jî xwenûkirinê di we de nabîne.

- Welehî me tiştê nekîr. Hê em kurên peyayên ku xulamtiya xelkê dikirin. Em niha rabin, derewan bikin û bibêjin, ku me tiştê kiriyê. Na.

- Gava em nivîsê nû û yê kevin bidîne ber hev bi a te çawan e; çi ji nivîsê nû dikeve serê te?

- Yê nû jî di şopa yê kevin de diçin. Xortên me yên ku îro dibêjin "Em komunist in!" bi aqilê burjûvazî dimeşin. Ev gelekî tal e, nikarin xwe jê xelas bikin.

- Di warê xebata edebî de jî welê ye?

- Ji xwe, xwe li zimanê xwe nakin xwedî.

- Kesên ku îro dinivîsin...

- Yên ku îro dinivîsin, hê nû dest pê kirine. Hê gelek wext ji wan re dixwaze; meriv zû nikare ziman pêş de bibe. Ev pêncî sal in ez bi ziman re mijûl dibim, hê jî ez negihîştîme tu deverê.

- Nivîsê nû yê ku dinivîsin, dikarin çi bikin?

- Dikarin tiştên kevin bixwînin, nas bikin, jê fikrê bigirin û li ser zêde bikin.

- Weke me berê jî got, di her warî de xwenûkirin heye, civatê guhertin û tiştên nû derdikevin. Di gel vê, rewş û jiyana mirov, awa û babetên jî têne guhertin. Bi a te divê ku edebiyata Kurdî, an jî helbesta Kurdî îro çawan bê nivîsîn? Bi awayê klasîkî, an bi awayekî nûjen?

- Divê herdu alî jî hebin. Divê helbesta bi wezîn û kafiye jî hebe û ya hur u serbest jî. Divê ku mirov herdu babetan jî binivîsîne. Gava ku mirov aqilê xwe bide ser nivîsandinê, nivîsandin rehet e. Ez ne bawer im ku her mirov bikaribe wê bike, hin kesên ku qabiliyeta wan heye dikarin. Û ew celebkes divê ku teksîr nekin. Gava teksîr bikin gunehkariyeke mezin dikin.

Îro divê em fedî bikin, ku em miletekî bê ziman in. A niha pir xortên me hene, xwenda ne; bi Erebi jî xweş dizanin, dibêjin "Em dê ji miletê xwe re xizmetê bikin" lê naxwazin hînî zimanê xwe bibin. Ê, ez dê çawan ji wan bawer bim? Zanayek dibêje "Gava ku tu bixwazî derêca mirovekî hîn bibî, binihêre bû ew çiqaşî bi zimanê xwe ve girêdayî ye". Kesekî ku ji me bi zimanê xwe ve girêdayî be, nîn e; kêmin, pir kêmin in...

- Çi ji xortên nû, yên ku dixwazin edebîyata Kurdî nûjen bikin, dikeve serê te?

- Baş e bila bikin, ma kî li pêşîya wan sekinîye? Ma kesek rê li wan girtîye? Ziman zimanê ma gişkan e, ne yê yekî an yê diduwan e. Gava ku ji bo zimanê xwe bixebitin qencîyê bi xwe dikin. Ku ji bo zimanê xwe nexebirin ji wan re kêmasîyek e. Lê heyf e, yên ku heya niha bi ziman mijûl dibin gelekî kêmin in. Divê gelek mirov di vî warî de bixebitin, da ku çend hebên xurt û jêhatî ji nav wan derkevin. Ta bi niha mecal tunebû, niha li Ewropa hinek birayên me bi vî karî re mijûl dibin. Wekî din li kû heye? Li Iraqê nahêlin, li Îranê nahêlin, li Tirkîyê nahêlin, li vir (Sûrî) nahêlin. Vêca em di vî warî de ne. Lê hê jî hin ji peyayên me dixwazin bi destên Ereban, Eceman û Tirkan welatê xwe azad bikin. Wey xwelî li serê me be!

- Bi a te ji bo pêşdexistina zimanê Kurdî çîrok û roman, an helbest...

- Ezbenî, çîrok baştir in ji helbestan. Çîrok bi zimanê rastesere tê nivîsîn. Helbest ne welê ye. Vêga gelekî ji xortên me çavên xwe berdane nivîsandina helbestan, ev ne tiştêkî hêja ye, divê nivîsên rastesere bêne nivîsîn. Belê, helbest tiştêkî edebî ye. Divê ku mirov bizanibe bi zimanê xwe binivîsîne, lê nizanîm. Hemû ji min re helbestan çêdikin. A wê roja yekî bîst-sî helbestên xwe şanî min dan, lê ew ji Kurdî pê ve her tişt bûn. Mirov qet nizanibû ku ew bi Kurdî ne. Aha Cîgerxwîn heşt diwanên wî hene, ew jî dixwazin mîna Cîgerxwîn bibin.

Cîgerxwîn heşt diwan ên wî hene, lê Cîgerxwîn qet nizanibû rasterê binivîsanda. Tiştên ku rasterê nivîsandine jî, hemî şaş in. Paşê helbestên ku nivîsandine jî hemî ji hev dizîne. Pirsên ku ji Ehmedê Xanî an ji Melayê Cizîrî standine jî ew ne di cihê wan de bikaranîne. Belê, wezîn û kafiye di helbestên wî de temam in. Tinge ring, tinge ring, tinge ring... Lê divê hûn xortên nûgihayî xwe baş bidine zimanê xwe. Ez nivîsên we yên ku dikevin destên min, dixwînim. Baş in, cewher di we de heye. Lê bê westan divê hûn her bixebitin.

Wê şevê heta nivê şevê em peyivîn, di rabûnê de her ciqas min nehişt jî, dîsan Apê Osman bi min re rabû heya bertengê derî. Li ber derî jî destên me di destên hevûdu de em bîskê li ser lingan peyivîn. Dû re, bi xatirxwastinê re ji min re got:

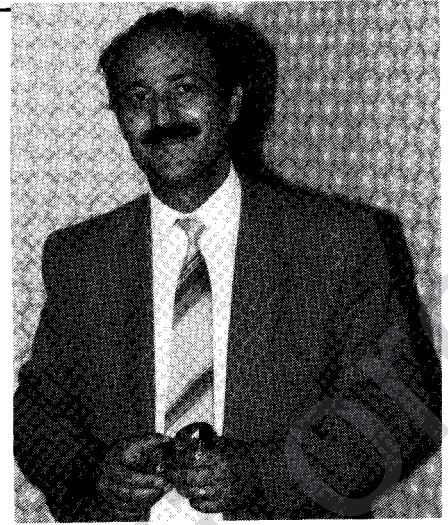
"Bi hev re bixebitin, neyartî û dijmi natîya hevûdu nekin û nebin peyayên xelkê. Dê, Xwedê bi te re be."

Şam, 18/4/1987

Mîrîta 1986/4

1914* BİTLİS KÜRT AYAKLANMASI

Celîlê CELÎL

Foto: Ş.Zîrek

JönTürklerin iktidara gelişlerinin ilk yılları, Türkiye Kürtlerinin toplumsal ve siyasal yaşamlarında meydana gelen canlanmayı gösterir. Bu dönemde **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti, Hêvi** gibi Kürt siyasal, kültürel ve toplumsal örgütleri kurulmuş; **Kürd, Kürdistan ve Roji Kurd** gibi periyodik gazeteler yayımlanmaya başlanmıştı. Ama şoven politika güçlendiği ölçüde bu örgüt ve yayınlar baskı altına alınmış ve çok geçmeden de ortadan kaldırılmışlardı.

Sultan Abdülhamid rejiminden devralmış olduğu sosyal, ulusal ve siyasal sorunları çözme konusunda göstermiş oldukları başarısızlıkları çok geçmeden açığa çıkan JönTürk iktidarı, egemenliği altında bulunan halkları kendisinden uzaklaştırmış, Türk karşıtı hareketlerin gelişmesine yolaçmıştı.

Kürtlerin ulusal hareketi karmaşık bir ortamda ortaya çıkıp güçlendi; bu nedenle Kürtler arasında çok farklı siyasi akım ve eğilim belirmişti. **Şeyh Abdülkadir** liderliğindeki Kürt yurtseverler grubu, oldukça ılımlı bir çizgi izlemekteydi. Kürt hareketi liderlerinden önemli bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bağımsız bir beylik-*Otonom bir Kürdistan Bölgesi* için mücadele ediyorlardı. Bununla birlikte, **Abdurrezak Bedirhan** ve taraftarları Rusya'ya yönelerek, daha radikal bir mücadele programıyla ortaya çıkmışlardı. Diğerlerinden belirgin farkları da, Türk boyunduruğuna karşı olan daha uzlaşmaz tutumlarıydı.

Şoven JönTürk rejiminin Kürt halk kitleleri tarafından hoş karşılanmadığının parlak göstergelerinden biri, imparatorluğun yönetici çevreleri içinde ciddi endişeler yaratan Birinci Dünya Savaşı arifesindeki Bitlis bölgesi Kürtlerinin ayaklanmasıydı. Ayaklanma içinde yer alan Kürt feodal-aşiret aristokrasisi ve emekçi Kürt yığınları doğal olarak farklı

sınıfsal beklentiler içindeydiler. Büyük önemine rağmen bu ayaklanma bizde ve yabancı Kürdoloji literatüründe halen etraflı bir şekilde incelenmiş değil (1).

İttihat ve Terakki hükümetinin Tripoli ve 1911-1912 Balkan savaşlarındaki yenilgisi, kendisiyle birlikte, Türkiye'de derin siyasi bir bunalıma neden olmuştu. Bütün muhalif güçler JönTürk iktidarına karşı sürdürmüş oldukları mücadeleye hızlandırmışlardı. Birçok gözlemcinin belirttiği üzere tam da bu dönemde Kürt hareketi yeni bir aşamaya girmekteydi. Ermeni siyasi gazetesi **Ararat** şunları yazıyordu: "*Kürt liderleri, JönTürk partisinin bugün veya yarın kendi halklarına karşı yöneleceği ve ulusal duygularını yoksayacağı gerçeğini içgüdüyle hissetmekte, şimdiki anın -Türklerin zayıf oldukları anın- harekete geçmek için en elverişli bir an olduğu inancındadırlar*" (2).

Bu dönemde, dağınık durumda bulunan siyasi grup ve örgütlerin birleştirilmesi doğrultusunda pratik adımlar atılmıştı. 1912 yılının Mayıs ayında Türkiye Kürtlerinin tüm siyasi ve toplumsal grup temsilcilerinin katılımıyla ortak bir Kürt kurulu oluşturulmuştu. Türkiye genelinde Kürt halkının menfaatlerini temsil edebilecek beceride tek bir örgüt, güçlü bir parti için hep birlikte karar almışlardı. Öngörülen başlıca hedef, Kurul'un birleştirmeyi sağlayacak belli bir platform ve hareket olmasıydı.

Daha Ağustos 1912' de, İstanbul'daki Rusya elçisi Girs'in Dışişleri Bakanlığına göndermiş olduğu raporlarda, Kürtler arasında ayaklanma hazırlıklarıyla uğraşan **İrşad** adlı bir örgütten bahsediliyordu. Örgütün yönetimi ülkenin Doğu bölgelerinde, Kürt halkı arasında çalışmalarını yürütüyordu.

Kürt halkının ulusal, sosyal ve ekonomik çıkarlarını ayaklar altına alan Türk iktidarına karşı nefret duyguları

besleyen Kürt dinsel ve feodal-aşiret aristokrasisinin yaklaşık bütün kesimleri bir "Kürt Emirliği" oluşturulmasından yanaydılar.

Kürtlerin yaşamakta oldukları bütün bölgelerde İrsad'ın çalışmalarıyla birlikte, gizli bir sesizlik içinde yığınların kaynaştığı ve ayaklanmaya hazırlandığı yerlerde rastlanılmaktaydı. Bitlis'teki Rus Konsolosu, elçisi durumunda bulunan Girs'e, göndermiş olduğu raporda; *"Kürtler arasındaki hareketlenmeleri, Musul vilayeti, Bitlis vilayetinin Diyar bekir Sancağı sınırlarına yakın bulunan yerlerde dikkat çekmektedir. Aynı şekilde, Dihok muntıkasında da Kürt bey ve şeyhleri bir toplantı yapmışlardır"* (3) diye bildiriyordu.

Bir çok bölgede Kürtlerin yerel yöneticileri, Ermeni ve Kürt halklarının Türk karşıtı güçlerini birleştirmeye çalışıyorlardı. Özellikle Bitlis bölgesinde bu yönde atılan adımlar oldukça önemliydi. Bitlis bölgesi Kürtlerinin yöneticilerinden biri olan Mela Selim 1913 yılında, Ermeni ahalinin bulunduğu değişik yerleri ziyaret bahanesiyle, Ermeni hareketi temsilcileriyle fiili olarak temasa geçmişti.

JönTürk yönetim çevresi, Kürtler içindeki hareketlenmeleri endişeyle izliyorlardı. Özellikle, hükümet tarafından vergi, gümrük v.s'lerin tekrar yükseltilmiş olduğunun ilan edilmesiyle, Kürt ayaklanmasının kaçınılmaz bir hal almış olduğu apaçık ortaya çıkmıştı. Koyun Vergisi (Agnam Rüsûmatı), ticaret hakkı için ödeme (Temettü) % 20' ye, mahkeme harçları, gümrük vs. ise, iki katına yükseltilmişti (4). Kavkaz adlı Rus gazetesi bu konuda şunları yazmıştır: *"Balkan savaşının sona ermesiyle önceki müsamaha yerine, İstanbul'un emri üzerine derhal Kürtlere yönelik geniş çaplı ve oldukça katı tedbirler alındı"* (5). Kişi başına ödenen vergi miktarı (Rus para birimine göre) 5 rubleyi aşıyordu. Bunun yanı sıra, söz konusu vergiye daha çocuk yaşta kiler dahi tabi tutulmaktaydılar. Gazetenin verdiği bilgilere göre, *"10 rubleye varan tahlil vergisi"* Kürtlerin zorlu yaşamını daha çok ağırlaştırmaktaydı. Ödenmemiş vergilerin zaman aşımına uğrama süresi de aynı şekilde, 10 yıldan 20 yıla çıkartılmıştı. Sonuç olarak, ödenmeden biriken vergiler korkunç miktarlara ulaşmaktaydı. Gazetenin belirttiğine göre, Türkler görülmemiş bir barbarlıkla vergileri toplamaya çalışmaktaydılar (6).

Ceza vergilerini ödeme miktarı yerel idarenin keyfine bağlı bulunmakta ve bu çoğunlukla hükümet tarafından tespit edilen miktarı aşmaktaydı. Yükseltelen vergiler, Bitlis ve Diyarbekir bölgelerinin siyasi yaşamında keskin bir şekilde etkisini gösterdi. Bir çok yöredeki yığınsal hoşnutsuzluklar kendiliğinden vergi tahsildarlarıyla silahlı çatışmalara dönüşmekteydi. Özellikle, koyun vergisinin artırılmış olması Kürtler arasında büyük hoşnutsuzluklar yarattı. Bitlis'teki Rus konsolos yardımcısı Şirkov'un Elçiye bildirmiş olduğu gibi; *"Agnam Rüsûmatı (koyun vergisi)'ne getirilen artışların, zaten vergilerini büyük bir azapla ödeyen ve her ihmal edişinde Türklerin acımasız tavırlarıyla karşı karşıya kalan Kürt halkını oldukça zor bir*

duruma sokmuş olduğunu tahmin etmek gerekir" (7).

Şirkov'un tahminleri çok geçmeden doğru çıkmıştı. Vali vergi tahsildarlarını Bitlis nahiyesine gönderdiğinde, Kürtler vergileri ödemeyi rededip vergilerin arttırılmasını kabul etmediklerini belirtmişlerdi. Bitlis'in Mutki kazası ve Xuýt (Xwet, Koit, Türkçe olarak değiştirilmiş ismi Kavakbaşı'dır) nahiyesinde Kürtler tahsildarları kovmuşlardı (8). Köylülerin vergileri ödemeyi redetmeleri üzerine, İktidar köylere asker ve jandarma yolladı. Avrupa Telgraf Ajansları Trabzon, Diyarbekir, Musul ve diğer bölgelerde Kürt nüfusunün kitlesel olarak yeni vergileri ödemeyi redetmiş olduklarını belirtiyorlardı. Beyazid bölgesinde Kürtler silah elde hükümet askerlerine karşı inatla direniyorlardı (9). Rize* civarında Kürt kökenli bir kısım asker ayaklanmacılara katılmıştı (10).

Orduya yeni asker yazmaları, köylülerin ekonomik durumu üzerinde mahvedici bir etkiye sahipti. 1913-1914 kışında, JönTürkler Almanya'nın yardımı ve doğrudan desteğiyle Rusya'ya karşı savaş için enerjik bir şekilde hazırlanmaktaydılar. Ordu için yeni çağrılar Kürt ahali içinde açık bir tedirginlik yaratmıştı. Bu durum, geçimini sağlamak için köylüleri çalışabilecek durumda bulunan erkek gücünden yoksun kılmaktaydı (11).

Bitlis bölgesinde meydana gelen gergin durum sonucu Kürtler enerjik bir şekilde ayaklanma hazırlıkları içine girmişlerdi. Kendi makamını korumaya kararlı olan Bitlis Valisi, hazırlanmakta olan ayaklanmanın önemli lideri Mela Selim'i tutuklattı. Mela Selim'in tutuklanmış olduğunu haber alan büyük bir Kürt müfrezesi Erzuenk köyüne pusu kurup geçen konvoyu kuşattı ve böylelikle, Mela Selim'i kurtardı. Mela Selim, güvenliği iyi bir şekilde alınmış bulunan Kumaç (Humaç, Kumaş, Xumaç, değiştirilmiş Türkçe ismi İçgeçit'tir) köyünde üstlendi. 23 Şubat'ta meydana gelecek bu olay Kürtlerin silahlı bir ayaklanmaya giriştiklerinin açık bir işareteydi (12). Mela Selimi yakalamayı başaramayan Hizan kaymakamı, kendisinden intikam alınacağı korkusuyla, Bitlise kaçmış ve uzun bir süre görevine geri dönmeye cesaret edememişti.

Mela Selim Kumaç köyünün savunması için sıkı önlemler almıştı: Köyün çevresi hendek ve çukurlarla kazınmıştı. Kürtlere komşu bulunan Ermeni köylüleri, ayaklanmacılar için değişik şekillerde ev işi ateşsiz silahlar hazırlıyorlardı (13). Kürt nüfusu arasında ayaklanmaya çağrı niteliğinde bildiriler dağıtılıyordu.

Ayaklanmacılar çok geçmeden Kumaç'ta Kürt bayrağı çektiler (14). Tatik, Hizan ve diğer yerler ayaklanmacıların eline geçmişti. Kürtler bütün yol ve geçitleri tutmuş, Türk memurlarını yakalamış ve yöredeki bütün Türk asker ve jandarmalarının silahlarını teslim almışlardı.

Ayaklanmacılara değişik yerlerden silahlı Kürtler katılmaktaydı: Hareketin ileri gelenlerinin, özellikle de ayaklanmanın aktif ajitatörü ve örgütleyicilerinden biri olan Yusuf Kamil Bedirhan Bey'in gelmesi bekleniyordu. Mela

*Kışın Bitlis'ten Bir Görünüm
(M. Van Bruinessen, Agha, Shaikh And State)*

Selim sürekli bir şekilde yazışmakta olduğu Bitlis Kürtleriyle sıkı bir temas içindeydi. Yazışmalarından birinde, Bitlis halkı na Kürtlerin hoşnutsuzlukları ve ayaklanmanın nedenlerini açıklıyordu.

Mela Selim 10 Mart'ta, Kürt ayaklanmacıları adına özel bir mektupla Bitlis şehrindeki Ermenilerin dini liderine seslenerek; "*Kürtlerin Ermenileri koruyup savunacaklarının*" ve Kürt müfrezelerinin, Ermeni köylerinden geçişleri sırada, ahaliden ancak para karşılığı ekmek alabileceklerinin güvencesini veriyordu (16). Mela Selim Türkiye'deki Ermeni Patriği'ne göndermiş olduğu başka bir mektup'ta da, "*ayaklanmanın tamamıyla JönTürklerle karşı yöneleceğini*" belirtmekte ve Ermenileri Kürtlerle işbirliği yapmaya çağırmak taydı (17).

Ermeni gazetesi **Horizon** muhabiri güvenilir kaynak göstererek ayaklanmacılara çok sayıda Ermeninin de katılmış olduğunu yazıyordu (18).

Ayaklanmacıların şehre doğru yaklaşmış oldukları haberi duyulduğunda, Bitlis'teki Türk memurları paniğe kapıldılar. Eli altında yeteri kadar askeri gücü bulunmayan Vali, Mela Selim'le görüşmeler yoluyla başkaldırıyı yatıştırmaya veya en azından, yakın bölgelerden destek sağlayıncaya kadar,

zaman kazanmaya çalışıyordu. Mela Selim'e, ileri gelen vatandaşlardan bir heyet göndermiş, heyet Mela Selime, kendilerinin refaketinde Valiyle bizzat görüşmesi için Bitlis'e gelmesini önermişti. Mela Selim Bitlis'e gitmeyi kabul ederek 29 Şubat'ta Bitlis'teki yakınlarından birinin yanına yerleşti. Vali yanına gelmesini üç kez istemiş olmasına karşın Mela Selim, "*Vali'nin benimle görülecek bir işi varsa, buyursun kendisi yanıma gelsin*" karşılığını vermişti. Böylesi bir cüreti hakaret sayan Vali, Mela Selim'in derhal şehri terketmesi gerektiğini emretmiş ve bunun üzerine, Mela Selim de tekrar Kumaç'a dönmüştü.

Mela Selim geri dönmeden önce Türk temsilcilerine, Kürtler bugüne kadar Türk askerleriyle savaşarak kendi şereflerini koruduklarına göre, "*En yakın gelecekte, kendi haklarını elde etmek için bütün Kürtler birlikte ayaklanmasını da bileceklerdir*" demişti. Mela Selim'in söylediklerine göre, Kürtlerin talepleri, onları perişan bir hale sokan Türk idare sinin, Kürt bölgesinden kovulmasından ibaretti (19).

Gelişmeler, iktidarı olağanüstü tedbirler almaya zorladı. Pasiflikle suçlanan Vali Mazhar Bey, Vilayet idaresinden uzaklaştırılarak, yerine geçici olarak, İçişleri Bakanı Talat Bey'in akrabası olan Siirt Mutasarrıfı Mustafa Abdulhalil Bey

atandı (20). Bitlis'in yeni Valisi ayaklanmacılara karşı askeri ekipler oluşturdu ama, Kürtlere karşı ateş açamayacaklarını söyleyen bir çok asker bu ekiplere katılmayı redediyordu (21). Van'dan acil olarak çağırılmış bulunan askerler de aynı şekil de Kürtlere karşı savaşmayı redetmişlerdi.

Şehir içinde olağanüstü hal ilan edilmişti. Mart ayı ortalarında Bitlis yakınlarına kadar sokulan Türk jandarmaları, Mela Selim'in yakın çevresinden dört kişiyi yakaladılar. Yakalananlar Bitlis'e gönderildi. Görgü tanıklarına göre, onlar zindanda, gururla, neşeli ve dinç duruyorlardı: *"Kürtler gerçekten kendi istemlerinin yücelik ve haklılığına inanmış, tehlikeler üzerine severek ve cesaretle gitmesini biliyorlar. Kürtler dört gündür yakalanmış olmalarına rağmen, halen içerde türkü söylemeye devam ediyorlardı"* (22).

Mela Selim, yakalananların derhal serbest bırakılmasını istemiş, aksi takdirde, karşılık olarak 25 jandarmayı tutsak alacağı tehdidinde bulunmuştu. Bitlis'in yeni Valisi güç-bela 400 asker ve jandarmayı aşmayan askeri bir birlik kurmayı başararak, 19 Mart günü Kumaç'a karşı saldırıya geçti. Türk askerlerini bekleyen kesin yenilgi ve sonuç olarak ayaklanmaların Bitlise saldırmaları ihtimali, şehrin Türk ahali arasında panik yaratmıştı. Tüccarların dükkanlarını aniden kapamaya başlamış olmaları, sözkonusu paniği daha da artırmıştı.

Türk askeri birliklerinin yollanacağı haberini alan ayaklanmacılar, düşmana hareket yolları üzerinde darbe vurmaya karar verdiler. Kürtler Ezni (Eze) çayı kenarında toplanmışlardı (23). Mela Selim'in kumandası altında yaklaşık 700 Kürt, askerlere karşı atağa geçerek (24), akşama doğru

Akdamar Kilisesi

onları Seyid ava (Seyid'in yaptığı yer) düzlüğüne taşıdılar, bu radan da Siirt karayoluna doğru geri çekilmek zorunda bırakmışlardı. Kürtler geri çekilenleri kararlılıkla tâ şehrin girişine kadar takip etmişlerdi. Bitlis, sıtma nöbeti ni bekler gibi ydi.Kürtlerin

yöneticilerinden biri olan **Şeyh Şehabeddin**, özel bir elçi göndererek yazılı bir şekilde, Validen, şehrin si lah ve teçhizat deposunu ve idari kurumları derhal ayaklanmacıların eline bırakmasını, tüm Türk memurlarının çekilmesini ve tutukluların serbest bırakılmasını talep etmiş, aksi takdirde, şehre karşı hucüma geçecekleri tehdidinde bulunmuştu (25).

Ayaklanma müfrezeleri karanlıktan yararlanarak şehre girdi. Mela Selim'i destekleyen Zeydan mahalesindeki Kürt ahalisi de ayaklanma bayrağını yükseltti (26). 20 Mart sabahına doğru, ayaklanmacılar şehrin tüm önemli kavşaklarını elle geçirirken, yerli Kürtler de onlara katılmaya devam ediyorlardı. Şehir içinde, ayaklanmacılarla, onlara karşı top kullanan Türk askerleri arasında şiddetli bir çarpışma başladı. Kürtler büyük kayıplar vererek, bulundukları mevzilerden etraftaki evlere dağıldı. Çarpışmalar ertesi gün de devam etti.

Ayaklanmacıların hareketi örgütlü olmayan bir nitelik taşıyordu. Ayaklanmaya halk yığınlarının katılmasıyla komutanlar denetim ve düzenli bir idare sağlamayı başaramadılar. Görgü tanıklarına göre, ayaklanmacılar, bizzat *"Bayraktarlarını takip ederek şiddetle ileri atılan aç ve çıplak; silahları hançer, kılıç, balta, bir çoğunun ise, kürek ve sopa olan insanlardı"*. Ayaklanmacılar arasında, onlara yemek ve cepane temin etmekten öte, erkeklerle birlikte yan yana çarpışan kadınlar da vardı (27). Ayaklananlar bütün gün boyu müthiş bir şekilde çarpışmış, *"herkesin hayranlıkla bahsettiği"* (28) cesaret ve yiğitlik örnekleri göstermişlerdi. Askeri çarpışmalar, Kürtler için elverişli olmayan bir duruma girmişti; örneğin, bütün gün boyu gecenin geç vakitlerine kadar, onlar kar altında kendi siperlerinde bekliyorlardı. Bütün bunlara rağmen, şehir içinde ayaklanmacılar tarafından yapılmış olan hiç bir talan olayına şahit olunmamıştı. Ermeni gazetesinin belirtmiş olduğu gibi, *"Kürtler, Ermeni halka karşı dostca ve kibar davranıyor, hatta Ermenilerin gönüllü olarak sundukları ekmekleri bile kabul etmeyerek iyiniyet gösteriyorlardı. Onlar Ermenilerden sadece -o da mecbur kaldıklarında ısınmak için- yakacak topluyorlardı"*. **Horizon** gazetesi, *"Bu durumun Ermenileri önemli ölçüde rahatlatmış olduğunu"* yazıyor (29).

Ayaklanma diğer Kürt bölgelerine doğru yayılmak üzereydi. Türk Bakanlar Kurulu acil önlemler almak üzere toplandı. Komşu bölgelerden Bitlise derhal askeri birlikler sevk edilmesi kararlaştırıldı (30). Ayaklanmayı bastırmak üzere oluşturulan askeri birliklerin başına Muş garnizon komutanı İhsan Paşa atandı.

Tecrübe sahibi tenkilci İhsan Paşa, Kürtler üzerine yürümeden önce yalnız Kürt hareketinin itibarını zedelemek için değil, aynı zamanda, Ermeni ahalisi tarafından ayaklanmacılara gösterilen desteği zayıflatmak için Ermeni-Kürt düşmanlığını kışkırtmaya karar verdi. O, Muş'taki Ermeni cemaati idaresine başvurarak, Kürtleri bastırmaya katılmak için silahlı bir müfrezenin emrine verilmesini istedi. O yılların gelişmelerini yakından bilen biri, anılarında;

Ermeniler, İhsan Paşa'nın niyetlerini açık bir şekilde anlamış olmalarına rağmen, iktidara karşı karşıya gelmekten çekin diklerinden, biçimsel olarak kabul etmekle beraber, her yolu deneyerek bunların yerine getirilmesini geçiştirmeye çalışmak taydılar demektedir (31). Bunun yanı sıra, onlar gelişmeler hakkında gizli bir şekilde ayaklanmacılara bilgi vermek teydiler.

Askeri birliğini toplayan İhsan Paşa, derhal tenkil ekip lerine yardıma ulaştı. Türk askerleri Bitlis'e doğru ilerlerken yol üstünde, acımasızca, Kürt evlerini yakıyor, savunmasız insanları öldürüyorlardı (32).

Türkiye'nin Doğu bölgesindeki gelişmeler, ilgi alanı olarak bir çok Batı devletini, her şeyden önce de, Türkiye'nin mütefiki durumunda bulunan Almanya hükümet çevrelerini tedirgin etmekteydi. Kürt başkaldırısının ilk günlerinde, gayretle savaş hazırlıkları içinde bulunan Almanya hükümeti, Kürtlere ilişkin olarak, oldukça düşmanca bir tavır takınmıştı. Türkiye'deki Alman elçisi Fon Vagenheyn, Türk hükümetinden ayaklanmayı hızla bastırmasını, gereğinde katı tedbirler almasını ısrarla istemiştir(33). O sıra, Türk askeri birliklerini teftiş etme amacıyla Anadolu'da bulunan General Von Sanders, Bitlis'teki gelişmelerin etkisiyle görevini yarıda bırakarak, derhal Erzurum ve Erzincan bölgelerine geçer (34).

Bu dönemde, Bitlis'teki gelişmeler ayaklanmacıların aleyhine dönüyordu. Kürtlerin kendiliğindenci ve organizesiz hareketleri, savunmaya geçerek Vilayet binasına yöneldiği sırada düzenli Türk askeri birlikleriyle çarpışmalarda kendisini açıkça gösteriyordu. Ayaklanmanın sıkıştırılması, bir yandan Türk iktidarın bir yandan da, yakın bölgelerden Bitlis'e destek sağlanması sayesinde oldu.

En kritik bir anda, Bitlis'in etkili bazı Kürtleri tavır değiştirerek Türk tarafına geçmişlerdi(35). İhsan paşa savunmada olanlara vaktinde ulaşarak Kürtleri Bitlis dışına çıkarmaya yardımcı oldu. Savaş ortamı hızlı bir şekilde ayaklanmacılar aleyhine kötüleşirken ayaklanma liderleri dahi şehri terketmeye vakit bulamamışlardı. Mela Selim'in kendisi yakın çevresiyle birlikte, Bitlis Rus Konsolosluğu'na sığınmıştı. Konsolosluğa sığınan onlarca Kürt, binadan gizlice çıkma teşebbüsünde bulunurlarken Türk askerleri tarafından yakalandılar (36).

Ayaklanmacılar Türklere, savaş ganimeti niteliğinde kalın bezden yapılmış, içlerinde üçünün üzerinde Kur'an'dan ayetler bulunan beş bayrak bırakmışlardı. Ermeni dergisi "Mşak", şehri terkeden Kürt ayaklanmacılarının şehri Ermenilerle vedalaşarak terkettiklerini yazıyordu (37).

Şehir içinde başlatılan aramalar sonucunda, çok sayıda Kürt tutuklandı. Bitlis bölgesinde ayaklanmacılar, daha 18 gün boyunca direnmeye devam ettiler. Kendilerinden üç alınmasından çekinen Kürtler, kitleler halinde dağlara çıktılar.

Kürtlere karşı sürdürülen operasyonların başarıyla son bulmasını sağlamak için İhsan Paşa eylemlerini, askeri birlikleriyle Kürt ayaklanmacılarına kuzeyden vuran Van

Valiliğiyle anlaşılarak yapmıştı.

Keyda (Ğeyda, Gayda) köyünde, Şeyh Seyid Ali** ayaklanmada yer almış olduğu idiaasıyla tutuklandı. Yanında çok sayıda silahlı kişiler bulunmasına rağmen, yakalanma sırasında herhangi bir karşı koyuşta bulunmadı. Evinin aranması sırasında, Mela Selim tarafından Rus konsolusuna yazılan ve binlerce Kürdün imzalamış bulunduğu bir dilekçe ele geçirildi(38).

Operasyonların sürdürüldüğü iki ay boyunca (Nisan -Mayıs) binlerce Kürt yakalanmış, ayaklanma içinde yer almış olan köyler yerle bir edilmişti(39). 21 Haziran'da Erzurum'daki Alman Konsolosu Anders amirine memnu niyetle, İhsan Paşa'nın Simek (Türkçe olarak değiştirilmiş ismi Bölükyazı'dır), Hizan, Güzeldere ve Çatağ (Şetek,Şatak) bölgelerinde sadece ayaklanmaya katılanları değil, aynı zamanda, önceden aranan "eşkiyaların" % 50' sini, daha önceden askeri yükümlülükten kaçan 2500 Kürdü yakalamış olduğunu bildirdi (40).

Sorgulamalar sırasında Kürtler işkencelerden geçirildi. Bu konuda Şirkov kendi elçisine şöyle bildiriyordu: *"Dün 10 Nisan, Kürtlerden birini zindandan sorgulama solununa tamamıyla sağlam bir durumda soktular, onu buradan başı-gözü kan içinde, tanınmaz bir halde çıkardılar... Bitlis zindanı ağızına kadar doludur, Ermenilerin olduğu gibi Müslüman tutukluların da hallerini tasvir etmek mümkün değil...Bitlis zindanı normal bir insanın aklını tamamıyla kaybedebileceği bir yer durumundadır"* (41).

Civar köylerden toplanan tutuklu yakını yaklaşık üçyüz kadın Bitlis'te, Nisan ayının sonunda, tutukluların serbest bırakılması istemiyle protesto gösterisi yaptı. Gösteriye Türk jandarmaları ateş açtılar (42).

Tutuklamalar devam ederken Bitlis zindanında artık tutuklu- lar için yer kalmadığından olacak ki, sorgulamaları sürdüren askeri mahkeme çokça ölüm cezası veriyordu (43).

Kürt ayaklanmacılarına mühimmat temin etmekle suçlanan bir çok Ermeni de hücre mahkümü olarak cezalandırılmıştı (44). İstanbul'da yayınlanan Ermeni gazetesi *Azatomart* da kendisini baskılardan kurtaramıyor, Kürt ayaklanması hakkında makale ve haber yayınlamış olduğundan dolayı ikti- dar tarafından kapatılıyordu (45).

Mahkemenin verdiği karar doğrultusunda ayaklanma liderle- ri Şeyh Seyyid Ali, Şehabeddin ve diğerleri ipe çekildiler. Halka gözdağı vermek için ipe çekilenler Bitlis meydanı ve çarşısında, askerin muhafazası altında, asılı olarak uzun süre bekletildiler. Şehirde idam edilenler hakkında konuşma yasak- lanmıştı. Onlara bakmak için müsaade edilenler, baktıkları gibi geçmek zorundaydılar (46). Şehirin bütün tepeleri şu yazıyla donatılmıştı: *"Bugünkü idari sistemi değiştirmek amacıyla kendi hükümetine karşı halkın bir kısmını silahlanmaya teşvik etme cüretini gösterenleri askeri mahkeme idama mahküm ederek cezalandırmıştır"* (47). Ceza-

landırmalar sultanın iradesiyle tasdik edilmişti. Kürtler darağaçlarına başları dik olarak gururla çıkıyorlardı. Ölüm cezasına çarptırılanlardan biri olan Mela Resul, idam öncesi Türk askerleri ve memurlarına, Kürt halkının çok geçmeden Türk barbarlığından mutlaka kurtulacağı umudunu taşıyan sözler yöneltmişti (48).

Halka gözdağı vermek için 27 Nisan günü Muş'ta gıyaben hapse mahkûm edilen Kürtler, 1 Hazirana kadar hükümete teslim olmadıkları takdirde, idam edilecekleri, onlara yataklık edenleri de aynı geleceğin beklediğini belirten bir emir çıkartılmıştı (49).

Türkiyenin yönetici çevreleri, ayaklanma sonuçlarının tam ve kesin bir şekilde likide edilmesine özel bir önem veriyordu. Örneğin Bitlis'teki olaylar üzerine 4 Nisan (22 Mart) da toplanan İttihad ve Terraki parti komitesi, Kürt sorununu "planlama" yollarını ele almıştır. Komite başkanı Mithad Şükri, Kürt ayaklanmasının bastırılması için hükümet tarafından alınan tedbirler üzerinde ciddiyetle durmuştur. Kendi itiraflarına göre, 1908 yılında Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden sonra, başkentte yaşayan bazı "kültürlü" Kürtler hariç, Kürt halkı içinde yeni hükümeti destekleyen çok azdı. Gerek başkan, gerekse toplantıya katılan diğerleri, özellikle, Emekli Albay Saffet Bey bunu, Kamil Bedirhan, Sımko ve Rus konsolosluğu tarafından himaye edilen diğer Kürtler tarafından yapılan "dış kışkırtma"ya bağlıyorlardı (50). Mithad Şükri komite üyelerine, *"Hükümetin bizzat Kürtleri etkilemek, onları kendi yanına çekmek için para yardımıyla bulunmaya, İstanbul'da yüksek mevkilerde görev yapanlar aracılığıyla, aşiret fertleri üzerinde etkili olma yoluyla, onları kendi tarafına çekmeye çalışacaklarına karar vermiş olduğu"* (51) konusunda bilgi verdi.

Tartışmalar sırasında, Kürtlerin sakinleştirilmesi için, iktidarın bazı ödünler vererek Kürt liderleriyle uzlaşma niteliğinde, meclise seçilmeleri veya senatör olarak atanmaları görüşü ortaya atılmıştı. Bu öneri aynı zamanda, *"Başkentte bulunan Kürt ileri gelenlerinin kendi planlarını gizlice bugünden ve gelecekte hazırlamaya devam etmeleri"* (52) korkusuyla destek bulmamıştır.

Komite, ayaklanmanın sonuçlarının ortadan kaldırılması için Talat Bey tarafından alınan önlemleri onaylıyordu. Talat Bey, Abdurrezak, Sımko ve Türkiye Kürtlerine etkide bulunan diğerlerine izin verilmemesi için Rusya ve İran hükümetlerine ciddi uyarıda bulunulması önerisiyle Vezir-i Azam özel bir mektup sundu (53). Vezir-i Azam, Rus Elçisi Girs'den Bitlis'teki Rus Konsolosluğu'nda saklanan Mela Selim ve taraftarlarını derhal hükümete teslim etmelerini talebetti. Girs, Kürt hareketinin siyasi bir karakter taşıdığı ve dolayısıyla, harekete katılanların yabancı bir konsolosluğa sığınmaya tam hakları bulunduğu gerekçesiyle vezirin talebini geri çevirdi (54).

Bazı kaynaklara göre, Mela Selim konsoloslukta bulunduğu, Kürtleri *"Rus vatandaşlığına geçme ve Rus hükümetinin desteğini istemeye"* çağırılmıştır (55). O, Rus ve

Ermeni temsilcileriyle görüşmeleri sırasında, Kürt başkaldırısının esas nedeninin halkın ağır ekonomik koşullar altında bulunması ve Türk memurlarının baskı ve zorbalıkları olduğunu belirtmiştir (56).

Ayaklanmacılara tanınan siyasi sığınma, ayaklanmanın hızla bastırılmasında çıkarları olan Alman diplomatlarını da tedirgin ediyordu. Onlar, Türkiye'nin Doğu kesimi hakkında bilgi toplamak amacıyla Kürt bölgelerine özel seyahetlerde bulunuyorlardı. Erzurum'daki Alman konsolusu Anders, Harput ve Muş'tan geçerek Bitlise uğrayıp 11 Haziran günü Şirkovla görüştü. Anders'le yaptığı sohbetten edindiği izlenimleri Şirkov Girs'e şöyle bildirdi: *"Anders, Kürt eylemlerinin durumuyla oldukça yakından ilgileniyordu. Mela Selim ve arkadaşlarının davasının çözüm yolunun ne olacağı, Rusya'ya gönderilerek Rus korunmasına alınıp alınmayacakları vs. konularında durmadan boşuna sorular sorarak öğrenmeye çalışıyordu"* (57).

Rus diplomatlarını Kürtleri kendilerine teslim etmeye mecbur etmek için Türkler, ülkede anti-Rus kampanyayı körükleyici siyasi şantajlara başvuruyorlardı. İstanbul gazetelerinden Sabah, Tanin, İkdâm ve diğerleri meydana gelen Kürt ayaklanmasını, *"Dış güçlerin etki ve teşviklerinin bir sonucu"* (58) biçiminde sunuyorlardı. Bundan Rusların faaliyetlerinin kastedildiği anlaşılmaktaydı. Bitlis'teki Rus Konsolosluğu'nu sözde, siyasi suçluları değil eşkiya ve soyguncuları koruduğu gerekçesiyle suçluyor, sığınan Kürtleri katil ve soygunculukla itham ediyorlardı. Dahası, Bitlis valisi, Kürt ve Ermeni köylerine, içinde yazılı olanları kabul edip imzalamak üzere bir mazbata göndermişti. Şirkov bu konuda elçiye göndermiş olduğu raporunda, köylülerin dilekçeyle yanına gelerek, imzaları *"zor ve hileyle topladıklarını belirtiyorlar"* diye bildiriyordu. Kasım 1914 tarihinde savaşın başlamasıyla, Türk askerleri Rus Konsolosluğu binasına saldırarak, Rus bayrağını yırttılar, malları yağmalayarak, oraya sığınmış bulunan Mela Selim ve diğer Kürtleri yakalayıp derhal ölüm kararını uyguladılar (60).

Bununla birlikte, Türk iktidarının barbarlıkları, Kürtleri yıldırıktan daha ziyade, Osmanlı egemenliğine karşı nefreti derinleştiriyordu. Bir çok yerde silahlı direnişler devam ediyordu. Erzurum vilayetindeki Kürtler vergileri ödemeyi redetmeye devam ediyorlardı. Hareketlenmeler Erzincan bölgesini de kaplamıştı (61). *"Kürtler arasında -diye bildiriyor Şirkov- heyecan esiyor ve vilayetin bir çok yerinden buraya, Kürtlerin...hızla silah temin ederek yeni bir ayaklanmaya hazırlandıkları, haberleri geliyor"* (62).

Bizzat İttihad ve Teraki parti komitesi başkanı, yukarıda sözü edilen toplantıda, Bitlis ayaklanmasının bastırıldığına dair yapılan resmi açıklamaya rağmen, *"Kürt sorununun tamamıyla yokedilmiş olmadığını"* kabul etmek zorunda kalmıştı (63). Türkiye'nin Doğu bölgelerindeki durum hakkında sunduğu raporda, şunları yazıyordu: *"Yeteri sayıda askeri birliklerin yerleştirilmesi sayesinde, Bitlis vilayetinde olduğu gibi, ona yakın yörelerde de nispi bir sükunet"*

sağlanmışır" (64).

İçişleri Bakanı Talat Bey Kürtlerin yeni bir ayaklanmasını önlemek amacıyla Van ve Bitlis vilayetleri idarecilerine göndermiş olduğu telgrafta, olası bütün önlemleri almaları, gerektiğinde hükümet adına söz konusu vilayetlerde askeri hal ilan etmeleri konusunda yetki veriyordu (65).

Bitlis ve Muş bölgelelerinde aynı anda, acilen yeni kışlalar yapıldı (66). Bitlis valiliğinin yatıştırıcı açıklamalarını tektzip niteliğinde Şirkov şunları yazıyordu: "Bitlis valisinin sözünü ettiği ülkedeki sükunet ve huzur asla sağlanmamış, Türklerin almış

Sason Kürt fedailerinden Ali Yunus, Derviş Ali Yunus, Mehmed Ali Yunus ve oğulları (Vet. Dr. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim)

olduğu katı önlemler Kürtleri hiddetlendirmekte ve halihazırdaki iktidar ve askerlerden aynı intikamı almaya yönelmektedir (67). Trabzon'daki Alman konsolosu Bergfelit bu dönemde, Bitlis ve Dersim Kürtlerinin başlayan yeni hareketlenmelerini endişeyle haber vermekteydi (68).

1914 Haziran ayında, Kürtlerle ve askeri birlikler arasında, Mutki ve Xerzan'da (Garzan) çarpışmalar meydana geldi. Vergilerin toplanması sorunu rahatsızlıkların nedeni olarak kalmaya devam ediyordu. Vergilerini ödemiş köylülerin hayvanlarına el koymak için, Bitlis'ten Kuran köyüne yollanan askerler orada, şiddetli bir silahlı direnişle karşılaşmışlardı. Yardıma acil olarak 100 askerlik bir müfreze sevk edilmişti. Oraya, Muş'tan da silahlı iki tabur yollanmıştı (69). Katettikleri yol boyunca Türk askerleri halkı soyguna uğratmış, büyük baş hayvanlarına ve koyunlarına zorla elkoyarak Bitlis'te, vergi borçlarını ödeme karşılığında açık arttırmaya çıkartmışlardı. "Kürtlerin hisleri -diye belirtti Bitlis'teki Rus Konsolos yardımcısı- şimdi Türklere karşı daha çok kinle doludur. Bitlis Kürtlerinden bir çoğunun Rusya vatandaşlığına geçmek istediklerini bizzat ben kendim duymuşumdur. Türk iktidarının en katı tedbirlerine rağmen, onlarla silahlı mücadeleyi sürdürecektir Kürtler varolacaktır" (70).

Hükümetin aldığı acil tedbirlerden hiç biri Kürt halkının susmasını ve iktidar tarafına geçmesini (71), "yurtseverlik duygularına" etki edemediğini (72) sağlayamamakta, hoşnutsuzluğu herşeyden önce içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumundan kaynaklanan Kürt halkı son derece zor bir durumda yaşamaya devam etmekte ve daha nice silahlı başkaldırlara hazırlanmaktaydı.

1914 Mart-Nisanı'nda meydana gelen Kürt ayaklanması barbarca bastırıldı. "itaatsizlik" ve "küstahlıkları" "merhametle" bağışlayan "ünlü" geleneksel siyasi oyunlara sahip Türk

iktidar güçleri, bu kez acı masızdılar. Yöneticiler de ayaklanmaya katılan sıra neferleri de, tümü ölümle cezalandırıldı. Şirkov haklı olarak şöyle belirtiyordu: "Eğer Kürtler bugünkü olaylar sırasında, bir ihtimal, Türklerin sabırsızlıkla beklemiş oldukları şekilde, Ermenilere karşı saldırıya geçmiş olsalardı, onları katletmeyi körükleyebilselerdi, emin olunuz ki, saldıranlardan hiç biri idama mahkum olmayacaktı" (73).

Hareket boyunca ayaklanmanın nitelik ve amaç bakımından sahip olduğu tüm açıklığa rağmen, Kürt hareketi Türk basınında olduğu gibi, Avrupa (bununla bir -

likte Rusya basınının bir kısmı) basınında da maksatlı olarak tahrif edilerek gösterilmiş, yabancı muhabirler Kürt ayaklanmasını Türkiye'nin Doğu vilayetlerinde yaşayan Hristiyan nüfus için iktidar tarafından yapılması planlanan reformlardan dolayı Kürtlerde meydana gelen hoşnutsuzluğa bağlanarak, gerici bir hareket olarak değerlendirmiş, bununla Kürt ve Ermeni halkları karşı karşıya getirilmek istenmişti. Örneğin **DailyTelegraf** muhabiri açıkça şunları yazmıştı: "Kürt ayaklanmasının liderleri Ermenilere karşı kutsal savaş ilan etmişlerdir" (74) Ünlü Fransız gazetesi **Tan** ise, Kürt ayaklanmasına uzun bir redaksiyon makalesi ayırmıştı. Ayaklanmanın sözde gerici niteliğini göstermek için yazı, Ermeni nüfusunun Türkiye'deki ağır yaşam koşullarına dikkat çekerek, hiç alakası olmayan bir şekilde, bunun bütün suçunu Kürtlere yüklüyor. Türk iktidarının yaptığı barbarlıkları inkâr eden Kürt ateşini söndürmek için JönTürkler tarafından alınan "acil tedbirleri" memnuniyetle kaydeden gazete, iktidarın güya, ülkede reform zorunluluğunu derinden kavramış olduğunu ileri sürüyordu.

Bazı Rus gazeteleri, kendilerince, ayaklanmada, Doğu bölgelerinde reformlar yapmak istemiyen Türk iktidarının parmağının olduğunu ileri sürüyor. **Novoe Vremya** adlı en büyük Rus gazetesinde yayımlanan "Ermeniler, Kürtler ve Jön Türkler" başlıklı geniş bir yazıda, Bitlis ayaklanmasının, Türk askerleri tarafından bastırılması, daha çok Rusya'ya karşı varolan eğilimlerini gizlemek amacıyla, Jön Türkler tarafından yapılmış bir manevra olarak açıklanıyordu (75).

Türk ve Alman gazetelerine gelince, onlar Kürt ayaklan-

masını ve nedenlerini değerlendirmede ortak görüş içindeydiler. Onların ortak özellikleri anti-Rus eğilimli olmalarıydı; Ruslar, Kürt ayaklanmasını kışkırtmakla suçlanıyordu. Kürtlere karşı açık düşmanlık duyguları besleyen Alman gazetelerinden biri de, Bitlis ayaklanmasına kendi sayfalarında yer ayıran *Berliner Tageblatt* gazetesi idi.

Avrupa, Türk ve Rusya gazetelerinden farklı olarak, Ermeni gazeteleri olumlu bir tavır takınmışlardı. Kürt ayaklanması hakkında sistematik bir şekilde haber yayınlamalarının dışında, Ermeni gazeteleri, aynı şekilde, ayaklanmanın önkoşullarını, amaç ve niteliğini objektif bir şekilde tahlil eden uzun yazılar yayınlıyorlardı (76). *Mşak* gazetesinde yer alan, "*Kürt ayaklanması ya da Ermeni Katliamının Başlangıcı*" adlı yazı, Bitlis'teki Kürt ayaklanmasının tam Türk karşıtı bir nitelik taşıdığına dikkati çekiyordu. Batı basının iddia ettiği, hareketin sözde gerici niteliğinin, onun anti-Ermeni eğiliminde olduğunu yalanlayan yazar, ayaklanmanın Kürtlerin ulusal uyanışlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığına dikkat çekmiştir (77). Yazının başlığında yer alan soruya dikkati çekerek, kesinlikle, "*Kürt hareketinin Ermenilere karşı ve onların aleyhinde değil, Jön Türklere karşı bir ayaklanma*" (78) olduğunu belirtiyordu. Yazar, devamla, Ermenilerin bu fikre, Kürtlerin uzun yıllar süren kanlı mücadeleleri sonucu ulaşmış olduklarını yazıyordu (79).

Kürtlerin ayaklanması şeriat sloganı altında gelişti. Bu durum, Avrupa gazetecilerine, bu sloganların sosyal ve ekonomik içeriklerine girmemeleri, hareketi gerici ve Ermenilere karşı diye iddia etmeleri ve tamamıyla dini sebeplere bağlamaları için gerekçe oldu. *Mşak*'ın sayfalarında yayınlanan, "*Bitlis'te Kürt Ayaklanması*" yazısının yazarı, bu nedenle şunları yazıyordu: "*Şeriat, kuşkusuz, Kürt ayaklanmasının dış tarafıdır; onun iç tarafı, dini olmaktan ziyade, ulusal uyanış niteliği taşıyor*" (80).

Mşak gazetesinin redaktörü A.Arakelyan, redaksiyonun tanıklardan elde ettiği geniş bilgileri esas alarak, Kürt ayaklanmasının özünü, nedenlerini siyasi gerekçelerle genelleştiriyordu; "*Kürt hareketinin durumu gittikçe daha çok açıklığa kavuşmaktadır -diye yazıyordu- şimdiye kadar bize ulaşan değişik haber ve bilgilerden hareket ederek, şu sonuca varılabilir: Bu hareketin siyasi bir niteliği var ve onu ortaya çıkaran sebepler şimdiye kadar iddia edildiği gibi, soyguncu ya da dini fanatizmde, savunmasız ahalinin emeğine el koymada değil, her şeyden önce, Kürtlerin ulusal oluşum yönünde özerk yönetim organı yaratma emellerinde ifadesini buluyor*" (81).

Bitlis'teki Kürt ayaklanmasının vahşi bir şekilde bastırılması, ayaklanmacıların eylemlerinin dağınkılığı ve sınırlılığı, hareketi etkin bir şekilde doğrudan yönlendirebilecek beceride birleşik ve otorite sahibi bir yönetici merkezden yoksun oluşu, Kürtlerin yığınsal bir şekilde Türklere karşı kinle dolu olduğu bir atmosferde, halk yığınlarını yeni büyük bir harekete geçirme başlangıcı haline dönüştürememiştir. Büyük askeri birliklere sahip Jön Türk

yönetimi, ayaklanmacıların geri püskürtülmesinde bunları başarıyla kullanmış ve Kürt hareketini şiddetli karşı önlemlerle bastırmayı başarmıştır.

Ayaklanmanın bastırılmasında aşağıdaki temel faktörler önemli bir rol oynamışlardır: Birincisi, Kürt liderlerinin ayaklanmaya genel bir nitelik kazandırma uğraşlarına rağmen, Kürt toplumunda egemen olan geri feodal-patriarkal ilişkiler, bunun sağlanması önünde ciddi engel teşkil etmekteydi.

İkincisi, Türklere karşı büyük bir kin mevcut olmasına rağmen, Kürtlerin aşiretsel dağınkılığı olumsuz bir rol oynamıştır. Sultan rejimine sadık olan Kürt feodal ve dini çevreleri, Kürtler arasında halen büyük bir etkiye sahiptiler.

Ayaklanmanın bastırılmasının nedenleri arasında stratejik ve taktik hatalar da küçümsemeyecek bir rol oynamışlardır:

Kürt ayaklanma müfrezelerinin, çocuk ve kadınlar da dahil olmak üzere, aç ve sefil insanlardan meydana gelmiş olması, ayaklanmanın örgütsüz ve kendiliğindenci niteliğini daha da artırmıştı.

Ayaklanmanın çarpışma alanının sınırlı olması, İktidara, önemli zorluklarla karşılaşmadan, ona karşı yakın bölgelerden askeri güç sağlama imkanı vermişti.

Ayaklanma yöneticileri, Kürtlere komşu olan halkların tam sempati ve kesin desteklerini kazanmayı da aynı şekilde başaramamıştı.

Yukarıda işaret edilen sebeplerin etkisiyle Kürt ayaklanması çok kısa bir zaman içinde bozguna uğradı.

Bozguna uğramış olmasına rağmen, o, Kürt halk yığınlarının ulusal ve sosyal olarak ağır baskılar altında bulunmuş olduğunu, aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğuna karşı varolan nefretlerini herkese göstermişti.

Bu yazı *Türkoloji Derlemesi 1978* adlı kitaptan Türkçeye çevirilmiştir.

Daha sonraki yıllarda da katliamlar ve başkaldırıları birbirini izledi. Resimde, 1932 yılında öldürülen bir grup Bitlis'li Kürt köylüleri görüntü lenmiş.

(*Roja Nû*, sayı 2, 1983, Stockholm)

ACIKLAYICI NOTLAR:

1. Bu sorunun genel hatlarıyla bazı yönlerine *M.S.Lazarev*, *E.K.Sarkisyan* ve *A.Ambaryan* 'ın eserlerinde değinilmiştir. (*M.S.Lazarev*. Kurdistan i Kurdskeya problema (Kürdistan ve Kürt problemi) M, 1964; aynı şekilde, Kurdskey vopros (Kürt Sorunu 1891-1917). M., 1972; *E.K.Sarkisyan*. Ekspansionistskaya politika Osmanskoy imperii v Zakavkazie (Osmanlı imparatorluğu'nun Kafkaslar-ötesindeki İşgalci Siyaseti) Eri- van, 1962).
2. *Ararat*. L., 1913, No 3, s. 78.
3. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole (İstanbul Elçiliği), 1912-1914, d. 3573, l. 110 .
4. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 1406, l. 11-11 ob.
5. *Kavkaz*, (Tiflis) 15 . IV.1914; *M.S.Lazarev*. Kurdskey Vopros, s. 214.
6. "Kavkaz" 15. IV.1914.
7. AVPR, f.Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 1406, L.11 ob.-12
8. Aynı yer.
9. *Mşak* (Tiflis), 27. III. 1914 (Ermenice).
10. *Novoe Vremya* (Yeni Zamanlar), 21. III. 1914.
11. "Azatamart". (İstanbul), 29. V. 1914. (Ermenice).
12. *Horizon* (Tiflis), 20.IV.1914 (Ermenice).
- 13."Azatamart", 27. III. 1914, No 66.
14. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914,d.1406, l. 22 ob.
15. Aynı yer.
16. *Horizon*, 27.III.1914.
17. M. S. Lazarev. Kurdskey Vopros, s. 215-216.
18. *Horizon*. 18. III. 1914.
19. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1912-1914, d. 3573, l. 339 ob.- 34 0.
20. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 1406, l.24.
21. Aynı yer.
22. *Horizon*, 26. III.1914.
23. *Horizon*, 22.IV.1914.
24. Bazı kaynaklara göre, Kürtlerin tarafına ikibine yakın insan geçiyor.
25. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole,1914,d. 1406. l.50-60 ob.
26. Aynı yer, l. 41 ob. - 92.
27. *Horizon*, 12. Iv. 1914.
28. Aynı yer.
29. *Horizon*, 10. IV. 1914.
30. *Horizon*, l. IV. 1914.
31. G. Sasoni. Kürt azgân şarjurnner ev hay-Kürtakan haraberutyünner, Beyrut, 1969 s. 214 (Ermenice) .
32. AVPR, Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 1406, l. 40.
33. *Mşak*,30. III. 1914.
34. *Horizon*, 30. III. 1914.
35. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 3753, l.362.
36. *Horizon*, 2. IV. 1914.
37. *Mşak*, 13. IV. 1914.
38. *Horizon*,26. IV. 1914.
39. *E. K. Sarkisyan*, Ekspansionistskaya politika Osmanskoy imperii v Zakavkazie. Er., 1962, s. 85.
40. Deutschland und Armenien Samimlung Diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, s. 13.
41. AVPR,f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d.1406, l.43.
42. *Arev*, Baku, 30.IV.1914 (Ermenice).
43. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 1406, l.43.
44. Bak aynı yer. Tutuklular arasında Ermeniler de bulunuyordu. Ayaklan- lar için balta yapmış Kultuk köyünden Akop isimli biri , ayaklan- macılara maddi yardım göstermekle suçlanmış v.b. Aynı şekilde, Kürt ayak- lanmacıları ve Ermeni siyasi örgütleri arasında eylem ve hedeflerde belli bir koordinasyona girebilmek için aracı olan bir Ermeni genç ele geçirilmişti

«Arev», 23. V. 1914.

45. *Horizon*. 1. IV. 1914.

46. *Horizon*, 7. V. 1914.

47. AVPR,f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 1406, l.58.

48.*M.S.Lazarev*. Kurdskey vopros, s. 216.

49.Deutschland und Armenien..., s. 85.

50. Mejdunarodnie otnoşeniya v epoxu imperyalizma. seriya III (Emperya- lizm aşamasında Uluslararası İlişkiler seri III) T. II, s. 296. Bak. aynı: *M.S.Lazarev*. Kurdskey vopros, s. 218-219.

51. Mejdunarodnie otnoşeniya..., s. 297.

52. Aynı yer, s. 298.

53. Aynı yer , s. 299.

54. *Horizon*, 1.IV.1914.

55. *Arev*. 1914, No 22.

56. *Arev*, 1914, No 17.

57. AVPR , f. Posolistvo v Konstantinopole, d. 1406, l. 61 ob.-62

58. Aynı yer. l. 55 ob.

59. Aynı yer, l. 58 ob.

60. *Alaaddin Sücadi*, Şereşekani Kurd u Komari Irak (Kürt İhtilalleri ve Irak Cumhuriyeti) Bağdat 1959. s. 520 (Kürtçe).

61. *M.S.Lazarev*. Kurdskey Vopros, s. 217.

62. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d.1406, l.59 ob.-60.

63. AVPR, f. Politarxiv, 1914, op. 482, d. 3311, l. 27.

64. Aynı yer.

65. Mejdunarodnie otnoşeniya..., s. 298.

66. Deutschland und Armenien..., s. 15.

67. AVPR, f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d. 1406, l.63.

68. Deutschland und Armenien ..., s. 17.

69. AVPR ,f. Posolistvo v Konstantinopole, 1914, d.1406, l. 64.

70. Aynı yer, l. 68-69.

71. "Mşak", 10. IV. 1914.

72. AVPR, f. Politarxiv, 1914, op. 482, d. 3311, l.27.

73. *M.S.Lazarev*, Kurdskey Vopros, s. 216.

74. *Horizon*, 28.III.1914.

75. *Novoe Vremya*, 24.III.1914.

76. Bak.: Karakter i predposilki kurdskeya dvijeniya (Kürt hareketinin niteliği ve nedenleri).-"Arev".1914,No 13. 19, 23; G. Baze. Kurdskey dvije- nie (Kürt hareketi).- " Arev ". 1914, No 5 ; A.Arakelyan. İdeya Kurdistana (Kürdistan fikri)- *Mşak*, 17 I 19. IV. 1914; V. Navasardyan. Predposilka i tseli kurdskeya vosstaniya (Kürt ayaklanmasının nedenleri ve amacı).- "Mşak", 20 .IV.1914.

77. "Mşak", 12.IV.1914.

78. Aynı yer.

79. Aynı yer.

80. *Mşak*, 13.IV.1914.

81. *Mşak*, 17. IV. 1914.

* - *Bülis Ayaklanması'nın tarihini değişik kaynaklar 1913 olarak veriyor- lar - çev.*

* - *Tercümesini yaptığımız makalede "Rize", Celil Celil in "Jiyana Rewşenbiri û siyasi ya Kurdan"(Jina Nû Yayınları, Stokholm, 1985, Wer- gër: Elişer.) kitabında "Bülis" olarak geçer. Doğrusunun Bülis olması gere- kir- çev.*

* - *Bülis Ayaklanması'nın ileri gelenlerindenve ayaklanma sonrası Türkler tarafından idam edilen Seyid Ali, Devlet Bakanı, Bitlis Milletvekili Kâmuran İnan'ın dedesidir- çev.*

PÊŞDAHATÎNA NASYONALÎZM A TÎRK Û PÎRSA KURDAN

Ev nivîsara berhemê xebateke bi zehmet û dûr û dirêj e. Nivîskar Î. Aksoy ev çend salin ku li ser Îttîhad û Terakkî dixebite û dawîya vê xebatê de lêkolîneke hêja derkete meydanê. Lê her çiqas hîn çap nebûye jî, nivîskar kerem kir û wek kurteyek wê xebatê ev nivîsara ji bo BERHEMÊ nivîsî. Em jê re pir pir sipas dikin.

Ji bo amade kirina vê afirandinê, Î. Aksoy bi sedan çavkanî ji ber çav der baz kirine. Ji ber nebûna cîh me nikarî yek û yek navên wan çavkanîyan di vir de pêşkêş bikin. Tika ye xwendevan me biborin.

Redaksiyon

Destpêk:

Berî hevhatina Karlofçayê, di sala 1699'an de, Împaratoriya Osmanî li Asîya, Ewrûpa û Afrîqayê li ser 5.481.560 kîlometrê çarkoşe hukim dajot. Li ser herdeki ewqas fireh cure cure gelên Asîya, Afrîqa û Ewrûpayê di bin hukmê Osmanîyan de dijîyan. Di wan deman de navê Tîrka wek netewe yek nedihat gotin û her kesekî xwe wek *Osmanî* dihesiband. Lê belê serkar û serwerên împaratoriye Tîrk bûn. Her wiha gelên ku bi împarato rîyê ve girêdayî bûn, bindest û dîl bûn. Bayê netewîtiyê tesîr li erdê Osma nîyan jî kir û gelên bindest dijî hukmê Osmanîyan bere bere rabûn. Di destpêka sala 1800'an de, li ser erdê Osmanî yan serhildanên netewî derketin holê...

Bi lihevhatina Edirne ve di sala 1829'an de Eflak-Buxdanê (Romanya), Sîrbîstan û Karadaxê ji Osmanîyan otonomî stand. Di sala 1830'an de serxwebûna Yewnanîstanê hate qebûl

kirin.

Di sala 1806'an de *Babanzade*; 1813'an de *Abbas Mîrza*; 1828'an de *Emîn Paşayê Muşê*; 1832'an de *Mîr Mehemed*; 1842'an de *Bedirxan Paşa*; 1855'an de *Yezdan Şêr*; 1880'an de *Ubeydullahê Nehrî*, li Kurdistanê dijî dewleta Osmanîyan serîhildan. Her viha di sala 1882'an de Ermenîyan li Erzurumê grubên çekdar saz kirin. Di sala 1886'an de li Îsvîçrê rêxistina *Hinçak*, di 1890'an de *Taşnaksutiyon* û di sa wan salan de bi navê *Ramgavar* û *Veragazmîyal Hinçak* hatin dasmezrandin.

Ermenîyan cara ewil di sala 1894'an de li Sasonê serîhildan. Ev serhildan di navçeyên Amasya, Muş, Wan, Trabzon û Tokatê de derkete pêş. Di wî demî de, li gor gotina Tîrkan 41 û li gor Ermenîyan jî 57 car Ermenîyan serî hilda. Bi gotina nivîskarên Rojava di van serhil dana de 100 000 Ermenî hatin kuştin...

Nivîçaya ewlîn ya sedsala 20. de hîmên Împaratoriya Osmanî ya feodal êdî rizî yabûn. Ji bo sekinandina rizîyabûn û

belavbûna împaratorîyê karbidestên Tir kan dest bi ceribandina reforman kirin. Aborîya dewletê li ser hîmên cotkarî yeke şûndamayî disekin û her ew jî hê bi qeydeyên 2000 sal berê dihat kirinê. Dewletê ordîyeke mezin xwedî dikir. Ji bo dabara dewletê jî ji xelkê Aşar, Cîzye û bertîl distand. Aşar ji bo gundîyan zilmeke mezin bû û ji aliyê Multezîman ve dihat kom kirin. Li gor qewlê resmî aşar %10 bû; lê belê ew pîvana di rastî de digihîştê %12.5 û zêdetir. Ji gelên Xaçperest jî bertîl û cîzye distandin. Xênî aşarê, gundîyan jî bo erdê, bo heywanan û ji bo gele tiştên biçûk jî sedî de tiştek didan dewletê. Her wiha her kesek, divîya ku di çekirina rê û avahîyan de badihewa bixebite.

Di sala 1876'an de, li ser erdê Osmanîyan ê Asyayê de tenê du xetên hesinê yên biçûk hebûn. Rêyên şose û xwelî him hê ne kêrhatî bûn û him jî gelek kêr bûn. Bi şerê Kirimê ve teva yî salên 1853-1856'an de Osmanîyan dest bi deynên derve kirin. Cara ewilîn di wan salan de deynê Osmanîyan gihîşt te 75 milyon Frankê Fransî. Her ji wê pêde Osmanîyan bi awakî fireh êdî dest bi deynkirinê kir. Ji 1853-54'an pêve butça dewletê her tim vekirî diçû serî. Ji ber valahîyên butçê, dest bi deynstan dinên nûh dikirin. Di sala 1876'an de deynê Osmanîyan bi tomerî derket 277 milyon lîrayê Osmanîyan, ku 6 milyar frank dikir. Bi rêya deyndayîne ve, şirket û bankên Ewropayê bere bere hatin nav dewleta Osmanî; bûn xwedî rûmet û giranî pêda kirin. Bi vî teherî Osmanî ketin bin nîrê Ewropayîyan. Di sala 1856'an de bi şirketîya sermîyanên Îngiliz û Fransîz ve Osmanlî Bankası (Banka Osmanîyan) li Îstebolê hate vekirin. Vê bankê pere derdixist û navçîtû ya deynên Osmanîya dikir. Bi vî awayî Osmanîyan jî aliyê siyaseta derveyî ve êdî wek dewletek serbixweyî ya xwe jî dest xistibû.

Di alîkî de ev ser bi derve bûn û aliyê din de bêkarî, belengazî ya ku hebû, di nav rewşenbîrên Tirkî de diji Sultan û îdara wî nexweşî û nerehetî çêdikir. Xênî vê yekê burjuvazîyeke

nûh û jar jî bere bere xwe dida hev û êdî ew jî ji vî rewşê razî nebû. Burjuvazîya Tirkî dixwest ku hîmên aborîyê baş bide hev û ji bo xwe dar û dezgehek xweş pêkbîne. Rewşenbîrên Tirkî *Ca hûl* bibûn berpirsiyarên burjuvazîya Tirkî a netewî. Êdî hêdî hêdî ji bo sazîkirina îdarake meşrûti di nav rewşenbîran de liv çê dibû.

TANZÎMAT, OSMANÎYÊN NÛH Û MEŞRÛTIYET

Di dîroka Osmanîyan de, cara yekem bi reformên Tanzîmatê ve xwestin ku hukmê Sultan bi rêya qanûnî ve têxin nav çarçoveyekî. *Mustafa Paşa Resîd* pêşengîya wan reforman dikir. Padişah *Abdûlmecîd* di sala 1839'an de bi navê *Gülhane Hatt-ı Hümayûnu* fermanek îlan kir. Li gor vî fermanê "*Dewleta Âlî Osmanî jî bo parastina mal, can û namûs a teba (kes û qewmên ser bi dewleta Osmanî) ya Osmanî dê qanûnên nûh derxe...*" Ji bo bi cîh anîna vî fermanê, di sala 1845'an de fermanekî din ê padişah derket. Piştî vîya jî di sala 1856'an de bi navê *Islahat Fermanî* (Fermana Islahkirinê) fermanekî din hate darxistin. Cara yekem bû ku di van fermanan de dihat xwestin ku *mal û canê* xelkê Misilman û Xaçparêz dê *were parastin*. Parastina mal û can daxwaza burjuvazîyê bû û di wî demê de burjuvazîya Tirkî a netewî û jar jî bo vî meremê, hêdî hêdî dengê xwe bilind dikir.

Ew belênîyên (waad) ku di van fermanan de hatin dayîn her wek gotineke bêçine man, nehatin cîh bi cîh kirin. Lê belê ev ferman bûn gawek ji bo Meşrûtiyeta Osmanî.

Fikra meşrûtiyetê di nav xelkê de

Sefîrê Stockholm'ê Şerîf Paşa yê Kurd

cîh nedidît, lê belê mîyla meşrûtiyetê di nav rewşenbîrên Tirkî de hêdî hêdî bi hêz dibû. Ber bi salên 1860'an ronak bîrên Tirkî di alî hizir û hejmarê ve

Ji sazkarên *İttihad û Terakkî* yê du şexsiyetên Kurd. Aliyê çep de Dr. I. Sükuî, yê rast de Dr. A. Cevdet

Namik Kemal

herçû xurt bûn. Ronakbîrên Tirkên ku ji bo sazkirina îdara meşrûti li diji hukumdariya Sul tan der diketin, wan bîr û baweriye xwe her ji rewş û mer cên di navbera salên 1860 û 1870'an standin. Xênî vê yekê, gelek rewşenbîr çûn Fran sayê, li gel ronakbîrên Fransî man û ew nas kirin.

Ronakbîrên Tirk bere bere derdora rojnameyan de kom bûn. Di sala 1860'an de *Şînasî* -rojnameyan û ronakbîrek Tirk e- bû redaktorê rojname *Tasvîr-î Efkâr*. Şînasî di 27 Hezîrana dala 1862'an de ev rojname her bi serê xwe ji nû ve derxist. Ronakbîrên Tirk dora vê rojname de kom bûn. Di wir de Şîna sî fikra *Rojavatiyê û Ewrûpayî tiyê* berpêşê bîrûrayê Osmanî dikir. Di vê rojname de *Namik Kemal* jî dinivîsî. Ewana cara yekemîn bû ku pirs û hiz rên *netewe*, *niştiman*, *niştiman perwerî* û *şoreş* tevê literatura Tirkî bûn. Kesên ku li dora *Tasvîr-î Efkârê* kom bibûn, bûn hîmkarê *Komela Osmanîyên Nûh* (Yeni Osmanlılar Cemiyeti). Ev kes di sala 1865'an de, di çavê *Padişah Abdulazîz* de her wek dijmînên rejîmê hatin xuyan û ji ber vê yekê hatin sirgun kirin. Ji wan, gelek wê salê (1865) revîn çûn Ewrûpayê. *Alî Suavî*, *Namik Kemal*, *Zîya Efendî*, *Agâh Efendî*, *Ahmed Mithad*, *Recâizâde Ekrem*, *Ayetullah Bey* û gelek yên dinê di sala 1867'an de li Parisê bi navê *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* rêxistinek saz kirin. Birayê Hîdîvê Misrê *Prens Mustafa Fazil Paşa*, ji ber ku navbera

wî û Sultan nexweş bû, ji aliyê pere ve alîkariya vê rêxistinê dikir. Paşê *Şerîf Paşa* yê Kurd jî kete vê cemîyetê. Cemîyetê di rojname xwe de îdara meşrûti diparast. Rojname *Muhbîr*, berê li Parisê û paşê jî li Londonê derket. Xênî rojname *Muhbîr* di sala 1868'an de bi navê *Hürriyet* rojname yek din hate weşandin. Ev herdu rojname jî, qasî hejmareke bilind diketin erdê Osmanîyan. Di sala 1870'an de *Mehmet Bey* û *Hüseyîn Vasfî Paşa* bi hev re li Cenevrê rojname *İnkılap* derxistin. Xênî van xebatên xwe, ronakbîrên Tirk bi zanistên civakî ve jî mijûl bûn.

Piştî bexşandina Sultan *Tirkên Cahil* (Jön Türk) vegeriyan Împaratoriya Osmanî. Di sala 1872'an de *Namik Kemal*, *Ebuzîya Tevfik*, *Nurî* û *Reşat* pêkve li Îstenbolê rojname *İbret* derxistin û di vê rojname de jî her îdara meşrûti diparastin. Wê demê *Namik Kemal* bi navê *Vatan Yada Sîlîstre* piyeseke xwe nivîsî. Û ev piyese di sala 1873'an de li Îstenbolê hate listin. Di vê piyese de fikrên *nasyonalistî* derdiketin pêşiyê. Êdî fikra meşrûtiyê di nav Împaratoriye de dihate parastin û aligirên wê hebûn. *Jön Türk* wisa bawer bûn ku bi damezrandina îdara meşrûti ve serhildanên netewî û şerên serxwebûnê bi tevayî êdî disekinin û herkesek dîsan wek berê xwe ser bi *Osmanîyan* dihesibîne. Xênî vê Îngilî zan, bi îdara meşrûti ve welatê xwe di warê aborî û civakî de gelek pêşde biribûn. Evana jî, ji alîk ve dixwestin Împaratoriya Osmanî belav nebe; lê di aliyê din ve jî dixwestin ku ew ji aliyê aborî û civakî ve jî pêşde here.

Di bin serokatîya *Mithad Paşa* de Osmanîyên Nûh zor didan *Sultan* ku bila îdara meşrûti têxe rê. Ji bo vê yekê *Sultan Abdulazîz* jî text xistin û *Sultan Murad ê V.* anîn dewsa wî. Ji ber nexweşîya *Sultan Murad*, *Mithad Paşa* û hevalên wî bi *Abdulhamîd* re xeber dan û ji bo sazkirina îdara meşrûti jî wî belênî standin. Pey vê pîrsê, di sala 1876'an de *Abdulhamîd* bû padişahê Osmanîyan.

Sultan Abdulhamîd, ji bo çêkirina

Qanûn-î Esasî komîsyonek pêk anî. Serokê vê komîsyonê *Mithad Paşa* bû û *Qanûn-î Esasî* hate amade kirin. Li gor vê *Qanûn-î Esasî*, Sultan serokê Dewleta Osmanî bû. Dewleta Osmanî ne dewleteke *netewî* bû, mîletên ku di bin hukmê Dewleta Osmanî de bûn dikariyan li ser erd û warên xwe zimanên xwe di dibistanên xwe de bidin xwendin u hînkirin. Xênî vîya dê *Meclîs-î Mebûsan* û *Meclîs-î Ayan* de bihata temsîl kirin. *Meclîs-î Mebûsan* jî nûnerên helbijartî, lê *Meclîs-î Ayan* kesên ku rasterast ji aliyê Padişah ve hatibûn diyar kirin, ji wan pêk dihat. Nûnerek *Meclîs-î Mebûsan* temsildarê 40 hezar kesî bû. Rewş û mercên namzetîyê zanîna zimanê Tirkî, tîjî kirina 30 sal emr, şareza yîya xwendin û nivîsandinê û hebûna mafên hevvelatîyê bûn. Li gel vê yekê divîya, heya demê namzetîyê kesên namzet tu cezayek negirtiba. *Meclîs-î Mebûsan* wê di derheqa malî de qanûn çêkîra, *Qanûn-î Esasî* bipejiranda, qanûn red an qebul bikîra. Bi vî teherî *Meclîs-î Mebûsan* bi *Meclîs-î Ayan* ve girêdayî bû. Dîsan li gor vê qanûnê divîya *dadigehên* (mehkeme) vekirî dê sazûnya û dadperwer (hakim) ên wan bi awakî *serbixwe* bixebitana...

Her wiha di vê *Qanûn-î Esasî* de serkarî û hukimraniya Osmanîyan li ser gelên bindest de heta hetayê dihat parastin.

Vî qanûnî de dihat gotin ku mîletên ku ser bi Dewleta Osmanî ne, ferdên wan her

Şinasi

Osmanî ne. Tu kesek nikare erdê Osmaniyan parveke. Her nûnerekî Meclîs-î Mebûsan û Meclîs-î Ayan ne temsildarê mintîqa xwe û mîletê xwe ye, bes ew tek-tenê temsildarê *Osmanîyan* e (Madde 71). Dînê dewletê Îslam e. Di sala 1876'ê 23 yê heyva Kanûnê de *Sultan Abdulhamîd Qanûn-î Esasî* îlan kir. Bidarxistina vê qanûnê di nav gelê Tirk de tu danustandinek berbi çav pêk neanî. Gelên bindest jî tu car bi vê qanûnê bawer nebûn û êtibara xwe bi vê qanûnê û îlan kirina wê neanîn.

Bi rêya helbijardîne ve bi tevayî 119 kes ketin *Meclîs-î Mebûsan*. Ji wan 71 kes nûnerên Misilman, 48 kes jî Xaçparêz bûn. Nûnerên vê meclîsê, li gor hejmara rûniştîyan jî Tirk, Ermenîyan, Yewnanan, Cihûyan (Yahudî), Bilxaran, Sirban, Bosnayîyan, Ereban û Kurdan hatibûn helbijartin.

Meclîs-î Mebûsan, di dema şerê Rus û Tirk de civînên xwe her domandin heya 28'ê Hezîran a sala 1877'an. *Sultan Abdulhamîd* berê *Mîthad Paşa* kir serokwezîr (sadrizam), lê paşê ew bi kuştariya *Sultan Abdulazîz* ve gunehkar kir û sirgûnê Fîzan'ê kir.

Hê serdema xebatê ya nûnerên *Meclîs-î Mebûsanê* ku hê teva nebibû, di payîza sala 1877'an de cardin helbijardin çêbû. Meclîsa nû jî hema hema wek meclîsa berê pêkhat. Vê carê 113 mebûs hatin helbijartin û ketin meclîsê. Di 14'ê Sebata ya sala 1878'an de bi fermana Sultan meclîs jî bo demekî kin (kurt) hate girtin û car din jî necivîya. Lê belê *Meclîs-î Ayan* heya sala 1880'an nehate girtin û dom kir.

Êdî *Abdulhamîd-II.* hukimdarekî bê pak û bê perwa bû, serbixwe hereket dikir. Qirkirin an pirkirin tek tenê di destê wî de bû. Gele sebebên helveşan dina îdara *meşrûti* hebûn. Lê belê berî her tiştî bingeha civakî ya îdara *meşrûti* pir jar û teng bû. Burjuvazîya Tirk a netewî hê nû çêdibû û ji aliyê aborî de gelek jar bû. Ronakbîrên Tirk ên ku alîgirê îdara *meşrûti* bûn, dixwestin bi rêya *kompro* çekirinê ve karê xwe bibin serî. Ji ber vê, di nav civatê de nexebitûbûn. Mîrovên bê qîrar bûn. Lê

belê ev jî bo burjuvazîyê Tirk a netewî bû ceribandineke mezin.

Ji ber pêydabûn û belavbûna hizrên liberalî, *meşrûtiyetperwerên* Osmanîyan ên ewilîn li ser milkê Osmaniyan de tesîreke mezin çekirin. Yekemîn car bir û baweriyên Ewrûpî, taybet yê Fransî ji aliyê *Osmanîyên Nûh* ve ketin nava Împaratoriye. Wan dixwest Misilmanîyê û Ewrûpatîyê, ji bo îdara Osmanî di nav hev de bikelînin. Ew bi xwe jî Misilman bûn û her bawerîya wan bi Misilmanîyê hebû. Wan jî *Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Volney, Lock* û efrandinên wan îlham hildabûn. Ev zana û nivîskarên navdar, dijî rejîma feodalî ya yekdestî bûn. *Osmanîyên Nûh* alîgirê îdareke *meşrûti* bûn, lê belê tu car daxwazkarê *cumhurî* nebûn. Xênî *Alî Suavî*, ji wan tu yekî behsa şoreşê nedikir û wan dixwest ku di çarçove û nîzama hebûyî de îdareke *meşrûti* dirist bikin. Bi vî awayî bendê *Osmanîyên Nûh* digihîşte feodalan û nîzama feodalîyê.

Mesela Netewî

û

Pan-osmanîzm

Osmanîyên Nûh qîmetek mezin didan mesela netewî. Ew dijmîne tevgera netewî ya Sirban, Yewnanan, Bilxaran, Ereban û Ermenîyan bûn. Armanca wan a yekemîn parastina yekparî ya erdê Osmanî bû. Karadaxî yên ku ji bo bî destxistina serxwebûna welatê xwe bi çek serî hildabûn, *Ziya Bey* di nivîsarên xwe de ew bi *cerdîtî* (şaqî) binavdikirin. Her wiha ew dijî îsyana Giritê û serxwebûna Sirbistanê sekinîn û hukumet protesto kirin. *Osmanîyên Nûh* di warê dijminatî ya berxwedanên netewî de xwedî teorîyek *taybetî* bûn. Ev teorîya bi navê *Pan-osmanîzm* derkete holê û hate binavkirin. *Pan-osmanîst* dijî parvekirin û belavbûna warê Osmaniyan bûn. Di xwestin ku bi rêya vê teorîya xwe ve, Împaratoriya Osmanî li ser pêya bihêlin û himên wê yên rîzyayî sîwax bikin. Li gor bir û bawerîya wan, îdara

Jinan jî eleqe şanî "*Kokartên azadiyê*" û eksên "*qeh-remanên azadiyê*" dida.

meşrûti ku li ser esasên teorîya *pan-osmanîzmê* dirist bûye, bi tevayî wan ê pêşîya şerê rizgarî ya netewan bigirta. Armanca wan tek û tim zexm û qayîm kirina himên Dewleta Osmanî bû. Ev yek gotin e ku bere bere bi navên cure cure, nasyonalîzma Tirkan derdiket meydanê. Wan jî alîkî de dixwestin îdara *meşrûti* dirist bikin; lê aliyê din ve jî pesnê Sultanê Osmanî didan û digotin ku di bin îdara Osmanîyan de gelên ne Tirk tu car nehatine pelçiqandinê û Sultanên Tirkan *edaleteke mezin* li ser rûyê warê Osmaniyan de belav kirîye û ew xisleta heya îro hatiye. Helbet ev gotinên wisan li ser himên nasyonalîzma Tirk de bilind dibûn û her ji binî ve hîç û pûç bûn. Himên îdara Osmaniyan, bingehe xwe de bi xwîn û keda gelên bindest bi hev ve zeliqandi bûn. Gotina *Ümmetî Osmanî* di saya xebatê *Osmanîyên Nûh* de û di sala 1870'an de kete literatura Osmanî. Wan di alîkî de teorîya *pan-osmanîzmê* dixebitand, aliyê din ve jî bere bere mîletê Tirk derdixistin pêşîyê. *Namîk Kemal* di nivîsarên xwe de digot "*Di nava Osmaniyan de bi hejmar û bi marîfet; bi fêmdarî, bi aqil û bi feraset; bi metanet û keramet mîletê Tirk serî dikişîne...*" (E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, s.296).

Ji bo îmza kirina pêymanek Aştîyê, di bin serekîtiya Serekwezîr Talat Paşa de heyetek çû Brest-Lîtovskê. Resmê de li Yekîtiya Sovyet, heyeta Osmanî bi nûnerên Ukrayna ve dixuyên.

ÎTTÎHAD Û TERAKKÎ

Lê dîsa *Osmanîyên Nûh* fêm dikir ku bi çi awayî dibe bila bibe berxwe danên netewî, taybet di nav gelên Xaçparêz de, nayên temirandin. Ji ber vê yekê jî bere bere mêyla xwe kişandin ser **pan-îslamîzmê**. Belê *Osmanîyên Nûh*, nêta xwe ya rastî di bin perda teo rîyê û durişman de dixwestin veşêrin. Lê ew yeka jî bo wan miyaser nedibû û her wiha gelên bindest jî baş îddigî hîştin ku merema *Osmanîyên Nûh*, parastina Împaratoriya Osmanî ye. Ewan bi rêya propaxandê û pêşxistina Îslamê ve jî dixwestin ku miletên Misilman di bin ala Dewleta Osmanî de ragirin. Yên wek *Alî Suavî* hê jî pêş ve diçûn û behsa **nijadê Tirk** dikirin. Bi kurtasî *Osmanîyên Nûh*, di dîroka Împaratoriya Osmanî de pêşengên nasyona lîzma Tirk bûn.

Fikrên pan-îslamîstîyê ji bo *Sultan Abdulhamîd* mecalek mezin çêkir. Wî, bi propaxanda **pan-îslamîzme** ve gelên Misilman berdan stûyê Xaçparêzan. 1894-95'an de bi dehhezaran Ermenî hatin qirkirin. Di vê qirkirinê de **Sîwarên Hamîdî** (Hamidiye Alayları), wek sazgehek resmî yê Dewleta Osmanî bûn xwedî rol û gunehek mezin. Di destpêka sedsala XX. de li Makedonyayê dijminatîyek mezin di nav gelan de çêbû. *Sultan Abdulhamîd*, **pan-îslamîzm** her tim jî bo parastina îdara xwe ya zilimkar da xebitandin. **Pan-osmanîzm û pan-îslamîzm** jî bo hukumdariya burjuvaziya Tirk a netewî derketê meydanê. Lê ev teorîya na diji rastîyê û diji dîrokê bûn.

Piştî helweşandina îdara **Meşrûti** ya yekemin, di sala 1889'an de li Îsten bolê **Mekteba Tibbîyê ya Eşkerî** de ji aliyê xwendeyên wê mektebê, wek *Abdullah Cevdet* ê Arapkîrê, *Îbrahîm Temo* yê Ohri'yê, *Îshak Sukûtî* yê

Dîyarbekrê, *Mehmed Reşîd* ê Kafkas ya'yê û *Hüsetin Alî* yê Baku'yê ve bi navê **Îttîhad-i Osmanî** rêxis tineke nihê nî hate da mezrandin. Ev cemîyeta di nav xwendekarên **Mekteb-i Tibbî** ye û yê **Mülkiye** û **Harbîye** de bere bere

bingeh girt û firehtir bû. Armanca wan ew bû ku, **Qanûna Esasî** ya 1876'an car din bi rê xî û îdara meşrûti dîsan di welatê Osmanî de pêya bikin. Wek tê zanîn ji hîmdarên wê rêxistinê *A. Cevdet* û *Îshak Sukûtî* Kurd bûn; *Îbrahîm Temo* Arnavut, *H. Zade Alî* û *Mustafa Reşid* Azerî bûn... Lê belê wan xwe "Osmanî" dihesiband û difikirin ku di saya îdara meşrûti de him Dewleta Osmanî dikare li ser pîya bisekine û him jî gelên bindest ên wê dewletê wê bigihîjin mafên xwe yê kulturî. Her ev jî mîna *Osmanîyên Nûh* diji parveki rina milkê Osmanî bûn û her wiha jî diji berxwedanên netewî bûn. Kingê ku cemîyeta **Îttîhad-i Osmanî** bingeh girt û bere bere mezin bû, *Sultan Abdulhamîd* bi heyî û kirinên wan hesîya, ew sirgun kirin derveyê sînorên Dewleta Osmanî. Vê komelê xwe bi qeydê rêxistinek Îtalyayîya *Mason Karbonarî* pêk anîbû. Hîmdarên **Îttîhad-i Osmanî** jî sirgunê revîn çûn welatên Ewropayê. Li wir, berîya wan kesên nûh hatî, bi navê **Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti** rêxistinek hebû. Kesên ku jî sirgunê revîn û gihîştin Ewropayê, bi vî cemîyetî ve peywendî danîn. Serê wê *Komela Îttîhad û Tereqî ya Osmanî* *Ahmed Rıza*, *Murad* û *Prens Sebahad*

dîn dikişand. Li Parîsê, bi navê *Mîzan* di bin berpirsiyariya *Murad* de kovarek derdiket. *Ahmed Rîza* jî redaktorê *Meşveret* 'ê bû. Ev kovar bi zimanê Tirkî û Fransî dihatin nivîsan din. *Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti* parêzgar û daxwazkarê îdara meşrûti bû û diji îdara *Sultan Abdulhamîd* disekini. Lê belê di navbera *Murad* û ser bi *Mizan*'ê (*Mizancı Murat*), *Prens Sebahaddin* û *Ahmed Rîza* de dijberî yê fikrî hebûn.

Di sala 1902'an de *Prens Sebahaddin*, komcivîna yekemîn a komelê pêk anî. Kesên beşdar di bin serokatîya *Prens Sebahaddin* de civiyan. Di vê kongrê de xênî rêxistinên Tirkan, rêxistinên Ereban, yê Çerkez û Yewnan û Kurd û Ermenî û Arnavûdan hatin temsîl kirin. Li ser navê Kurdan *Abdurrahman Bedirxan* di komcivînê de beşdar bû. *Abdurrahman Bedirxan* heya sala 1904'an li Londonê bi navê *Kurdistan* rojnameyek derdixist. Lê vê rojnamê, ji ber zordariya xefiyeyên *Abdulhamîd* nikarî jiyana xwe li wir bidomîne.

Di vê komcivîna yekem de dubendî çêbû. *Ahmed Rîza Bey* diji *Ademî Merkeziyet*'ê bû û xasima parêzgarê neteweyê Tirk bû. Wî digot Tirk jî wek neteweyên din ên ser bi Dewleta Osmanî, heta jî wan zêdetir tî pelçiqandin. *Prens Sebahaddin* hember wî disekini û parêzgarîya *Ademî Merkeziyet* û *Teşebbüsü Şahsi* dikir. Temsîlkarên gelên bindest jî li gel pêşniyara *Prens Sebahaddin* bûn. Lê belê, kongrê nikarî bû tu biryarek bistîne û îlan bike.

Di sala 1906'an de li Selanikê *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* hate damezrandin. Hîmdarên wê rêxistinê bi piranî efser (subay) bûn. Van, piştî demekî kurt de, bi gruba *Ahmed Rîza* re hev bendî danîn. Dû vê hevbendiyê re, komelê navê xwe qulupî û bû *İttihad ve Terakkî Cemiyeti*. Ev, xasima li Make-donya'yê bere bere xurtir bû.

Komcivîna duwemîn a *Tirkên Cahil* (Jön Türk) di sala 1907'an de li Parîsê civiya. Rêxistina Ermenîyan ango *Taşnaksutyon* jî di wê kongrê de beşdar bû. Di biryarên kutayîya kongrê

de, *Sultan Abdulhamid* hate rexne kirin û ew bi qirkirin û zêrandina Tirk, Ermenî, Bilxar, Yewnan, Erebi, Durzi û Kurd ve hate gunehkar kirin. Her dişan di wê kongrê de biryar hate girtin ku, biryarên wê kongrê bi zimanên Kurdî, Tirkî, Erebi, Bilxarî, Yewnanî û Arna vûdî bî weşandin û belav kirin.

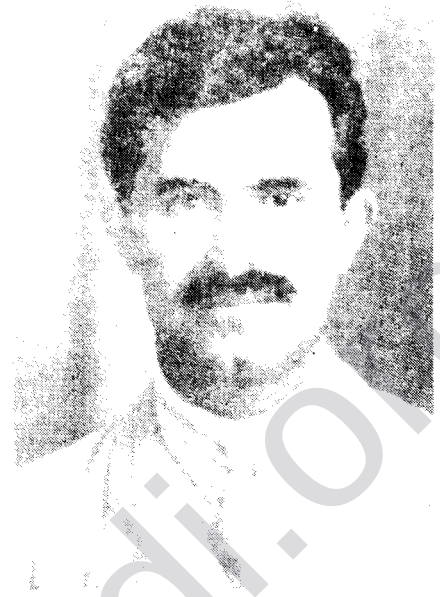
Komela *İttihad û Terakkîyê* hêdî hêdî ji xwe re teorî danîn. Armanca wan jî her wek Jon Tirk ên din parastina yekîtiya Dewleta Osmanî bû. Di nava vê rêxistinê de sê dîtin hebûn û dixwestin ku xwe bidin qebul kirin:

1. Aligirên Rojavayê:

Li gor dîtina wan, ji bo xilasbûn û selameti ya Împaratoriya Osmanî rêça Rojavayê pêwîst bû. Diviya ku rêya Ewropayê bigirin pêş, bes ne bi kore korî. Ya duduya, diviya ji aliyê hiquqê de guherandin werin çekirin û gerek hebe bila *Qanûna Esasî* jî bête guhartin. Ya sîsiyan, diviya hebûna cîmaeta Osmanî were parastin. Ya çaran, diviya pan-îslamîzm û pan-turkîzm bêtir neye tûjkin. Ya pêncan, dîn ne armanc e; lê belê divê wek hacetek bête xebitandin. Alîkarên vê dîtinê *Abdullah Cevdet*, *Celal Nuri*, *Kılıçzade Hakkı* bûn...

Dîtinên Îslamî:

Li gor aligirên vê dîtinê, Împaratoriya tenê bi rêya Îslamîyetê ve dikare xilas bibe. Sîstema Îslamîyetê di derheqê îtîqat, ehlaq, civat û siyasê de her tim bi awakî baştir tê tefsîr kirinê. Li gor vana divê Îslamîyet di îdara hukumetê de, sîstema dewletê de bi tomerî giranî ya xwe deyne, ji hev cihêbûna dîn û dewletê tu car çenebe. Ji bo demoqrasîyê ne gereke ku li pey Rojava bimeşin, ji ber ku prensîb û qeydeyên ku di vî warî de pêwîst bin her di dînê Îslamê de hene. Alîkarên vê dîtinê *Prens Mahmud Said Halim Paşa*, şair *M. Akif Ersoy*, *Babanzade Ahmed Naim*, *M. Şemseddin* bûn...

Di serdema Meşrûtiya II. de Kurdperwerek bi navê deng, Hemze Beg

Dîtinên Pan-turkîstî:

Li gor herdu dîtinên jorê, ev nihêrîna hê nûh bû û bû xwedî emreki dirêj. Her wiha tesîrek mezin li partiya serkar kir. Li gel vê yekê kovar û rojnameyên ku parêzgarê wê dîtinê bûn, gelek bûn. *Türk Yurdu* (Welatê Tirkan) ve *İslam Mecmuası* (Kovara Îslamê) ji wan duduyê ne. Xênî wan, bi navê *Türk Ocakları* (Ocaxên Tirk)

Di serdema Meşrûtiya II. de Kurdekî pêşdehati, Mebûsê Billîsê Yusuf Zîya Beg

Reîsê Meclîs-î Mebûsan Ahmed Rıza

komeleke di jî hebû. Alîkarên vê cereyanê li dora *Zîya Gökalp* kom bibûn.

Armanca vê cereyanê parastina hebû na Împaratoriya Osmanî û pêşdebirina wê bû. Ji bo vîya jî rêya ku dihate peşniyar kirinê **Pan-turkizm** bû. Tirk bi salan û sed salan nezan û xizan ma bûn. Ji bo selametiya Împaratoriye divî ya Tirk bibin xwedî hişyarîyek netewî û xwe wek Tirk bizanin û binasin. Kin gê ku ev yek miyaser bû, wê demê êdî ewê bibin merkeza Îslamiyetê. Di sayîya bi xurtbûna Tirkan de, Împaratorî jî dikarê xwe ragire. Kingê Tirk gihîştin pêgava xwezanînê, ewê bêtir xurt bibin û bere bere destê wan wê bigihîje Tirkên li derveyê sînorên Împaratoriya Osmanî. Tirkên ku li ser milkê Osmanîyan dijîyan û yên derveyê erdê osmanîyan bi tevayî digihîştin milyonan û ew erdê ku ew li ser dijîn navê wî **Turan** e. Tu zirara vê yekê nagihîje Xaçparêz ên di bin bandira Osmanîyan.

Ji aligirên vê dîtîne *Yusuf Akçura*, *Ahmed Agayef* û *Hüseyin Zade Ali* ji Rusyayê hatibûn. *Yusuf Akçura* bi xwe Tatar e. Ji erdên din ê Azerbay

canî ne. Di salên 1877 û 1878'an de, piştî şerê Rusan û Tirkan, Rusan Kirim îşxal kir. Li ser vê yekê bi hezaran **Tatar**, **Azerî** û **Tirkên Kafkasya'yê** revîn hatin bin sitara Devletê Osmanî. Li Rusya'yê jî pêşdaçûyîna kapîtalîzmê, Misilmanên ku di bin hukmê Rusan de bûn bere bere nêzikî hev dikir. Xênî vê yekê îdara Çarê Rusan zilm li gelên Misilman dikir. Xasima di serdema *Aleksandr-III.* de, îdara rusî dixwest gelên bindest bihelîne (asîmilasyon) û bike Rus. Ji ber vê yekê gelek ronakbîrên **Azerî**, **Tatar** û **Kafkasyayî** revîn û hatin Tirkîye'yê. Li Ewropa ya Rojava jî **Tirknasî** (Türko loji) bu çiqlekî ilim û pêşde hat. Di qurna XIX. de bere bere Tirk bi *koka* xwe ve hesiyan û ber bi xwenasîyê çûn. Êdî ew bi dîroka xwe ya **berê Îslamê** hîn dibûn. Yên ku revîbûn Tirkîyê gelek ji wan xwedîyê xwendina mektebên bilind bûn û zanîngeh kuta kiribûn. Ewana otokrasî nasîbûn û dizanîbûn ku **pan-îslavîzm**, ji bo Tirk û Misilmanên Rusya xeterekî mezin e. Gelek ji wan di nav entelek tuelên Rus ên populîst û şoreşger de gihîştibûn. Burjuvaziya Tirk û Misilmanên Rusya'yê dijberî burjuvaziya Rusan bûn. Lê êxtariya wan a siyasî tunebû û dihatin pelçiqandin. Kingê ku revîn hatin Tirkîya'yê, ji saya şarezayîya xwe de ketine nav tebexê yeke bilind. Gelekan di îdara siyasî de kar û meqamên bilind bi dest xistin., Li Rusya'yê bindest bûn, lê li Tirkîyê êdî bûn serkar. Li Rusya'yê di bin nîrê îdara Çar de dijîyan, lê niha bibûne efendî û bi çavê efendiyan li mesela millî dinîhêrîyan...

Bi vî teherî *Turkîstên* ku ji Rusya'yê hatibûn, li pêşîya xwe du xeter didîtin: Yekemîn xetera **panslavîzmê**, ya duwemîn jî **panîslamîzmê** despotîzm a *Abdulhamîd* bû. Vê rewşê jî bibe nebe ew dikişan din li ser şopa **pan-turanîzmê**. Wan dixwest ku bi îdara meşrûtiya Împaratoriya Osmanî bi hêz bikin; qayîm kirina Împaratoriye şûnde jî dest bavê jin Tirk û Misilmanên Asya Navîn û wan ji

îdara Çar rizgar bikin û bikişin li ser **pan-turanîzmê**. Her wiha divîya **pan-îslamîzm** jî bête xebitandin. *Pan-turkîstan* di nav Itûhad û Terakkî de û li ba *Ahmed Rıza* ji xwe re cîh peyda kirin. Û diji *Prens Sebahaddin* derketin. Bo ku *Prens Sebahaddin* diji **merkezîyetîyê** bû û li gor wî, divîya ku her gelek di mintîqa xwe de ji alîyê kultir û îdare ve mixtar bibûya. Ya din, *Prens Sebahaddin* û hevalbendên wî dixwestin ku, diji îdara *Sultan Abdulhamid*, dewletên bîyanî tevî karê Osmanîyan bibin. Lê nasyonalîstên Tirkan -yên ku ji Rusya'yê hatibûn- diji vê dîtîne bûn. Ger ew dîtina bihata qebulkirin; wê demê Rusya, bibe nebe Îngiliz, Fransîz û Alman dikarîyan bi tevayî têkilî karê Osmanîyan bibûna. Ji wan *Yusuf Akçura* îlhama xwe ji *Mercani* û *Gasprinski* standibû. Li gor *Mercani* û *Gasprinski*, Tirk dikanin bi siyasîeteki nerm û bi wesita Îslamiyetê piştî xwe rast bikin. Îslamiyet di warê pêşve çûyîne de ne asteng e. Bo ku helandina Tirk û Misilmanên Rusya'yê bête seki nandin, divîya diji îdara Çar rawestî û şer bikin û ji bo bi destxistina heqên kultirî divîya hewl bidin. *Akçura* gûmana xwe ji gelên Xaçparêz birrîbû. Wî bere bere mela xwe da ser **pan-turanîzm**, **pan-osmanîzm** û **pan-îslamîzmê**. Di bin hukmê

Di serdema Meşrûtiya II. de pêşdehatîyek Kurdan, Hecî Musa Beg ê Moîkî

Osmanîyan de bi rêya Osmanîzm û Îslamîzmê ve Kurd, Ereb û Arnavut mikun bû ku bisekinîn. Ew alîkî de li Rusyayê, bi şoreşgerên Rus ve bi tevayî dijî rejîma Çar hevalbendî kirin; aliyê din ve jî dijî îdara *Abdulhamîd* sekinîn. Her wiha bi Tirk û Misilman ên Rusya'yê ve jî peywendî danîn. Wan rasterast dixwestin ku Împaratoriya Osmanî bi rêya pêyakirina îdara meşrûti ve bi hêz bikin. Ji bo wê jî li gel şervanên Rusya hevaltî bikin, lê paşê jî dest bavêjin Tirk û Misilmanên wêrê û wan dijî hukumdariya Rusan rakin û bi vî awayî warê **Turan** pêk bînin. *Akçura* di teoriya xwe ya "*Üç Tarz-ı Siyaset*" de ev dîtinên diyarkirî pêşkêş dikirin, di warê xilas kirin û pêşveçûn û bêtir fireh kirina Dewleta Osmanî de.

Türkîst jî di nav xwe de bibûn sê beş: Beşa yekemîn ji yên serdema *Abdulhamid* pêk hatibûn. Wek *Weled Çelebi*, *Necib Asım*, şaêr *Mehmed Emin* û hevalên wan bûn. Beşa duduyan li Selanîkê kom bibûn. Ew mîldarê kultur û rêça Ewropa'yê bûn. Wek *Ziya Gökalp*, *Ömer Seyfeddin*, *Ali Canib* û hevalbendên wan bûn. Beşa sisîyan *Turanîstên* ku ji Rusya'yê hatibûn ew bûn. Ku wan tesîrek mezin li ser *İttihad û Terakkî* de çêkiribûn. Wek *Yusuf Akçura*, *Ahmed Agayef*, *M. Emin Resulzade*, *Abdürresid İbrahimov*, *Hüse yinzade Ali*, *Ayaz İshaki*, *Halim Sabit* û peygerên wan bûn. Ji wan *Ziya Gökalp* dixwest ku Împaratoriya Osmani ji aliyê ilim û teknîkê de bikişîne li ser rêça Ewropa'yê. Îslamîyetê mîna wesiteyek bi kar bîne û eqîdeyên îslamê li gor kara neteweyê Tirk biguhûrîne. Xênî vê, wî *çîneyetî* ji bo Tirkan qebul nedikir. İlham a xwe ji pozîtîvîzma *Auguste Comte* hildabû. Tebexeyên *meslekî* datînan dewsa çînen komelê. Bi vî awayî dixwest ku di nav civata Tirkan de dubendî çênebe. Îslamîyetê de jî **Ummet** hebû û li ser her tiştî re bû. Ji ber vê jî Îslamîyet derdixist pêşîyê. Lê *Akçura* û hevalên wî redkarê mesela çîneyetî nebûn, bes dixwestin ku burjuvaziyê Tirk pêşkeve. Ger burjuva zî di bin îdareke meşrûti de pêşkeve, cotkar û karker jî wê bibe nebe

bigihîjin rehetîyê, ew çîn û tebexeyên cihê cihê jî bi vî teherî ewê li hev werin. Îslamîyet jî ne ji bo **Ummetê**, lê ji bo **Turanîzmê** jî wan re gerek bû. Bi van teorî û xebatan ve nasyona listên Tirk bi tevayî bere bere rûyê xwe yê nijadparêz derdixistin meydane.

MEŞRÛTİYETA DUWEMÎN

İttihad û Terakkî di sala 1906'an şûnde, çawan ku hatibû gotin, li Make donya'yê û di nav eskeran de bere bere bi hêz bû. Di sala 1908'an de li Makedonya'yê *Kolağası Niyazi* grubek çekdar pêk anî û ji eskerîyê qetîya û derkete çîya. *Kolağası Niyazi* ji meqa mên îdara *Sultan* re belavokek şand. Di vê belavokê de *Niyazi*, sebebên serhil dana xwe beyan dikir û neheqîyên li xelkê hatibûn kirin ew dianîn zimên. Û îlan dikir ku heya îdareke meşrûti dirist nebe îsyana wana wê dom bike. Pey *Niyazi Bey* re *Binbaşî Enver Bey* derkete çîyê û wî jî dijî *Sultan Abdulhamid* dengê xwe bilind kir.

Sultan mecbur ma, cardin vegeşîya îdara meşrûti. 24'ê Tirmah a sala 1908'an de **Meşrûtiyeta Duwemîn** ji aliyê *Sultan* ve hate îlan kirin. Bi vîya ve bi tevayî *İttihad û Terakkî* ghişte hezekî mezin. Lê wan wê demî îdara hukumetê hilneda ser milên xwe. Wê demê *İttihad û Terakkî* bi tevayî bû warê **nijadparêzên** Tirkan. Çi heye ku wan, tu car fikrên xwe bi vî awayî neanîn ziman. 31'ê Adar a sala 1909'an de olperestan dijî **Meşrûti** yetê serî rakirin. Îsyana her çû firehtir bû. Lê *İttihad û Terakkî* bi wesita nûnerên xwe yên esker ve ser îsyane de çûn... Ordîya Tirkan a sêyem di bin qumendariya *Mahmud Şevket Paşa* de ji Selanîkê bi rêket û dor li îsyankaran girt. Îsyana hat pelçiqandin û bendên îdarê bi temamî kete destê *İttihad û Terakkî* yê. Padîşah *Abdulhamid* ji padişahîyê xistin. *Mehmed Reşad ê V.* anîn ser hukim. **Qanûna Esasî** ya sala 1876'an de guhartin çêkirin. Ji 119

Ji *İttihad û Terakkî*perweran Wezîrê Malî *Cavid*

xalên wê qanûnê 21 hatin guhartin. Êdî quwet û qudreta Padîşah wek berê nemabû. Ordîya Tirkan ji berê ve her tim ji bo êriş a li ser erdên gelên cure cure, yan jî êriş li ser serhildanên gelên bindest hezekî polîsiye bû. Piştî pelçiqandina îsyana olperestan, îdara örfî hate îlan kirin û heya sala 1911'ê ew îdare her ma. Lê dîsan jî *İttihad û Terakkî*perweran derneketin pêşîyê. *İttihad û Terakkî* bi dest **Merkez-i Ali** ve di hate îdare kirin. Xênî vê orga nê, wek **Merkez-i Umumi**, **Merkez-i Fedaiyan** û **Teşkilat-ı Mah susa** organên din jî hebûn. *İttihad û Terakkî* her wek rêxistinekî nihênî (xefî) xebitî. **Merkez-i Fedaiyan** bi sedan mixalîfên *İttihad û Terakkî* yê ji ortê rakirin... Êdî serokên paşwextî yên Tirkîyê di nav vê teşkilatê de bûn. Wek rûxuyanî parlamento hebû, lê belê rastî de her tişt di destê *İttihad û Teakkî* de bû. Bi **İdara Örfî** ve tevayî eskerên profesyonel bi tomerî ketin nav sîya setê. Her wiha ordî jî di bin destûra *İttihad û Terakkî* de bû. Entrîqa, kuştin, zîndankirin bibû karê rojane. Piştî sala 1909'an *İttihad û Terakkî*perweran, **Qanûna Derheqa Serserîyan**

û Kesên Bişik, Qanûna Cîvîn û Tezahuratan, Qanûna Grevan, Qanûna Hildana Eskerîyê ya Kesên Xaçparêz, Qanûna Cemî yetan, Qanûna Pêşigirtina Rêbirî û Fe sadîyê ji Meclîsê derxistin. Bi van qanûnan ve êdî dikaribûn kî ku dijî *Îtîhad û Terakkî* yê be ji ortê rakin, yan tezahurat û civînan qedexe bikin. Her wiha dixwestin bi van qanûnan ve hêzên çekdar ên Ermenî, Kurd, Yewnan û Bilxaran pêpes bikin. Lê belê daxwa za *Îtîhad û Terakkî* yê ya **Osmanîti** êdî xwedî tu qîmetek nebû. Gelên bin dest bi xwe hişyar bûn û dijî Dewleta Osmanî serî rakirin.

Di yekê Cotmeh a sala 1912'an de Sirban û Bilxaran **ultîmatom**ek dane hukumetê Osmanî. Bi vê ultîmatomê ve dixwestin ku ordîya Osmanî zûtir ji Rumelî'yê derkeve û ji bo amadekirina reformên Makedonya'yê divîya temsîlka rên Bilxar û Sirban jî di nava heyeta îslahatê de cîh bigirta. Hukumetê Osma nî ev **ultîmatoma** vegeand (red kir) û şerê **Balkan** dest pêkir. Di nava pêncî rojî de xênî Edirne, Yanya û Îşkodra yên Rumelî'yê bi tomerî ketin dest Bilxar û Sirban. Li navça Çatalca'yê, gundê Bahşayış di 21'ê heyva yazdeh a sala 1912'an de di nav van aliyan de lihevhatinek pêkhat.

Berîya vê lihevhatinê di heyva Sibata sala 1912'an de helbijardin çêbûn. Di vê helbijartinê de *Îtîhad û Terakkî* bi zora çoyê di Meclîsê de piranî bi dest xist. Hember *Îtîhad û Terakkî* yê *Hürriyet ve İtilaf* kete helbijartinan. *Îtîhad û Terakkî* yê ji 272 mebusan 264 heb dest xwe xistibûn. Lê belê ev Meclîsa di 5'ê Tebax a sala 1912'an de hat fesih kirin.

Di 23'ê heyva yekem a sala 1913'an de, kesên ser bi *Îtîhad û Terakkî* yê di bin serokatîya **Enver Paşa** de êriş birin li ser **Hukumetê Osmanî** û zor dan **Serekwezîr Kâmil Paşa** û dan îstîfa kirinê. Êdî *Îtîhad û Terakkî* bi serê xwe ma. Ji *Îtîhadperweran* **Said Halim Paşa** bû **Sadrizam**, **Talat Bey** bû **Wezîrê Daxilî** û **Enver Paşa** jî bu **Reîsê Erkân-ı Harb**. *Îtîhad û Terakkîperweran*

rûyê xwe yê nijadparêz rasterast eşkera kirin. **Osmanîti** havên negirtibû, **Îslamîti** jî bazarek fireh nedibû. Terora *Îtîhadperweran* li her derê milkê Osmanî li ser mixelîfan û gelên bindest dest pêkir. Padişah **Sultan Mehmed ê V.** di dest *Îtîhadperweran* de wek leyîstokek bû û tu hukmekî wî tunebû.

Di sala 1914'an de *Îtîhad û Terakkî* bi serê xwe kete helbijartinê. 142 Tirk, 69 Ereba, 16 Yewnan, 15 Ermenî û 3 Musevî li ser navê *Îtîhad û Terakkî* yê ketin Meclîsê. Osmanîyan dixwestin ku bi pêkanîna tifaqên nûn ve xwe bi hêz bikin û erdên nûn bi dest xin. Di 20'ê Cotmeha sala 1914'an de di navbera Alman û Tirkan de ji bo deynstan dinê lihevhatinek pêkhat. Almanya'yê 5 milyon zêr dan Dewleta Osmanî. Berî viya di 20'ê heyva 12. a sala 1913'an de di bin serokatîya **General Liman von Sanders** de heyeteke eskerî ya Alman hate îstebolê. Paşê **Liman von Sanders** bû qumendarê ordîya 1. a Osmanî. Qumendarê yekemîn ê hezên deryayî yên Osmanî jî **Amîral Souchon** bû.

Di 2'ê heyva yanzdeh a sala 1914'an de Rusan, di 5'ê heyva yanzdehan de jî Îngiliz û Fransîzan dijî Osmanîyan şer vekirin. *Îtîhad û Terakkîperweran* fikir dikir ku Almanya û hevkarên wê Awusturya-Macaristan wê bi ser keve û dû serketina Almanan ve jî wê Dewleta Osmanî cardin erdê xwe yê Ewropa'yê, yê Afrîqa ya Bakûr bixe dest xwe. Bêyî vanan, sînorên xwe jî ber bi Kafkasya'yê firehtir bike.

Qetlîama Ermenîyan

û

Tehcîra Kurdan

Sultan Reşad ê V. di 27'ê Gulana sala 1915'an de **Qanûna Tehcîrê** îmtiza kir. Li gor vê qanûnê, Kurd û Ermenî bi zorî ji erdên xwe qetandin û zaro, jin, kal û pîr di rewşek nê însanî û pir perîşan de xistin rê. Di vê sirgunê de milyonu niv Ermenî hatin kuştin. 700 hezar Kurd di bin destûra **Daîra**

Mihaciran de hatin îskan kirin. Rojnama **Serbestî** ya Tirkîyê di hejmarê xwe ya 30'ê Tebaxa sala 1919'an de navên eşîrên sirgunkirî û yên malbatên Kurdan yek bi yek nivîsandin. Ji van sirgunan 100 hezar Kurd jî ber birçî bûn, nexweşî û kuştinê telef bûn.

Piştî şer, serekwezîrê hukumeta *Îtîhad û Terakkîperweran* yê dawîn **Talat Paşa**, **Wezîrê Şer Enver Paşa**, qesabê Ereban **Cemal Paşa** û hevalbêndên wan ji welêt revîn. **Damat Ferit Paşa** hate ser hukim û ji bo van revkaran di **Dîwana Şer ê Orfî** de dadigeh dirist bû. Vê dadgehê serokatîya *Îtîhad û Terakkî* yê bi qirkirina gelê Ermenî ve gunehkar kir û di nêbûna wan de biryara êdamê girt. Îngiliz û Fransîz ketin îstebolê. Paşê **Talat Paşa** di **Bîranîn** ên xwe de **Qirkirina Ermenîyan** qebul dîke, lê ew gunehkarîya ku avêtine ser Kurdan û kesên din na. Xênî vê, ew di bîranînên xwe de dinivîse ku, Ermenî bi tehrîqa Rusan dijî Osmanîyan sekinîn û ji Dewleta Osmanî re xiyaret kirin. Di sala 1920'an de **Talat Paşa** li Berlinê bi destê Ermenîkî, **Cemal Paşa** li Tiflîsê dîsan ji aliyê Ermenîyan ve hatin kuştin. **Halil Paşa** jî li Tiflîsê her Ermenîyan lêda kuşt. **Enver** di dema revê de, di trenê de, li Romanya'yê dizîka ji hevalên xwe qetîya û pêya bû. Nêta wî ew bû ku here Sovyetistanê û Tirk û Misilmanên Asya Navîn dijî Bolşevîkan rake ser pîyan. Lê li Romanya'yê du caran hate girtin. Her

Diz û şêlankerekî navdar, laşeci Kara Kemal

car ji casusên Alman ew ji hepsê revandin. Wî li Asya Navîn bi 40-50 kesî ve diji Bolşevîkan grubeke çekdar pêkanî. Di sala 1922'an de li Tirkîstanê bi destê Bolşevîkan hate kuştin.

Hukmê *Îtîhad û Terakkîyê* bi dû xwe re kuştin, zêrandin, qirkirin, belen gazî û sefîlî cîhişt û çû! Ji sala 1908'an heya sala 1918'an man. Bi navê *Osmanîti*, *Îslamîyetiyê* nijadparêzî kirin. Her tim çavên wan di erdê gelên dinê de bû. Piştî qirkirin û ji nav birina Ermenîyan paşayên *Îtîhad û Terakkî* vanan, lingên xwe kutan laşê Ermenîyan û qedehên xwe rakirin û gotin "Di hatinê de me *Zo* ji meydanê rakirin, lê çûyîne de ji emê *Lo* yan ji meydanê rakin."

Di demên şer de *Îtîhadperweran* dest dan li ser kîrîn û firotanê. Heya wê demê aboriya Dewleta Osmanî bi tomerî di destê Yewnan, Cuyî û Ermenîyan de bû. Lê belê di bin berpirsîyariya *Kara Kemal* de dizî, zorbetî û kepazetiyan mezin çêbûn. Bi sedan Tirk di bazara reş de bi sedan hezaran qezenc kirin. Keda dest û milê feqîr û fiqaran diçû kîsê hukimdarên bazara reş de rodibû. Şêlandin, lîxistin bê hed û bê hesêb bû. Mal û milkên Yewnan, Ermenî û gelên cure cure ji heramzadan ra dima... Wan bertîlên mezin dabûn sermîyandarên Ewropayî, taybet didan sermîyandarên Almanan.

Di Serdema Mesrûtiya II. de Rrewşa Tevgerî va Kurdan

Ji hukm ketina *Îtîhad û Terakkî* perweran pêve, di serdema *Sul tan Vahdeddin* û *Serekwezîr Ferit Paşa* de gelek rêxistin hatin damezrandin û heya sala 1922'an li gor dewra berê rewşeke nerm ji bo gelên bindest û mixalefetê derkete pêş. Ji van rêxistinan yekî ji *Kürdistan Teali Cemiyeti* (Komela Pêşketina Kurdistanê) bû. Ev rêxistina, di heyva Gulanê ya sala 1919'an de (Di wî warî de dîtînen cihê cihê hene.

Binhêre *Berhem* hej. 1, M. E. Bozarslan, *Jfn*, Cild1, s. 26-27, "Pêşkêşî", 1985, Stockholm *BERHEM*) bi şiklekî resmî li Îstenbolê xwe êlam kir. Hîmdarên vê rêxistinê ev kesên jêrê bûn: *Şêx Ubeydullah Efendî zade Seyyîd Abdulkadîr Efendî* (Serok), *Dr. Şukr Mehmed*, *Yüzbaşıyê ji Bîlîsê Emin*, *Muhîddîn Namî Beg*, *Kamuran Elî Bedirxan*, *Necmeddîn Hüseyin*, *Serekê Karkerên Kurd Reşîd Axa*, *Qazîzade Mistefa Şewqî*, *Sernivîs karê kovara Kurdistan Mihemed Mîhrî (Hîlav)*, *Berpirsîyarê kovara Jfn Hemze*, *Emîn Feyzî*, *Memduh Selîm*, *Evdilwahid Berzencî*, *Dr. Hamîd Şakir*, *Law Reşîd*, *Dr. Fuad Berxo*, *Evdirehîm Rehmî yê Hekarîyê*, *Kemal Fewzî* uhw. dinê (di warê hîmdarên Komela Pêşketina Kurdistanê de ji çavkanî hevnagirin -*BERHEM*). *Kürt Teavûn ve Terakkî Cemiyeti* (Komela Hevkarî û Pêşketina Kurd) ku di sala 1908'an de saz bibû, *Osmanîti* ji xwe re kiribû armanc û *Qanûna Esasî* diparast. Lê *Komela Pêşketina Kurdistanê* dixwest û dîcedand ku *Prensîbên Wilson* ji bo Kurdan cihê xwe bigirin. Ev rêxistina li ser rêçekî netewîtiyê bû. Xênî Îstenbolê beşên wê yên *Diyarbakrê*, *Bîlîsê*, *Elezîzê* jî hebûn. Hîzr û dîtînen xwe di kovara *Jfn û Kurdistan* de diyar dikirin. Kurdistaneke otonom armanca wan bû. Wan ji bo vegera mihacîrên Kurd bo Kurdistanê, Kurdistanê de hebûn û ciwar kirina memurên Kurd, *Pêwendî* bi hukumeta Kurd re li Musul û *Silêmanîyê*, dîxebîtin û dîxwestin ku bi *Îngilîzan* re eleqetîyeke baş deynin. *Kurdistan Teali Cemiyeti*, ji bo diristbûna *Kürt Tamim-i Maarif Cemiyetî* (Komela Kurd ji bo Belavkirina Zanî nê), *Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti* (Komela Xwendekarên Kurd Hêvî), *Kürt Kadınları Teali Cemiyeti* (Komela Pêşketina Jinên Kurd), xebatên baş kêrhatî kirin. *Komela Pêşketina Kurdistan*, diji *Vilayet-i Şarkîye Müdafî-i Hukuk Cemiyeti* sekinî. Nekete helbi jardina wan. Û li gor dîrokvanên Tirk, berîya sazûna *Kurdistan Teali Cemiyeti* hîmdarên vê cemîyetê di sala 1918'an de bi heyetekî *Emrîkayê*

Enver Paşa

Mebûsê Dêrsimê yê serdema Mesrûtiyê

Yekbûyî re tevxeberdanek kirine. Lê li ser çi qewlî axifîne û gihiştine çi neficê heya îro jî nehatîyê zanîn. *Kurdistan Teali Cemiyeti* bi serketina *Mustafa Kemal* û hevalên wî ve, teva yî ji meydanê rabû. Ne tenê *Kurdistan Teali Cemiyeti* lê bi wê ve tewayê rêxistinên mixelîf ji meydanê rabûn.

Wek Temsilkarek Duwemîn

ê
İttihad û Terakkî
Mustafa Kemal
û
Nijadparêziya
Dewleta Tirk

Piştî ji welêt revîna *İttihad û Terakkîperweran*, nûner û temsilkarên wan ên duwemîn dest bi xebatê kirin. *Mustafa Kemal*, *Ismet İnönü*, *Kâzım Karabekir*, *Refet Bele*, *A. Fuad Cebesoy*, *Celal Bayar*, *Rauf Orbay* û gelek yên dinê ser bi *İttihad û Terakkî* yê bûn û *Ordîya Osmanî* di bin serokatîya wan de bû. Berîya şerê *Kemalistan* ê dijî *Yewnan*, *İngilîz* û *Fransîzan* bi destê *İttihad û Terakkîperweran Anadolu ve Rumeli Müdafai Hekek Cemiyeti* û *Kuvayi Milliye* hatibûn damezrandin. Bi *Kongra Sê*

Atatürk di 15'ê heyva Qasım a 1937'an de Diyarbakır ziyaret kir. Di axaftina xwe de navê "Diyarbakır" wek Diyarbakır bilêv kir. Amed an Diyarbakır a sedan sal yekcar û yekser bû Diyarbakır. Û ser de jî gotin ev nava Tirkîye xas e.

was û *Kongra Erzirimê* ve ev rêxistin bûn yek û *Kemalist* hatin serokatîyê. *Mustafa Kemal* û hevalên wî, bi durûtî ve dest bi kar kirin. Dîsan wek *İttihadperweran* qalê biratîyê û hemwelatîyê û her qala *İslamîyetê* kirin. *Kemal* digot: "*Li Tirkîya'yê ne tenê Tirk hene, lê ji Kurdan, Çerkezan, Ereban, Gurcîyan enasireke Misilman heye û ev him birayê hev in, him jî heq û huquqên wan wekhev in.*" Bi vê desturê ve gelek ji serekeşîrên *Kurdan* re pêwendî danî. Kingê ku hate li ser hukim dest bi *nijadparêziya Tirk* kir. Wî, êdî digot "*Tirkek bedêlê dinyayê ye.*" "*Em bi Tirk bûna xwe ve difexirin*", uhw. dinê...

Piştî ku *Mustafa Kemal* hat ser kar û dîktatoriya xwe danî, bere bere *Kurdan* êdî fêm kir ku gotinên *Kemal* derew in, ew û dolavên *Mustafa Kemal* çûn gihiştin *Kurdistan* a *Îraqê* jî. Bo ku dixwest *Musilê* bi dest xwe û di *Rewan*

dizê de bi eşîrên *Kurdan* ve eleqe deyne. Di sala 1920'an de *Qumandarê Elcezîrê* bi sê zabitan û sed eskeran ve diçe *Rewandîzê*... *Şewqî Beg* dibe qumenda rê *Silêmanîyê*. *Mîralay Özdemir Beg* û sêsed zabîten *Tirk* ji eşîrên *Kurdan* esker kom kirin û li *Silêmanîyê* bi *Şêx Mehmûd* re dijî *İngilîzan* tifaqêkî danîn. Bi vî teherî li *Derbentê* êriş birin li ser *İngilîzan*.

Kurdan armanca *Mustafa Kemal* dereng fêm kir, lê kar ji kar derbas bibû. Ji sala 1924'an heya sala 1938'an li dijî rejîma *Kemal* 18 caran serhildan çêbûn. Xênî duduyan giş sehildanên *Kurdan* in: *Serhildana Şêx Seîd*, *Raçkotan û Raman*, *Sason*, *Agi rî* (a yekemîn), *Qocan* (Koçuşağı), *Mutkî*, *Agirî* (ya duwemîn), *Bîcar*, *Asî Resul*, *Tendurek*, *Savur*, *Zey lan*, *Oramar*, *Agirî* (ya sêyemîn), *Pulêmûriye* (Pülümür), *Dêrsim*...

Ev serhildanên gelê *Kurd* bi qirkirin û sirgunkirin, bi heps û zilm ve hatin tepisandin. Piştî şerê *Şêx Seîd* (1925) *Takir-i Sükûn Kanunu* derxistin û îdara orfî êlam kirin. *Kemal* eleqe tûyên derve jî bi dek û dolavan ve bi rê ve dibirin. Di alîkî de bi *Bolşevîkan* ve hevaltî dikir, di alîyê din ve jî bi *İngilîzan* ve dida û distand. Wî îdara *Cumhurî* êlam kir. Lê ev, di rastî de îdareke zilm û zordariyê bû û bi xwînmijiyê ve dimeşîya. *Şovenîzm* û *nijadparêzî* bû dîtin û prensîbeke resmî ya *Dewleta Tirkîyê*. Li gel *Kurdan*, her xebatkar û cotkarên *Tirkan* jî di bin zilmê wî de bûn. *Belengazî*, *bêkarî* û *pêrîşanî* di bin sîbera îdara *Cumhurî* de bêtir zêde bû û newekhevîyê, her cure neheqî û zordariyê ji xwe re rewş û mercên misaît pêйда kirin. *Kemal* tu mecal neda mixalefetê. *İstiklal Mahkemesi* (Dadgehên *İstîqlalê*) dadgehên kêfî bûn. Xênî nav, ti eleqetîyeke wan bi mehkemê ve tunebû. Di sala 1923 an de li *İzmirê İktisat Kongresi* (*Kongra İqtisadê*) civîya. Biryarên vê komcivînê, *istiqameta aborî* û civakî ya rejîma *Mustafa Kemal* kifşe kir. Barê giran li ser milê cotkar û karkeran mabû. *Dewletê* bi zorê cendîrme û *polêzê* xwe ve xelk dixebitand û bi vî

awayî bingehên kapitalîzmê ji bo burju vazîya Tirk pêkanîn.

Bi emrê *Kemal, Sazgeha Dîroka Tirkan* (Türk Tarih Kurumu), *Sazgeha Zimanê Tirkî* (Türk Dil Kurumu) hatin ava kirin. Dîroka Tirkan bi derew û fikrekî hîç û pûç ve ji nû ve hate nivîsandin. Li gor vê dîroka derewîn a Kemal, Tirk pêşengên însaniyetê ne. Zimanê Tirkî jî wek maka zimanên hemû dinyayê ye... Êdî di her kunc û di her xebatek Tirkîyayê de her kesî pesna nijadê Tirk û hûnerên wê dida. Li ser Kurdistan zilimkarîyeke mezin hebû û dixwestin Kurdistan bi kuştin, zindan kirin û sirguman ve bihelînin.

Di heyva 11. a sala 1925'an de Qanûna Muhaceretê derket. Ev qanûna di sala 1926'an de, 27'an, 29'an, 33'an, 35'an de nêzîkî bîst caran hate guhartin; yan jî gelek tiştên nûh lê zêde kirin. Li gor van qanûnan, wan ê Kurd bişandana Rojavayê Tirkîyê û Tirk jî bianîna Kurdistanê. Gav bi gav heya sala 1940 hukmên vê qanûnê hatin pêya kirin. Piştî mirina Kemal jî vê qanûnê hukmê xwe ajot. Di serdemên İnönü û Celal Bayer de jî her dom kir. Ta Gürsel û hevalên wî jî ev qanûna bi kar anîn. Di mekteban de, rojname û kovaran de, daîrên resmî de dest bi pesindariya nijadê Tirk û Dewleta Tirk kirin. Kemal kirin pêxemberê Tirkan û rêça wî jî kirin dînekî nûh. Ne tenê sermî yandarên Tirk, her wisa pêşverûyên Tirk jî ketin ser vê şopê. Bi yek devî pesna Kemal didan û kirinên wî re "amîn" digotin. Kemal *padîşahtî û hîla fet* rakiribû. Wî bi navê *Cumhuri* dîktatorîyek anîbû û îdareke zilimkar ê nêdîtî û nebinayî danîbû. Îngilabên Kemal tev ji dema *İttihad û Terakkî perweran* mabûn. Cil û bergên Ewrûpayî li xwe kirin, kîsê gele kesan tîji kir. Li Îsvîçrê gele fabrîqên cil û şewqe di sayîya *Kemal* de ji mirfizîyê (iflas) xilas bûn. *Kemal* *tipên Erebi* rakirin û yên *Latînî* danîn dewşê. Di rojekî de *cehaletîyeke mezin* hate Tirkîyayê. Pîvana xwendin û nivîsandinê carek de ji %30 kete %0.5'an. Lê dîsan jî çep û rast ên Tirk bi yekdevkî pesindarên *Kemal* bûn û her bi hev re çepik

lêdidan. *Kemal* Tirkîya azad kiribû û bi cilên Ewrûpayî û bi *tipên Latînî* ve êdî Tirkîyê gavên ecêbmayî (!) avêtibûn...

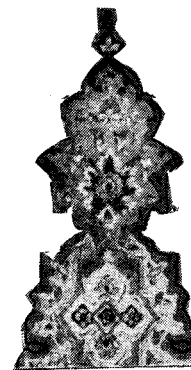
Bi kurtasî, nasyonalîzma Tirk; di salên 1890'an xwe dabû xuyan û bere bere pêşde hat. *İttihad û Terakkî* hîmên nasyonalîzmê dan qayîm kirin û nijadpa rêzî jî xwe re kir bingeh. *Kemal* û peygerên wî, li vê rê xwedî derketin. Esasîyet û şiklê *Dewleta Tirk* bi kevirên nijadparêzî ve hatin cebirandin. Di bingehê nijadparêzîyê de helbet zilm û tuda jî heye û ev jî *Dewleta Tirk* re bû sistemek eslî.

Bilxaran, Yewnanan, Ereban, Arnavutan, Ermenîyan, Sirpan, Romenan, Çerkez, Gurcîyan û Kurdistan jî nasyonalîzma Tirk pir kişandin. Bi sed hezaran, milyon kesên ser bi miletên bindest di bin xwknrêjî û zordariya nasyonalîzma Tirk de telef bûn çûn. Tirkên nasyonalîst bê fita koka Ermenîyan anîn. Milyon û nîv Ermenî qetil kirin û ji welêtê bav-kalan revandin. Zaro, jin, pîr û kal, ti û birçî ji mal û cîhên wan derxistin, sefil û perîşan xistin rê, dan ber singûyan û gullebaran kirin. Bi sed hezaran Kurd, ji Kurdistan rakirin, nêzîkî 700 hezar Kurd jî ber birçîtiyê, nexweşî û belen gazîyê telef bûn. Sirgun, girtin, dîl kirin bû rewşa rejîma Tirk. Ev rewşa her çû mehkem bû, bû sistemek û hêhîn jî bi gur agir dom dike.

Nasyonalîzma Tirk, nasyonalîzmeke welatparêz nîne. Di hîmê wê de nijadparêzî û şovenî heye. Ew li ser bingeha dijberî û dijminatîya xebat a rizgariya gelên bindest de şîn bûye; ango bi hemdê xwe û her li ser hîmên welatparêzîyê bilind nebûye. Çavên wî tim û tim di heyî û neyîya gelên dinê de bûye. Dixwaze vê mebesta xwe bi zora dar bîne cîh. Tu heq û hiquqê, tu qeyde û nîzaman nade ber çav û nasnake. Zordar û kolonyalîst e. Ne tenê gelên bindest, her wiha gelê Tirk ê xebatkar jî di bin zilm û tedayê de ye. Helbet rejîma ku li ser gelên dinê zordarî bike, nikare azayî û serbestî bide gelê xwe jî.

Îro nasyonalîzma Tirk di bin ala *Kemalîzmê* de bi her cureyî dimeşe. Dest ji nijadparêzîyê nakişîne, agirê şovenîyê her gurr dike. Rewşenbîrên Tirk jî bi piranî tu caran rêyek demokrat ji xwe re kifş nakin. Tim û tim bi du pîvanan difikirin û dimeşin. Ji bo *xwe* demokrasî û serbestîyê dixwazin, lê li ber pîrsa Kurdistan yan dengê *xwe* dernaxin, yan jî bi her awayî piştigîriya nasyonalîstan dikin. Yan jî rasterast nasyonalîstîyê dikin. Divê berî her tiştî piştî *kemalîzmê* bi her awayî bête şikandin û bikeve erdê. *Kemalîzm* bi her awayî bête mehkum kirin û hinciran dinê. Heta nasyonalîzm û wek şemsiya wî *Kemalîzm* rûswa nebe, gelê Tirk jî tu car azad nabe. Nasyonalîzma Tirk çawan dijminê miletê Kurd e, her wisan jî dijminê gelê Tirk e. Belê, ew nasyonalîst dixwazin û hewl didin ku xwe di bin perdeyên cure cure de veşêrin. Di bin maske ya *İslamîtiyê* de, di bin *menfaeta Dewleta Tirk*, di bin *hebûn û tûnebûna miletê Tirk* de û hwd.

Lê ji kîjan alî dinhêrên binhêrîn armanc yek e: *Berdewamiya statûko yê û hebûna kolonyalîzmê*. Walî diçin, walî tên; di devên xwe de dibin û tînin, lê merema wan yek e. Dûhînê jî, îro jî *Dewleta Tirk*; her li ser hîmkariya *İttihad û Terakkîyê* de dimeşe û naxwaze ke kesek kevirên wê yên rizîyayî ji dewşê derîne an bilivîne. Lê belê hîmê *Dewleta Tirk* bi xwînê û qetlê hatiye cebirandin. Çi heye ku hîmên ku bi zilm û zordariyê, bi qirkirin û qetlîaman hatine çekirin emir dirêj nînin û nikarin bibin. Dûr an nêzîk wê helweşe.

IRAK'IN KUZEY DOĞUSUNDA BİR KÜRT KÖYÜ

Monografi çalışmalarının toplumsal gelişmenin izlediği doğrultuyu saptamada önemli bir rol oynadığı biliniyor. Aşağıda okuyacağınız köy monografisi, 1958 yılında Irak Kürdistanı'ndaki Rûst köyünü ziyaret eden bir grup Amerikalı öğrenci tarafından hazırlanmıştır. Belki bu köy de Saddam'ın gazabına uğrayıp yok olmuş, belki ayakta duruyordur. İyi seçilmiş köylere ilişkin 10'ar yıl ya da daha daha fazla aralıklarla yapılan monografik çalışmalar toplumsal değişimin yönünü, geliştirici öge ve dinamiklerin neler olduğunu kavrama ve geleceğe dönük saptamalarda bulunma olanağını bize sağlar. Kimi ülkelerde bu sistemli bir biçimde ve örnekleme alanına katılan birçok yerleşme birimi üzerinde yürütülür. Okuyacağınız bu örnek gibi 15-20 örnek daha elimizde olsaydı, belki Kürdistan'da gelişim vektörlerinin hangi yönde seyrettiğini görmekte güçlük çekmezdik. Ya da en azından sağlıklı düşünmemize olanak verecek çok önemli verilere sahip olacaktık. Dileriz bu yazı Kürdistanlı araştırmacılara daha birçok araştırma ve inceleme alanlarının bulunduğunu anımsatır, yeni ve daha gelişkin köy monografilerinin yapılmasına katkıda bulunur.

"On yıl sonra bir başka grubun aynı yere gelip değişimleri saptayıp günümüzdeki ile karşılaştırması çok ilginç olacak."

Kürdistan politik olmaktan çok fiziki bir terim olmakta. Ama bununla birlikte Kürt halkı devletlerarası sınırlarla bölünmesine rağmen bir bölge üzerinde yaşamaktadır. Söz konusu ettiğimiz yöre ise Türkiye'nin güney-doğusu, Irak'ın kuzey-batısı ve İran'ın kuzey-doğusunda yer alıyor. Bu yazıdaki belirlemelerimiz Irak'ın kuzey doğusunda üçüncü bir köşede kalan küçük bir köye ilişkindir. Köy, Türkiye ve İran sınırlarına da pek uzak sayılmıyor. Buraya varmak için dört kişilik bir grup halinde, petrol yataklarının bulunduğu Kerkük'ün kuzey-doğusuna düşen ve bir antik çağ kenti olan Erbil yönünde harekete geçildi. İşte buradan yolumuza devam ederek, ünlü Revanduz yolundan, Zagros Dağları üzerinden Revanduz kentine ulaştık. Revanduz'un doğusunda 40 km'lik bir uzaklıkta bulunan Galala köyüne gurbumuz yürü yerek gelebildi. İki saatlik bir tırmanışı da katırlarla başardık. Zirvesine ulaştığımız tepenin yerden yüksekliği yaklaşık 2000 m idi. Buradan Rûst ilk kez

gözükmeye başladı. Bütün evleri bir arada, gri ve küçüktüler. Görünümünü bize dağla bitişiyormuşçasına bir izlenim verdi, yaklaşık 12 km'lik bir mesafeden.

Rûst'un denizden yüksekliği 1300 m'dir. Küçük Rûst nehri de yaklaşık 300 m yükseklikten akıyor. Etrafı dik kayalarla çevrili olan bu köyde 700 kadar insan oturmakta. Güneye bakan bu köyün dıştan ilk görünüşü bizde, kültürel bölümlerini ve onun ikiz tepeli Halgrud dağının sanki ardına daldığı kanısını uyandırmakta. Bu, Irak'ın en yüksek dağıdır (370 m). Evlerin çoğu taştan yapılmış, damları ise yassıdır. Evlerin bazıları da toprak ve samandan yapılmıştır. Ama temel daima taşlarla örülmüş. Evlerin tümü sağlam ağaçlardan yapılmış kapılarla kapanıyor. Küçük de pencereleri var. Bir bölümü dıştan tahtadan parmaklıklarla sarılıyor. Yassıdamlı damların yapımı da, birbiri rine karşı açılış biçiminde yerleştirilimiş çapraz kavaktan sınıklar üzerine yatırılan çalılık kılardan meydana geliyor. Sonunda da üstüne koyulan çamur (balçık toprak) ağır olan yusuvarlak taşla (loğ -Çev.) bastırılır. Dam bu biçimde, ilk kış yağmurlarının geldiği eylül ayında yine ağır olan yuvarlak taşla bastırılır. Bu işlemin yapılmaması durumunda, güneş altında damın üzeri çatlar ve yağmur suları bu çatlaklıklardan evin içine damlar. Yaz aylarında (hazirandan eylüle kadar), sıcak nedeniyle evlerde kalınmadığı için birçok köylü bahçelerine yakın yerlerde yapılan küçük barakalara taşınırlar. Burada ilk yağmurun gelişine kadar otururlar. Köyde kalan görkemli evlerin sahipleri ise zenginlerle ağalardır. Bu ev duvarlarının içi ve dışı çamur ve saman karışımı ile kaplı ve sık sık da badana lanmıştır.

Rûst yöresindeki en iyi tarlalar da köyün altında kalan düzlüklerdir. Bunlar vadinin her iki yakasında kalan alçak dikeylerden su çekebiliyorlar. Ve yine burada alabildiğine sıkı bir bitki örtüsü, özellikle de ceviz ağaçları ve verimli toprak bulunur. Köyün güney tarafına, yani vadiye doğru uzanmış olan tarla alanlarına da güneşin en yüksek sıcaklığı düşmekte. Diğer yandan köyün arka

tarafında kalan 2700 metrelik yüksek dağ kayalıkları da köyü sert kuzey-batı rüzgârlarından -ki ona Arapça *kuzey* anlamına gelen *şemal* diyorlar- koruyor. Burada da yukarıdaki olasılıklar ne deniyle, Rûst'ta ilk konutlar yapılırken insanların neyi gözönünde bulundurduklarını söylemek zor. Buna karşılık önemli faktörlerden sayılan ve buraya yerleşmeyi gerçekleştiren etkenlerden birini oluşturan bir dizi kuyunun bütünüyle köyü yamacında, yani köyün tam altında açılmış olmasıdır.

Bu yazıyla birlikte çizip sunduğum krokide, Rûst'ta yetiştirilen en önemli ürünler gösteriliyor. Gurubu muz tam bu esnada da ziya rete geliyordu. Tahıl ürünleri arasında bir çeşit kılımsı buğday ekin tarlalarının tümünü kapsıyor. Fasulye ekilmiş olan tarlalarda, çekirdek tanecikleri artık olgunlaşmış sayılıyor. Çünkü fasulye, tahıl ürünlerinin elde edilmesinden hemen sonra harmanlanıyor. Burdaki başlıca ekim bitkileri, baharda ekilir ve üç aylık bir süre sonunda ürün toplanır. Martta ekilen tahıl hazırda biçilir. En önemli iki buğday çeşitleri de kış buğdayı (*genım*) ve ilkbahar buğdayı (*baharî*)'dir. Ilkbahar buğdayı arpa ile birlikte ekilir ve Haziran'da biçilir. Buna karşılık kışlık buğdayı da altı aylık bir yetiştirme dönemine sahip; ağustosta ekilir, mayısta biçilir. İkinci buğday ekiminin, iklim koşullarına göre bazen şubatda ekilip ağustosta biçildiği de olur. Tahıldan elde edilen gelir oldukça düşüktür. Dövizleni içinde durum aynıdır. Ayıklanan tohumlar çeşitli maddelerle karışık halde bulunurlar. Nedeni de büyük bir olasılıkla kötü yapılan harman dövmüne bağlıdır. Bitkiler elle biçildikten sonra küçük desteler halinde bağlanır. Daha sonra, bu başaklar başaşağı bir biçimde, dövülecekleri yerin ortasında

bir daire oluşturacak biçiminde ve desteler halinde dizilirler. Samanın basılabilmesi için de, konulan yerin toprağı daha önce yuvarlak ağır taşla (loğ) basılıp hazırlanır. Birlikte koşmuş katırlar, eşekler, öküzler, sığır ve davarlar -genellikle de dört veya beş hayvan birlikte- yardımıyla taneler saptan ayrıştırılır. Yorucu birkaç saatlik

yapılır. Fidanların çevresi çapalanır ve yaramaz otlar da güzelce ayıklanır. Ağustosta tarlalar da fidanlar uzun sıralar halinde güzel bir görünüm kazanırlar. Eylülün başlarında tütün yaprakları kurutmak için kesilir. Onları tarla kenarlarında ipe geçirerek asarlar. Eylülün ortasında yağın yağmur nedeniyle bu yapraklar kurutulmak üzere evlerdeki

Tahıl yapımı günlerce sürer

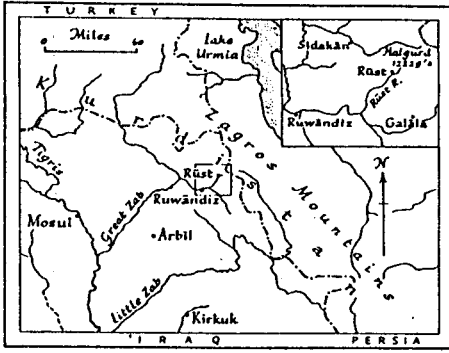
çalışmadan sonra dövülme biter ve saman bir tepcek şeklinde biraraya yığıdırılır. Tahıl, rüzgârda, büyük dirgenlerin yardımıyla samandan ayrılır. Ve bu saman yem için kullanılır. Bu esnada esen güçlü rüzgâr nedeniyle bir miktar tahıl da rüzgârda birlikte gider. Tahıl büyük çuvallara doldurulur ve genellikle de yerli nüfus tarafından tüketilir. Çok az bir kesimi de satıma gönderilir.

Satıma gönderilen ürünlerin başında ise tütün gelir. Ekin alanında da üçüncü sırayı almakta. Ekimi yazın yapılır. Bunu küçük ve sulu olan yerlerde yapıyorlar. Fidan dikimi, şubatda özel hazırlanmış yataklıklarda yapılır. Açık tarlalarda ise hazırda dikim

raflara veya sandıklara konur. Daha sonra Revanduz'a sınıflandırmaya ve satıma götürülür. Burada tütün alım işlemlerini yürüten bir devlet tekeli var. Tütünün kalitesine göre fiyat biçilir. En iyi kalitenin kilosuna yaklaşık 10 şiling kadar, en düşüğüne de 3 ila 4 şiling arasında bir fiyat biçiliyor.

Bölgede ekilip biçilen diğer bir ürün de darıdır. Buda iki çeşittir: Bunlardan irisine *Harzin* daha küçüğüne de *Duxn* adı verilir. Her iki çeşidi de hazırda ekilir ve ağustosun sonunda ve bazen de eylülün başında biçilir. Bu türün Rûst'ta ekimi pek fazla yapılmamakta.

Yukarıda da değindiğimiz gibi fasulye kış ekinidir ve buğday ve diğer tahılların biçilmesinden sonra ekilir.

Burada üç çeşit fasulye bulunur. Bunlardan **ayşekadın** fasulyesi yere çok yakın büyür.

Rûst köyünde küçük bir yer kaplayan diğer bir ekim de **kavak** ağaçlarıdır. Kavaklar daha küçükken yan yana koruluk şeklinde dikilirler. Onları ev inşaatlarında direkler şeklinde kullanırlar.

Karşılaşılan diğer bir ürün de **üzüm**dür. Küçük kapsamlı, ama açıktan görünen bir ürün. Krokide de küçük noktacıklar biçiminde birkaç yerde üzüm bağları gösterildi. Kimi yerlerde de büyükleriyle gösterildi. Bağcılığa fazlaca bir eğilimleri yok. Yakın bir komşu köyden üzüm asmalarının ithal edildiği görünümü var. Buna karşılık ustaca yetiştirilen çok tatlı beyaz üzümleri var Rûst'un. Bunlardan sadece yemek için yararlanılır. Kürtler alkol süz içimli özsu üretiyorlar üzümünden. Birçok üzüm asması bağda veya sebzenin yetiştirildiği bahçelerde veya eve yakın veya herhangi bir tarlanın uç kesimlerine dikilir.

Sözü edilen bahçelerde çeşitli türden sebzeler yetiştirilir. Bunlar arasında **domates, soğan, karpuz**, bazen **lahana ve patetes** yer alır.

Meyve ağaçlarına hemen hemen tüm bahçelerde rastlanır. Çoğunlukla da **elma ve armut** ağaçları. Meyve az satılan ürünler arasında yer alıyor. Her 100 elma veya armut 5 şilinge satılıyor. Yine vadinin her iki yanında yetiştirilen ve satılan bir üründe **cevizdir**. Ağaçları suya yakındırlar. Bin cevizde

yaklaşık 10 şiling ödenir. Cevizlerin bir bölümü yine köye yakın olan pazarda, güneyden gelen veya düzlüklerde kalan insanlara satılır. Diğer bir bölümü de köyün kendisince tüketiliyor ve köyden bile satın alınabiliyor.

Rûst'taki ziyaretimiz sırasında göre bildiğimiz ekim bitkileri, haliha zırda seçkin ve elverişli koşullar altında üretiliyor. Örneğin Rûst'a komşu olan **Sidekan** tüm köyler arasında en iyi sulama olanağına sahibolduğu için, burada **pirinç, şeker kamışı, mısır, patates ve susam** yetiştirilir. Bununla birlikte burda tarımcılık daha baştan rastgele yapılmış. Bu bize vardiye tarımcılığını hatırlattı. Yöre arazisi birkaç yıl sürüldükten sonra birkaç yıl da nadasa bırakılır. Ancak yaptığımız incelemelerde nadasa bırakılan yerlerin az olduğunu gördük. Bu yerlerin geçmişte ekilmiş olduklarını saptadık. Ama şimdi nadastalar. Krokide de birçok bölgenin nadasa bırakıldığı ayrıca işaretlenmiştir. Bu yerlerin yazın buğday veya başka bir tahıl içerdiğini belirttik, ama şu anda gelecek ilkbahara kadar böyle kalacaklar.

Rûst'taki tarımcılık toprak kiralama usulüyle yapılır. Burada yer ve su birlikte kiralanır. Karşılığında da ekici, toprak sahibine ürettiği tahıldan bir pay verir. Rûst'ta kurak aylarda bile susuzluk nedir bilinmez. Buna rağmen ekicilerin su kullanımı denetim altında tutulur. Nedeni de herhangi bir komşuya haksızlık yapılmasını önlemeye yöneliktir. Bu yüzden de suyun nerde ve ne zaman kullanılacağı ihtiyaca göre iyi ayarlanmıştır. Sulak yerlerde çalışan toprak kiracıları, toprak sahibine duruma göre 2:1 oranında ödeme yaparlar. Su olmayan yerlerde ise elde edilen ürün yarıyarıya bölüşülür.

Yukarıda değindiğimiz sabit ekin alanları dışında kalan bir kısım dağlık yerlerde de saman ve darı bulunur. Bu alanlara gidip gelme biraz güç. Nedeni de bir yandan dikey ve köyden uzak oluşu. Bu alanlar daha çok otlak için bırakılırlar. Rûst'a ait olan sabit otlaklar ise daha çok onları çevreleyen yüksek dağ tepelerinden oluşuyor.

Rûst'ta yaşayan halkın 2500 kadar keçi ve koyunu bulunuyor. Yine köyde sığır, **davar** ve öküzlerin sayısı da yaklaşık 1000 kadardır. Otlatılan alanlar da daha çok nadasa bırakılmış ve işlenmiş tarlalar durumunda. Koyunlar şubat ayında karların erimesiyle birlikte dağ doruklarına çıkarılır ve kasım ayına kadar burada otlatılır. Sürüler bütün yaz Rûst bölgesinde kalmıyor, alabildiğine geniş ve yüksek olan ve herkese açık tutulan **Hulgar** otlaklıklarına götürülebiliyor. Ailelerin bir bölümü de Rûst'tan, geçici olarak vadinin yüksek kesimlerine taşınırlar. Burada, geçici olarak taşınan yaptıkları evlerde ve siyah çadırlarda kalıyorlar. Kış yemi olan samanı elde edebilmek için buranın küçük alanlarını işlerler. Otu büyük ağlarla aşağıya, köye eşeklerin sırtında taşırlar.

Rûst'ta kalan halkın büyük bir bölümü geçimini koyun ve keçilerden sağlıyor. Örneğin yemek ve giyim gibi. Dış dünya ile ilişkilerin geliştirilmesi halinde, öğrenilen yeni tarım yöntemleri köye yeni olanaklar sağlayabilir. Bunun sonucu bütün gibi bir satım malına duyulan istek hemen artacak ve geliri de yükselecektir. Bu gerçekleşirse, eski göçebelik gelenek-görenekleri ile birlikte yaz aylarındaki geçici taşınmalar tümüyle sona erecek. Diğer yandan koyun ve keçiler-özellikle de keçiler-ekinlerin büyük bir bölümünü bozmaktalar. Bu yüzden de ekinler korunaklarla çevrilmeli veya hayvanları ekinlerden tamamen uzak tutulmalı. Ama şu anda **çobanlık** (pastoral) yaşam formunun **ziraatçı** bir forma yerini terk etmesi olanak dışı. Koyunlar ve keçiler günlük yaşamda kullanılan önemli birçok malzemeyi elde etmenin aracı durumunda. Örneğin **giyim**, çobanlar tarafından kullanılan **siyah çadırlar, ip, tahıl çuvalı, küfe, at ve katırlara zırh, halı ve diğer önemli bir çok eşya için**. Elde edilen et ve süt Kürt yiyecekleri arasında önemli bir yer tutarlar. Sütten elde edilen çeşitli besin ürünleri, Kürtlerin gözde yemekleri arasında yer alır. Bunlardan **Mast** (yoğurt) dedikleri ve bizim de ekşi süt

olarak adlan dırdığımız şey koyun, keçi veya inek sütünden elde edilir. Çoğunlukta ise keçi sütünden yapılır.

Burada süt belli bir dereceye kadar ısıtılır ve sonra, kesilen bu süte ekşitilmiş süt (yoğurt) katılır ve sonuçta **Mast** olur. Bu ekmekle birlikte yenir. Yine Mast su ile karıştırıldığında çok sıhhi bir içim elde edilir ki, adı da **Mastawdır**. Yenilmeyen Mast ise ayaklı sehpaye asılmış bir deriye (tuluk) konur. Kadınlar bunu ileri-geri sallarlar. Bu işlem, yoğurt ayran olana kadar sürer. Son değindiğim de adı **Do** olan çok mükemmel içimli bir madde dir. Bazen şakalaşarak adına **Do Cola** da denir, yani Kürtçe'nin *Coca-Cola* 'sı.

Koyun ve keçilerden elde edilen gıdaların dışında, **ekmek** veya **un** da yaşamda çok önemli bir yer tutmakta. Unu köyün su değirmeninde öğütüyorlar. Su değirmeninin olmaması halinde **eldeğirmeni** ile öğütülüyor. Su değirmeninin dişli çarkları yok. Çalıştırılma prensibi olarak dişli çarkın yerine yatay türbin kullanılmakta. Yatay çarkın yanından hafif kıvrılmış yapraklar değirmen taşının üzerinde kalan güçlü bir dingili çalışır. Ekmek mayasız yapılır. Onu ince saçıdan bir tepsi (saç) üzerinde, dışarda yakılan ateşin üzerine sacı koyarak pişirirler. Küçük ve ince yapılışının bir yararı da ekmeğin uzun

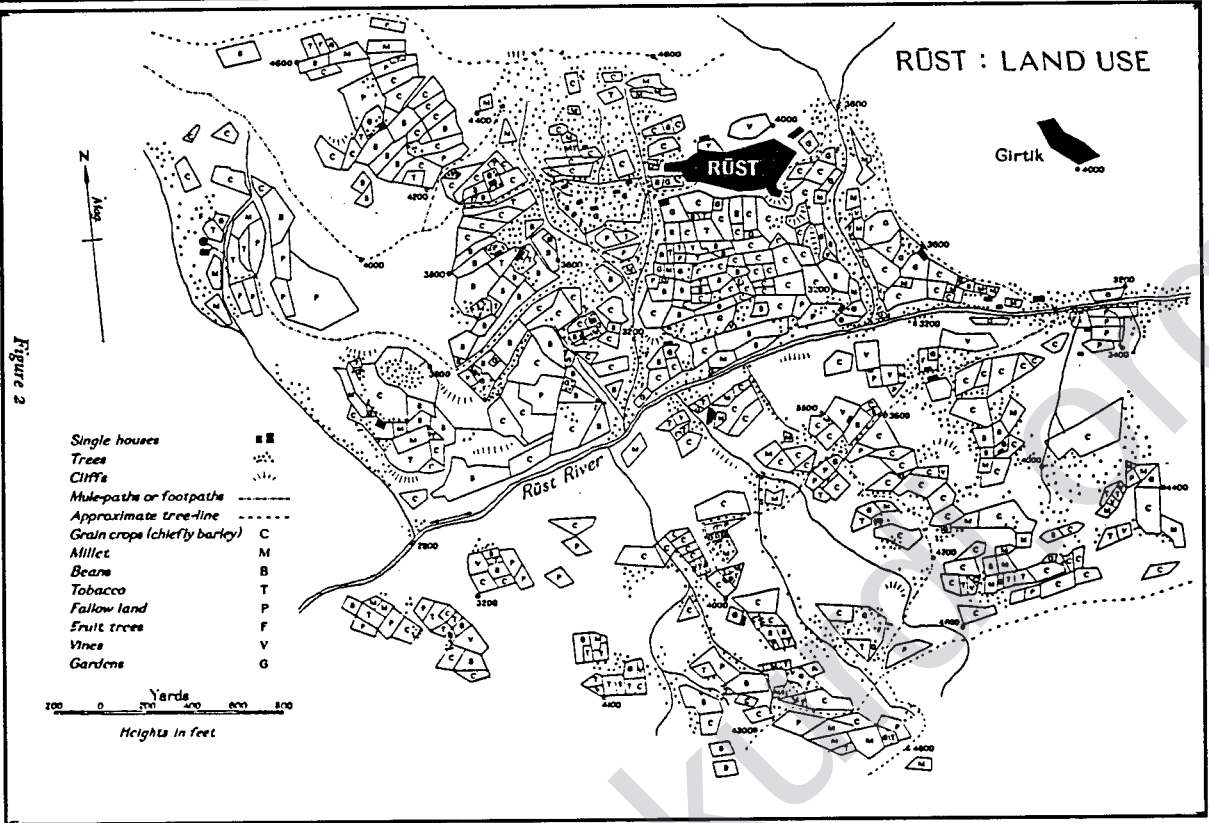
ömürlü olmasını sağlaması içindir. Bu ekmek yenmeden önce hafifçe ısıtılır.

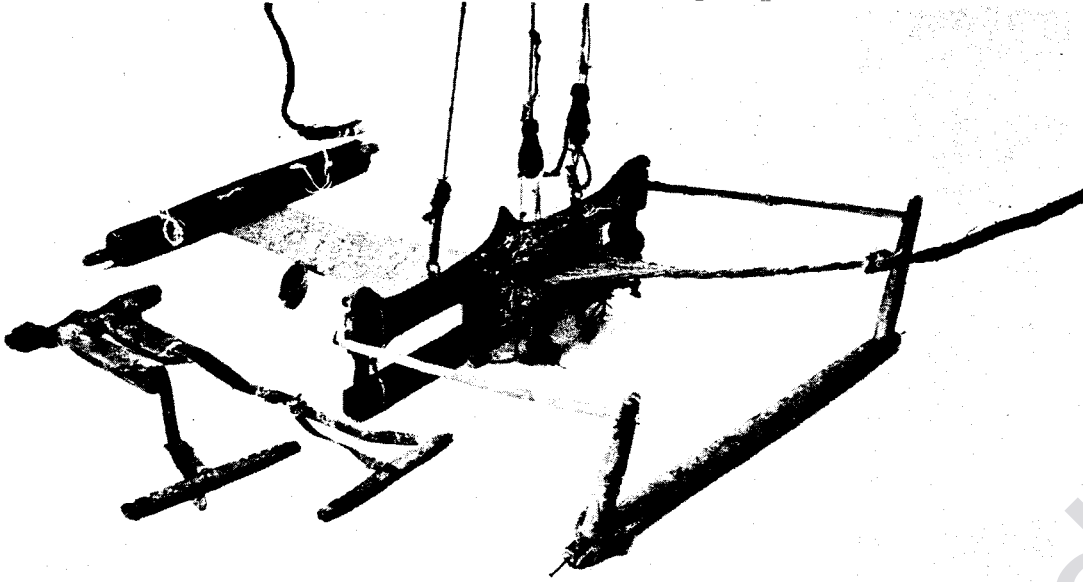
Pirinç, sawar adını verdikleri haşlanmış buğdaydan yapılan pilav diğer önemli yemekleri olarak anılabilir. Elde edebilirlerse yabancı **hurmayı** da bunlara ekleyebiliriz. Tüm Kürtler düzenli bir biçimde çay içerler, içine süt katmadan ve bol şekerli olarak. Geneldeki çay içim geleneği, yerde bir daire şeklinde oturarak gerçekleştirilir. Bu toplantılarda bir kaç bardak çay içilir. Burda ev sahibi oturanlara karşı nazik davranır. Saatlerce oturulur. Oturumlar bir çeşit dedikodu-veya haber dinleme anları biçiminde geçer. Köyden geçen veya uğrayana daima oturma ve çay içme ikramında bulunulur. Orada bulunanlardan birkaçı da, gelen konukla birlikte çay içerler.

Kumaş ve halı, koyun ve keçilerden elde edilen yünün kullanılarak elde edildiği temel iki üretim malı olmakta. Kumaşın dokunması sürecin de kadınlar, yünü elle tarayıp eğiriyorlar. Sonraki işlemleri de dokuma

tezgâhında çalışan erkeklerle bırakıyorlar. Rûst'ta küçük bir tezgâhı yöneten adam yere oyulmuş bir çukurda oturarak el ve ayakla onu çalıştırır. Kaba ve güçlü olan malzemeden üretilen ince şeritlerin genişliği 20 cm kadardır. Bunlar birlikte dikilerek Kürt ulusal giyimini meydana getirirler. Hala bu giysiler Kürtlerin çoğunluğunca giyilir. Bu tür giyim bölgeden bölgeye değişmekte. Rûst bölgesindekinin modeli nakışla işlenmiş kısa bir ceketle çuvalımsı uzunluktaki pantolondan oluşmaktadır. Bu giyimlerini de, ya uzun ipekten veya pamuktan yapılmış bir kuşağı birkaç kez bele dolayarak ve sarıkla tamamlarlar.

Halı yapımı kumaş dokumaktan çok evde işlenir. Çünkü dokuma tezgâhları merkezi binalardan çok özel evlerde bulundurulurlar. Yapımı da tartışmasız Rûst'taki kadınlar tarafından gerçekleştirilir; taranır, eğirilir, boyanır ve dokulur. Halılar çeşitli büyüklükte dokuma tezgâhlarında yapılırlar. Orta lama büyüklüktekilerin genişliği 120 cm kadardır. 160 cm uzunluğundaki bir

Bir dokuma tezgâhı

(H.Harald Hansen, *The Kurdish Woman's Life*)

halının hazırlanması 2 ay kadar bir zaman alır. Motifleri genellikle *kafadan* yapılır. Başlıca renkleri de lacivert, kırmızı ve portakal rengidir. Perçemleri Fars halılarından daha kalıncadır ve renkleri de daha güçlü. Anlattıklarına göre renkleri çabuk soluyor. Büyük bir olasılıkla bu, boyaların ithal edilme sinden, doğal bitki boyalarının kullanılmamasından ileri geliyor.

Gurubumuz üyelerince yapılan incelemeler bize Rûst'taki yaşamın çok basit olduğunu gösterdi. Ve bunun da büyük bir olasılıkla son 3 bin yıllık bir yaşam sürecinin aynı kalmış olmasının ürünü olduğu görülür.

Irak Kürdistanı'nın bu köşesinde kalan Rûst'daki yaşam, tipik bir yaşamı örnekledi. Ekonomisinin temelde çift sürmeye dayandığı sanılmamalı, ama buna karşılık temelde hayvan tezeğine dayandığı da söylenmemeli. Görünüşe göre ise bu iki tipin arasında olun duğudur. Ağırılık son tipin üzerindedir.

Irak Kürdistanı'nın kuzey-doğusu binlerce yıllık izole geleneğinin sürdüğü bir bölge oldu. Ama buna karşılık modern yöntemler, şimdiden gelişmeyi etkiliyor. Bu gelişme genelde Irak için önemlidir. Ve Kürdistan bereketli sula rın bulunduğu tek alanı olmakta.

büyük lideri *Salahaddin'* den önce de, sonra da filiz lenen yaşamlarını sürdür müşlerdi.

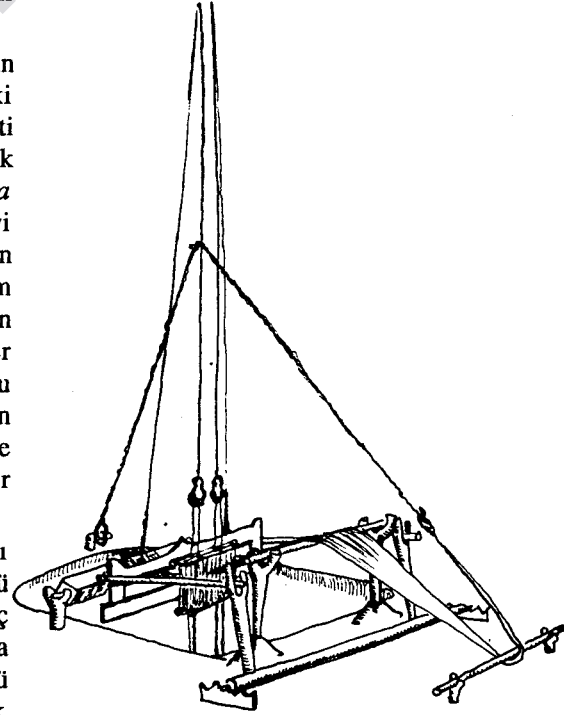
Not:

Yukarıdaki yazı, 1956'da Oxford Üniver sitesi'nden Irak Kürdis tani'na giden bir gurup tarafından toplanan bilgile re dayanmaktadır.

Rûst'un Galala'ya ve Revanduz yolu na bağlanması için şimdi yol inşasa ediliyor. Bitimi halinde köy, büyük bir olasılıkla "*renklenmiş bir Cola* olacak. Böylelikle de aşiret sistemine dayanan eski yaşam biçimi dış koşullardan etki lenecek.

Bu ara güneyden gelecek olan ziyaretçiler birlikte büyük kentlerdeki ilginç hayatın öykülerini birlikte geti recekler. Bunun sonucu, Rûst'tan, çok çalışkan olanlar güneydeki "*altın tarla larını*" aramaya koyulmak üzere yöreyi terke zorlanacak. Jeologlar ve orman denetleyicileri, mühendisler ve eğitim -öğretim makamları bölgeye şu andan alabildiğine büyük bir ilgi göster mekte. Yeni oluşturulacak olan bu deneyimin seçimini gerçekleştirmeden önce yığınlarla araştırma çalışması ve gerçekleri biraraya getirecek olan bir çabaya büyük gerek duyulmalı.

On yıl sonra bir başka grubun aynı yere gelip değişimleri saptayıp günü müzdeki ile karşılaştırması çok ilginç olacak. Bununla birlikte Rûst'ta veya Kürdistan'ın tümünde, değişimin yönü nasıl bir eğilimi izlerse izlesin bu halk kendi varlığına ve değerlerine yine kıvançla bakacak ve özgürlüğe sevgi duyacaktır. Onlar, geçmişteki atalarının

Dokuma Tezgâhı

(H.Harald Hansen, *The Kurdish Woman's Life*)

HALKBİLİMİ KONULARI VE ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ

Halkbilimi Nedir?

Halkbilimi halkın geleneklerini, göreneklerini, inançlarını, törelerini, törenlerini, sözlü ve yazılı halk yazını (edebiyatı) ürünlerini, maddi ve manevi bütün kültürel değerlerini içine alan, onu araştıran, inceleyen, yorumlayan bilim dalıdır. Bu bilim dalına İngilizce de *Folklore*, Almancada *Volkswissens chaft* (daha eskiden *Volkskunde*) denmek tedir. Türkçede ise biz, bunların tam kar şılığı olan *Halkbilimi* kavramını yeğli yoruz.

Halkbilimi bugünün halk kültürü değerlerini araştırıp incelediği gibi, geçmişin kültürel değerlerini de araştırıp inceler. Toplumsal yaşam biçimiyle bir likte değişen kültürler arasında karşı laştırmalar yaparak aradaki bağları, geçirdiği evrimi ve değişimi, günümüz de aldığı biçimi ortaya koyar. Bu anlam da, geçmişle gelecek arasındaki ilişkinin kavranmasında önemli bir işlev görür.

Halkbiliminin ayrıca *Toplum bilim, Dilbilim, Dinbilim, Ruhbilim, Coğrafya, Tıp, Tarih, Ekonomi, Mitoloji, Arkeoloji, Sosyal ve Kültürel Antropoloji ve Etnoğrafya* gibi birçok bilim dallarıyla yakın ilişkisi vardır.

Halkbilimi araştırmaları yapmak, halkın sorunlarını, çıkmazlarını, çelişki lerini, acılarını, ruh halini, olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarının kaynağını, duyuş ve düşünüşünü, kısa cası onun dünyasını tanımanın en iyi yoludur.

Halkın sosyal, kültürel ve ekono mik yaşamında gelişme sağlamak, toplumsal değişim ve geri kalmışlıkla savaşmada başarılı olmak, ancak onu oluşturan, belirleyen, yaratan koşulları tanımak ve bilmekle olasıdır. Bu nedenle halk kültürü başvurulacak odak noktalarından birisini oluşturur.

Çünkü halk doğrudan doğruya sos yal yaşamını, içinde bulunduğu üretim ilişkilerinden kaynaklanan somut koşul ları kültürüne yansıtır. Bu bağlamda *halkın sözcülüğüne başvurmak* onu çok yönlü, derinlemesine, sağlıklı bir biçimde kavramanın, onunla kaynaşma nın, onun sorunlarını bütün boyutla rıyla aydınlatmanın önemli koşulla rındandır.

Bu düşünceden yola çıkarak biz, halkbilimi araştırmalarını, halka ve yurduna karşı sorumluluk duyan, onun sorunlarına, çelişkilerine, çıkmazlarına

kapsamlı çözüm getirmek isteyen, insanlığın evrensel kültürüne katkıda bulunmayı amaçlayan her aydının önün de kaçınılmaz görev olarak görüyoruz.

Halkbiliminin Geçmişi:

Halbilimi nin bir bilim dalı olarak kabul edildiği 19. yüzyılda, Avrupa'da, bu sözcüğü bilinçli olarak ilk öneren ve kullanan İngiliz *William John Thomas* olmuştur. Thomas 22 Ağustos 1846 tarihinde *The Athenaeum* gazetesinde *Ambresse Merton* takma adıyla bir mektup yayımlamış ve mektupta halkın kültürel değerlerinin derlenmesini istemiştir. Derlenecek olan bu ürünleri kapsamak üzere *Folklore* terimini önermiştir. Bu terim zamanla tutunup yaygınlaşmıştır.

1891 yılında toplanan *Uluslararası Folklor Kongresi*'nde bu kavram sözkonusu konuya ilişkin bilim dalının adı olarak kabul edilmiştir. Bu tarihten sonra hızla yaygınlaşan kavram bugün dünya çapında kullanılmaktadır.

Volkskunde kavramının kullanılma sı ise 1813 yılına rastlamaktadır. Bunu ilkin *Johann Felix Knaffel* kullanmıştır.

Ancak kavram, Almanca konuşulan ülkeler dışında yayılma alanı bulamamıştır.

Türkiye'de

Halkbilimi Araştırmaları:

Türkiye'de bilinçli olarak halkbilimi araştırmalarına yönelme yüzyılımızın başlangıçlarına rastlar. Geçmiş dönemlerden kalan bir yığın eserlerde halkbilimi ürünlerine rastlanmasına karşın, bunları halkbilimi araştırmaları çerçevesinde sayamayız.

Türkiye'de folklorlardan bir bilim dalı olarak ilk bahsedenler *Ziya Gökalp*, *Rıza Tevfik Bölükbaşı* ve *Fuat Köprülü* olmuştur. Bu dönem 1913-14 yıllarıdır. Daha sonraki dönemde, *folklor* yerine bir dizi karşılık önermeleri olmuştur. Bunların başlıcaları *Halkiyat*, *Halk bilgisi*, *Budunbilim* gibi kavramlardır. Bunlardan hiç birisi tutunmamış, 1960'lı yılların sonlarına değin herkes kendi anlayışına uygun olarak bu kavramlardan birisini kullanmıştır. 60'lı yılların sonunda ve 70'li yılların başlarında ise *Halkbilimi* kavramının önerildiğini ve bu kavramın tutunarak yaygınlaştığını görüyoruz.

Halkbilimi araştırmalarının Cumhuriyet dönemiyle birlikte bir ivme ve hız kazandığı görülür. Bilimsel yöntemlerle yapılan araştırmaların ilk ve yoğun örnekleriyle bu dönemde karşılaşılır (1). Bu durumun kendine özgü nedenleri vardır. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Osmanlı Devleti parçalandı ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla ortadan kalktı. Yeni kurulan devlet, Osmanlının dilini (Osmanlıca), Osmanlı kültürünü reddetti. Toplumda bir dizi değişiklikleri gerçekleştirmeye çalıştı. Hızlı bir uluslaşma sürecine girildi. Yeni bir kimlik arayışı ortaya çıktı. Ve devlet kaçınılmaz olarak halkkültürüne yöneldi. Böylelikle yeni bir kimlik ve yeni bir kültür oluşturmaya çabaladı. Bu dönemde bu duruma uygun olarak Halk evleri açıldı, çeşitli kurumlar ve DTCF kuruldu. Halk evleri'nin çalışma kollarından birisi de Dil-Tarih-Edebiyat ve

Folklor koludur (2).

Bu arada önemli bir soruna değinmek gerekiyor. Halkbilimi araştırmaları yapılırken devlet hiç bir zaman olguların ve kültürel değerlerin toplumsal anlamda ele alınıp çağdaş düşünceyle değerlendirilmesi ve bilimsel sonuçlar çıkarılması taraftarı olmadı. O yalnızca "halkçılık" taraftarıydı. Çalışmaların bu yönde yapılmasını istiyordu. Bu nedenle, halkbilimini toplumcu bir anlayışla ele alan, bu yönde değerlendirmelere giden, çağdaş yorumlar getiren *Prof. Dr. Pertev Naili Boratav* ve arkadaşlarının 1938 yılından itibaren DTCF bünyesinde verdikleri halk edebiyatı ve folklor dersleri, 1948 yılında, bu derslerin halkbilimi kürsüsüne dönüştürüldüğü yıl, siyasal iktidar tarafından kapatılarak çalışmalarına son verildi. Boratav ve arkadaşlarının Türkiye'de çalışma, bilimsel araştırma ve inceleme yapma olanakları tümüyle ortadan kaldırıldı. Daha sonra bu bilim çevresi, çalışmalarını sürdürebilmek için yurtdışına çıkmak zorunda bırakıldı.

Halkbiliminin Konuları,

Çalışma ve Araştırma Alanı:

1. Halk ekonomisi ve yaşam biçimi
2. Halk sanatları, meslekler ve araç-gereçleri
3. Halk mimarisi ve yerleşim
4. Halk hukuku
5. Halk meteorolojisi
6. Halk takvimi
7. Halk hekimliği ve bayatlığı
8. Halk giyimi, kuşamı ve süslenme
9. Halk kuruluşları, dernekleri, imeceler, yardımlaşma ve dayanışma
10. Gelenekler, görenekler, inançlar
11. Töreler ve törenler
12. Çeşitli evreler ve geçiş dönemleri (doğum, çocukluk, yetişkinlik, evlenme, yaşlılık, ölüm vb.)

13. Halk mutfağı, beslenme, yemekler ve yiyecekler
14. Halk dili, ağızlar ve lehçeler
15. Canlı ve cansız varlıklar için adlar ve takma (lakablar) adlar
16. Yerler (dağ, bayır, tepe, yayla, ova, dere gibi), yöreler, yerleşim alanları ve buraları adlandırmaya ilişkin halk bilgisi
17. Ağaçlar, bitkiler ve doğaya ilişkin halk bilgisi
18. Hayvanlara ilişkin halk bilgisi
19. Halk ölçü, tartı ve hesap birimleri
20. Bayramlar, belirli günler ve kutlamalara ilişkin halk bilgisi
21. Halk oyunları ve eğlenceleri
22. Halk tiyatrosu
23. Halk müziği, müzik araç-gereçleri
24. **Halk edebiyatı:**
 1. Türküler
 2. Destanlar
 3. Ağıtlar
 4. Ninniler
 5. Maniler
 6. Tekerlemeler
 7. Söylenceler (Efsane)
 8. Söylentiler (menkıbe)
 9. Halk öyküleri
 10. Masallar
 11. Fıkralar
 12. Atasözler
 13. Deyimler
 14. Bilmecekler
 15. Ölçülü sözler
 16. Alkışlar (iyi dilek sözleri)
 17. İlençler (kötü dilek sözleri)
 18. Dualar ve öğütler
 19. Argo sözler ve küfürler
 20. Selamlar, yeminler
 21. Aşık edebiyatı, Halk ozanları, Saz şairleri

Halkbiliminde Anlayışlar:

Halkbiliminde iki temel anlayış vardır:

- a. Dinamik (değişken) anlayış
- b. Statik (durağan) anlayış

Dinamik anlayış, maddi ve manevi halk kültürü değerlerinin sosyal yaşamla birlikte sürekli değiştiğini, kaçınılmaz olarak kendisini yenilediğini kabul eden ve bu yönde ele alıp değerlendirmeler yaparak sonuçlar çıkarmaya çalışan anlayıştır. *Statik anlayış* ise, maddi ve manevi halk kültürü varlıklarını durağan kabul eden, değişimi redde yönelen, değişikliğe uğramış halkbilimi varlıklarını gerçek halkbilimi ürünleri saymayan anlayıştır.

Halkbilimi varlıklarının çeşitli yönleri bulunmaktadır. Bunlar:

1. Halk ilaçları, halk hekimliği, halk hukuku, halk edebiyatı gibi bilgi haline gelmiş halk kültürü verileri.
2. Doğum, düğün, evlenme, ölüm gibi yaşanan halk kültürü verileri.
3. Halk oyunları, halk eğlenceleri, el sanatları gibi sanat haline gelmiş halk kültürü verileri.

Halkbilimi, toplumun bu gibi kültürel değerlerini ortaya çıkarıp değerlendiren insanlığın evrensel ortak kültürüne katkıda bulunmayı amaçlar.

Geçmişte folklordan, yani halk biliminden halk edebiyatı ürünleri, halk oyunları, halk müziği, gelenek, görenek ve inançlar anlaşılmaktaydı. Ancak bu anlayış zamanla yıkılmış, halkın maddi ve manevi tüm kültürel değerleri halkbiliminin araştırma, inceleme alanı olarak kabul edilmiştir.

Halkbilimi Araştırma Yöntemleri:

1. Alan Araştırması: Doğrudan araştırma yapılacak alana gidilerek, çeşitli yöntemlerle yapılan araştırma biçimidir. Bu tür araştırma biçiminde genellikle

aşağıdaki yöntemler uygulanır:

a. Gözlem Yöntemi:

Araştırma yapılacak alanda konu ile ilgili olarak doğrudan katılıp ya da dışarıdan gözlemlenerek yapılan araştırma biçimidir. Araştırmacı bu yönteme başvuracağı zaman, araştırmanın yapılacağı alanda bizzat toplumsal yaşama katılarak, mümkün olduğu kadar sosyo-kültürel olayları, ilişkileri ve nedenlerini yakından izlemeye çalışır. Bu durumda araştırmacının tarafsız davranması, duygusallık göstermemesi

ve ayrıntıları gözden kaçırmaması gerekir. Ayrıca araştırma yapılan alandaki insanlara kendisi arasındaki uzaklık ve farklılıkları en aza indirmeye çalışmalı ve onlardan biri gibi davranmaya özen göstermelidir. Bu, araştırmacının yöneldiği alandaki insanlarla sıcak ve içten bağlar kurarak amaçladığı işi başarmasını kolaylaştıracaktır.

b. Görüşme Yöntemi:

Araştırma yapılacak alandaki kaynak kişilerle yüzyüze görüşerek, soru-cevap

Foto: Cemil

Foto: Cemil

yöntemiyle yapılan araştırma biçimi dir. Bu yöntemi uygularken araştırmacı, kaynak kişi ya da kişilerin iş durumunu gözönüne almalı, derleme için en uygun zamanı kollamalıdır. Görüşme sırasında, olayı aydınlatmaya yönelik bir takım sorular sorularak ayrıntılar yakalanmaya çalışılmalıdır. Ancak bu sorular zorlayıcı ve sıkıcı olmamalı, kaynak kişinin işi geçiştirmeye yönelerek gelişigüzel yanıtlar vermesine yolaçmamalıdır. Araştırmacı, derlemenin bitiminde olanak varsa kaynak kişi ya da kişilerin çeşitli hediyelerle emeğinin karşılığını vermeye çalışmalıdır. Bu durum, daha sonraki araştırmalarda sıcak bir yakınlığın oluşmasını sağlayacak, derlemelerin verimini artıracaktır.

2. Yazılı Kaynaklardan

Yapılan Araştırma: Konuyla ilgili olarak daha önce derlenen, toplanan, yazılan, yayınlanan kaynaklardan yararlanarak yapılan araştırma biçimi dir.

Bu yöntemi kullanırken araştırmacı, karşılaştırmalı incelemeğe önem verme

li; konuyla ilgili bütün yayınları, belge ve bilgileri biraraya toplamalıdır. Bu, araştırmacının sağlığı açısından önemlidir. Daha sonra yapılacak değerlendirmeye bir sonuca ulaşılabilir.

3. Anket Yöntemi: Bu araştırma yönteminde, konuyla ilgili ayrıntılı sorular düzenlenerek bunlar derleme konusunda yardımcı olabilecek ya da doğrudan derleme yapılacak kişiye gönderilerek yapılan araştırma biçimi dir. Elde edilen bu derlemeler daha sonra toplu biçimde değerlendirilerek belli bir sonuca ulaşmaya çalışılır.

Halkbilimi araştırmalarında bu yöntemlerden herhangi birisi kullanılabildiği gibi hepsini birarada kullanmak da gerekebilir. Araştırmacının sağlıklı ve bilimsel sonuçlar verebilmesi açısından başvurulacak yöntemin ya da yöntemlerin araştırmacı tarafından önceden saptanmasında, araştırma yapılacak alan ya da bölgenin koşulları hakkında ayrıntılı bilgi edinilmesinde sonsuz yarar vardır.

Bunun dışında, derleme çalışmalarında özen gösterilmesi gereken konular şunlardır:

1. Derleme yapılırken, derlemelerin

hangi toplumsal koşulların ürünü, hangi sosyal ve kültürel yapının yansıması olduğu titizlikle belirlenmelidir. Toplumsal koşulları belirlelenmemiş ürünler, karşılaştırmalı incelemelerde güvenilir sonuçlar vermezler.

2. Yapılan derlemede araştırmacı, katma, çıkarma ve değiştirme yapmak kesinlikle kaçınılmazdır. Anlaşılmayan bölgesel -yöresel sözcük ve deyimlerin yerine, parantez içinde açıklamaları yapılabilir ya da eşanlamlı sözcüklerle karşı

lıkları yazılabilir.

3. Çevre ve toplumsal yapı araştırılmalı, genel hatlarıyla belirleme yapılmalıdır.

4. Olanaklar elverişliyse çalışmanın çerçevesi geniş tutulmalıdır.

5. Olanak varsa ses (teyp vb.) ve görüntü (fotoğraf makinası, kamera vb.) araçlarını kullanmak çok daha olumlu sonuçlar verir. Bu tür araçlar, derleme ve araştırma çalışmalarının daha kolay ve daha sağlıklı yürütmesine yardım eder.

6. Kaynak kişinin künyesi konusunda aşağıdaki noktaların saptanması gerekir:

a. Derleme yeri ve tarihi

b. Kaynak kişinin adı, soyadı

c. Doğum yeri ve tarihi

d. Öğrenim durumu

e. Mesleği

f. Kimden öğrendiği

g. Bölge dışına çıkıp çıkmadığı

h. Derleme yöntemi

7. Geleneksel yapının ve feodal değer yargılarının ağır bastığı yerlerde

erkek araştırmacıların kadınlardan derleme yapması oldukça zordur. Bu nedenle bu gibi yerlerde eşi, arkadaşı, akrabası gibi yakını olan kadınlar aracılığıyla derleme yapmasında büyük yarar vardır. Bu gibi durumlarda araştırmacının derlemede yardımcı olan kişiye yöntem hakkında genel hatlarıyla bilgi vermesi gerekir.

8. Araştırma yapılacak bölgede bulunan aşıklar, masalçılar, halk öykü cüleri, hazır cevap insanlar; yöre geleneklerini, inançlarını, uygulamalarını iyi bilen görmüş geçirmiş kişiler halk kültürü araştırmalarında birinci derecede kaynak görevi görürler. O nedenle araştırma-derleme çalışmalarında öncelikle bu gibi insanlar bulunmalı, derlemelerin bunlardan yapılmasına önem verilmelidir.

Derlemeler yapıldıktan sonra arşiv lenmesi ve sınıflanarak yararlanmaya hazır hale getirilmesi gerekir.

Sınıflamalar:

1. Bölgelere göre sınıflama
2. Konularına göre sınıflama
3. Yapısına göre sınıflama (Özellikle halk edebiyatı ürünleri için. Örneğin atasözleri, bölge ve konularına göre sınıflandıktan sonra, kendi içinde yapısına göre ölçülü uyaklı olanlar biraraya, fıkra edası taşıyanlar biraraya, düz olanlar biraraya sınıflanabilir.)
4. Abcesel (alfabetik) sınıflama biçiminde yapılabilir.

ACIKLAYICI NOTLAR:

1. Türkiye'de 1926 yıllarından itibaren bilinçli şekilde halk türkülerinin derlenmesine başlandı. 1927'de Ankara'da Halkbilgisi Derneği kuruldu. Bu dernek, kuruluşuyla birlikte geniş bir yayın faaliyetine girişmiş, bir dizi kitap ve süreli bir yayın olarak da Halk Bilgisi Haberleri adlı folklor dergisini yayınlamıştır. Halkevleri'nin açılmasıyla birlikte bu dernek çalışmalarını durdurarak Halkevleri'ne katılmıştır.

2. Bu arada önemli bir durumu belirtmekte yarar var. Bu gün

Anadolu'da yaşayan diğer halkların (Kürt, Ermeni, Rum, Laz, Çerkez vs.) halk kültürüne yönelik çalışmalar yok denecek kadar azdır. Mevcut çalışmalar da genellikle yabancılar tarafından yapılmıştır. Uygarlıkların beşiği olan Anadolu'daki kültür bileşimi gözden kaçırılmadan bu halkların maddi -manevi bütün kültürel değerlerinin ivedi olarak araştırılması, derlenmesi, toplanması, incelenmesinin yapılması ve konuyla ilgili belgelik (arşiv) oluşturulması önemli bir görev olarak karşımızda duruyor. Bu çalışmaların yapılabilmesi için özellikle bu halkların dilini, kültürünü, toplumsal yapısını bilen aydınlara önemli görevler düşmektedir. Değerler yitmeden bir sorumluluk olan bu görevin yerine getirilmesi gerektiğine inanıyoruz.

KAYNAKÇA

1. Tahir Alangu, Türkiye Folkloru Elkitabı, Adam Yayınları, İstanbul 1983.
2. İlhan Başgöz, Folklor Yazıları, Adam Yayınları, İstanbul 1986.
3. Şerif Baykurt, Türkiye'de Folklor, Kalite Matbaası, Ankara 1976.
4. Pertev Naili Boratav, Folklor ve Edebiyat 1982 I, Adam Yayınları, İstanbul 1982.
- Folklor ve Edebiyat 1982 II, Adam Yayınları, İstanbul 1983.
- Türk Folkloru, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1984.
- Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1982.
5. Hikmet Dizdaroğlu, Halk Şiirinde Türler, TDK Yayınları, Ankara 1969.
6. Kenan Erdek, Halkbilimi Araştırma Yöntemi, ODTÜ Türk Halkbilimi Topluluğu Yayınları, Ankara 1977.
7. Şükrü Elçin, Halk Edebiyatına Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
8. Z. Fahri Fındıkoğlu- Rustow Alexander, Folklor ve Etnoğrafya Kılavuzu, İÜ Fakültesi Neşriyatından I, İstanbul 1949.
9. Kenneth S. Goldstein (Çev. Ahmet Edip Uysal), Sahada Folklor Derleme

Metodları, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1977.

10. Eflatun Cem Güney, *Folklor ve Halk Edebiyatı*, MEB Yayınları, İstanbul 1971.

11. Hamit Zübeyir Koşay, *Halbilgisi Kılavuzu*, Kitap Yazarlar Kooperatifi Neşriyatından I, İstanbul 1932.

- *Etnoğrafya ve Folklor Kılavuzu*, CHP Yayını, Ankara 1939.

- *Makaleler ve İncelemeler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974.

12. Ahmet Talat (Onay), *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nevii*, Maarif Vekâleti Yayını, İstanbul 1928 (Eski yazı).

13. Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1977.

14. Haluk Özalğan, *Zaman-Mekan Eksenlerinde Halkbilimi*, Olgaç Matbaası, Ankara 1984.

15. Haydar Ocakçıoğlu, *Etnoğrafya Kılavuzu*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu yayınlarından, sayı 7, İstanbul 1938.

16. Richard M. Dorson (Çev. Nermin Ulutaş), *Folklor Kuramları*, EÜEF Yayınları, İzmir 1984.

17. Paul Saintyves (Çev. Bilal Aziz Yankıoğlu), *Folklor Elkitabı*, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul 1951.

18. Nail Tan, *Folklor (Halkbilimi-Genel Bilgiler)*, Halk Kültürü Yayınları, İstanbul 1985.

19. Naki Tezel, *Türkiye Folklor ve Etnoğrafya Kılavuzu*, Milli Folklor Enst. Yayınları, Ankara 1969.

20. Arnold Van Gennep (Çev. Pertev Naili Boratav), *Folklor*, CHP yayını, Ankara 1939.

21. Enise Yener, *Etnoğrafya Kılavuzu (Halk Sanat ve Geleneklerini Derleme Kılavuzu)*, Türk Kadınlar Birliği neşriyatı, Ankara 1960.

DU STRAN Û ÇÎROKEK BI KURDÎYA ŞÊXBIZINÎ

Wekî tê zanîn li derveyî Kurdistanê Tirkîyê, li Anadolîya Navîn jî gelek Kurd hene. Kurdên van derana di wextên cihê cihê de ji Kurdistanê barkirine hatine li hin bajar û gundên Anadolîya Navîn bi cih bûne; an jî hinek ji wan ji aliyê karbidestên Osmanî û Tirkên ve bi darê zorê birine li van derana bicîhkirine.

Bi qasî ku me tespît kir, ew bajarên ku Kurd lê dijîn hinek jê ev in: Çorum, Çankiri, Duzce (Bolu), Bayabat (Sînop), Merzifon (Amasya), Ceyhan (Adana), Adapazari (İzmit), Haymana (Ankara), Kulu (Konya), Polatli, Develu (Kayserî), Denizli, İskenderun, Yozgat.

Piranîya Kurdên van hereman Kurmanc in, hinek jê Kurdên Zaza (Dimilî) ne, yê mayî jî Kurdên Şêxbizînî ne. Çi heyf ku heta nûka tu xebateke berbiçav li ser folklor û jiyana civakî û tarîxa kurdên van derana nehatîye kirin(1).

Wekî me li jorê jî got qismek ji van Kurdana Şêxbizînî ne. Şêxbizînî îro li derveyî hêla Ankara û Konyayê, li Kurdistanê li derdora Kahta (Semsûr), Diyarbekir, Kerkuk, Xaniqîn û Elam/Îlam (Kurdistanê Îranê) jî hene.

Devoka Şêxbizînî bi qasî me da hember hemû Lehçeyên Kurdî, her çendî nêzî hemûyane jî, lê ji Kurmancî û Dimilî û Hewramî bêtir, bi tevayî mirov dikare bibêje ku devokek e ku nêzîkî lehçeyên din ên Kurdî ye, wek Soranî-Mukrî, Erdelanî, Lurrî-Beyreyî (an jî Feylî) ye. çimkî ji alî

tewandina verban (fiil) û bi karanîna hin zamîran (*pronom personel enclitique*) ve nêzîkî Soranî ye. Ji alî halê pirejimara navan ve jî nêzîkî Erdelanî ye. Mesela:

Şêxbizînî	Kurmancî	Soranî
-----------	----------	--------

min gewrem.....ez mezin im.....	min gewrem	min gewrem
min vitim.....min got.....	min wit/witim	min wit/witim
maleman.....li mala me.....	le malman	le malman
îme xuman.....em bi xwe.....	ême xoman	ême xoman

Şêxbizînî	Erdelan
-----------	---------

jinegel.....	jingel
însangeliman.....	piyawgelman

Li jêrê wek nimûne em nêzî 60 gotinên bi Kurdîya Şêxbizînî li gel maneya wan a bi hin lehçeyên din ên Kurdî dinivîsin. Di vê listeya mûqayesekirinê de xuya dibe ku Kurdîya Şêxbizînî bêtir nêzîkî Lurrî Beyreyî/Feylî û Soranî ye, piştî wan jî nêzîkî Hewramî û Dimilî ye. Gotinên lehçeyên din ên Kurdî ku wek an nêzîkî Kurdîya Şêxbizînî neme binê wan reş kir.

Feylî/

Şêxbizîni Soranî Lurî Beyreyî Dimilî Hewramî Kurmancî

ar/arig.....agir,awir.....agir.....adir.....eyir/eyr.....agir/ar
 astar.....estêre.....asîre.....estare/astare..hesare..stêr/histêr
 aw.....aw.....aw.....aw/ow/awk/awe..aw/awî.....av
 cift.....cût.....cift/xut....cit.....hîte.....cot
 ciftkar
 /cotkar..cotyar....xutkar...citêr/citkar..hîtyar..cotkar/cotyar
 çem..zê/çem/rûbar...çem...rû/ro/lay/dere..dere.çem/rorobar
 çöçik...eskû...qelûx...çemçik/kondêz...kowcîz..çöçik/hesk
 çêw.....çaw...çew/çem.....çim/çem.....çem...çav/çehv
 dalik....dayik/dak...dalig...ma/may/mar/da...edda..dayik/dê
 dem....dem....dem.....fek.....dem.....dev
 dest.....dest.....des.....dest.....des.....dest
 dê.....dê...diyeke/qurn....dew/dewe/do.....dega..gund/dih
 emrû.hermê..ermid/ermud...miroy..miro/hemro..hirmîhermî
 engur.....tirê...engur....engur.....hengûrî.....tîrî
 ewsanik..çîrok/metelok.metel..estaneki/sanik.?.çîrok
 xeberoşk
 firê..firê/zor..fire/firîye..zav/gelekî/pîr...fire..pîr/gelek/zaf
 gam...hengaw....gam....gam/gamî....hengame..gav/hengav
 gewre..gewre/pîr..gep/gewre..pîl/xişn/gird girs gewre
 mezin/gir
 guranî....goranî....guranî/mêt/bêt.deyîrî/lawik.goranî.
 sitran/dûrik
 gurg...gurg...gurg.....verg.....werg....gur..gø.....gwê/
 gö.....gûş.....goş.....goş/gos....go/guh
 hak.....hêlke.....xa.....hak.....hêle.....hêk
 hefta.....hewta....hefta....hewtay....hefta....heftê
 hesp.....esp.....esp....estor.....esp.....hesp
 heşta....heşta...heşta....heştay....heşta....heştê/
 heştê
 hurç.....wurç/hers/hirs.....xirs.....heş/hes.....heşe.....hirç
 inar.....henar...enar...hinari/henar...henar..hinar/henar
 jin.....jin.....jin.....cenî/
 cinî.....jenî.....jin
 kemçik...kewçik...kemçik/qaşux...kewçik/koçik...çemçe.
 .kevçî/kevçik
 kirdin....kirdin.....kirdin....kerdene/kerdiş..kerdey..kirin
 kø.....kêw/çiya...kuya/çiga....ko/kue.....keş.....çiya
 mang..mang...mang...mang/meng..mang.hîv/heyv/
 meh
 mirdin..mirdin...mirdin..merdene..merdiş..merdey..mirin

 mêrd..mêrd/piyaw..piyag.mêrde/peye.pîya/mirdeki..mêr/
 peya
 nîştin..danîştin..nîştin...roniştîş/ronistene..erenîştêy.
 rûnîştin
 nod.....newed.....newed.....neway.newe(d)...nod/not
 ok/apik...baw/baw...bawg.....baw/pî...babe/tate....bav/
 bab

pa.....pê.....pa.....pa/ling.....pa.....pê/pî/ling/nig
 payîz...payîz...payîz/serduwa.....payîz.....peyîz/
 peîz....payîz
 pîrç.....pîrç/qij.....gîs....por/pîrç...? ..por/pîrç/gij
 pêncâ.....penca.....penca...pancas..penca....pêncî/pênceh
 riş.....riş/ridên.....riş...erîş/erdîş/eyşî/herdîs....riş....rih/rî/
 rihdên
 sed.....sed.....sed.....se.....se(d).....sed
 siwîl.....simbêl/simêl....sêwîl/
 sewul.....zinbêl.....siwêlê.....simêl/simbêl
 şew.....şew.....şew.....şew.....şew/şewe....şev
 şimşîr...şimşîr/şîr...şimşêr..şimşîr/şimşêr.....kalme
 şimşêr..şûr/şiwîr/şwîr
 şêsta.....şest....şest.....şeyştî/şest.....şes.....şêst/şyêst
 tawîstan.....hawîn.....tawîsan.....amnan...hamin...havîn
 varîş.....baran.....baran....varan/varîş/şilî...weran....baran
 veran.....beran.....weran.....beran.....beran....beran
 verdan..berîdan..beredan..verdayene/veradayîş...veredene.
 .berdan
 verk...berx/werk....werk..vere/verek/kavir....were....berx
 vevî....bûk....weyw...vêki/veyve/vêvi..weywe....bûk/bwîk
 vihar/vehar...behar...behar...wesar...wehar....behar/bihar
 vitin..witin/gutin..wetin..vatene/vatiş..witene/watey..gotin
 wîn....bûn....buyin..biyayene/biyayîş...bûyene...bûyin/bûn
 xanig.....xanû/ban....xanig.....ban.....yane.....xanî/ban
 yek.....yek.....ye/yek....yew/ju....yuwe.....yek
 zemî....zewî....zew".... zemî/hêga...zemîn.....zewî
 zimîstan...zîstan/ziwîstan....zîmsan...zimîstan..zîmsan.
 zivîstan

Şêxbizîniyên Haymana di dema cîrû leyîştinê de

Li jêrê em du stran û teksteke bi Kurdîya Şêxbizinî ligel tercumeya wan a Kurmancî dinivîsin. Ev herdu stran û tekst, ji devê Osman û Miho hatine girtin, herdu jî ji hêla Haymanayê ji gundê Yêrgomê ne.

1-Tenik Umme

Umme Umme tenik Umme
Ray sîzandim nîce mûme
Qay dilim firê a lête
Je çê min dikerê lûme

Xwera elat tînê nîye
Pirtal sûre leqî çeme
Wikirdam ki wivaynandamêt
Vitin sed qîrem je aqilê kem e

Tenik gordim dey nêkerî
Je çî min lûme dikerî
.....
.....

Finay piştig we perdige
Êş û aqilim birdige
Cay dem deni demi mi ker
Kî cîgeri kî xwardige

(ji devê Osman, ji gundê Yêrgomê 18/6/1990)

Dil megirin dil giran e
Dilê min ji Caniman e
Ê ku dilê min nasnake
Keça nazik Nerîman e

Jêra gundê me dara bîyê ye
Jin-esker e ca hîn bûk e
Ê ku yara min nasnake
Keça nazik Nerîman e

Mala we li Daxlarbaşî
Dane (bi) Qizilbaşekî
Kî çî dibêje bila bibêje
Nav û zikê min ji bo wê (jêra) dixaye.

Dil megirin dil acî (êş)ye
Sewda dila bi sancî(tajan/Jan)ye
Ez çûme hinda sawcî ye
Dil girtin qey sîuç nîne.

2-Dil megirin

Dil megirin dil giran e
Dilê mi je Caniman e
Ê ke dilê mi nenasî
Dwêtê nazê Nerîman e

Xwar dêyeman dari vî ye
Jin eskere ca vevî ye
Ê ke yarê mi nenasî
Dwêtê nazê Nerîman e

Maletan le Daxlerbaşî
Daginê we Qizilbaşî
Kî çê dîşî bila wîşî
Naw û zikim ray dixasî

Dil megirin dil acî ye
Sêvdayî dile we sancî ye
Min çîme endi sawcîye
We dil girtandin qay sîuç nîye

(ji devê Osman, ji gundê Yêrgomê, 18/6/1990)

Umme Umme tenik Umme
Min ji bo te vêxist çiqas mûme
Dilêmin hewqas li te ye
Tu ji çiyî min dikî lome

Roj hilat tîn têda nîne
Cila dişo li ber çem e
Min dikira birevanda
Gotin sed xîram ji aqilê wê kême

Tenikê li ber min deng nakî
Ji çiyî min lome dikî
.....
.....

Pencera pişt (paşî) bi perde ye
Heş û aqlê min birîye
De devê xwe di devê min ke
Kê cîgera kê xwarîye

Heso

Dor û legeli îme dêyiki Kusewdelî hest. O zemanê yekî je Kusewdelî mal firtige we yekîke şawlû, we kurê xwey dîşî:
-Ero we mali Remzî Topale qerteman jê wîstine.
Kure jî de 'umir xwêy qe huştir nedîgestin.

Kureke qerî du-sî seetî ke diçû divindirî a çû xwêy dirîya
bani kuçikî dinîşî.

Tişteke le bani nîştige destîyela û diçû. De to boro, nawi
kure Heso wîge, Heso dîşî:

-O Xudê, eye ça?

Je qarşîyo yekî dîyay. Heso xwê le kefeli huştire
dipiçikînî û diçirî o mêrde:

-Xalo, ke çiyê dêy îme, wîşe apikim, Heso diçû, û wîş,

"Heso siwarige éelamete

Lambir-lumbir diçê we qiyamete." we wîşe apikim, Heso
sî qurîş kirdige de binê kuçikê ser kênîye, bira raman xêr
widikê!

(ji devê Mihemed, ji gundê Yêrgomê,
18/6/1990)

Li dor-hêla me gundikê Kûsewdelî heye. Wê wextê yekî ji
Kûsewdelî mal firotiye yekî şawlû û jî kurê xwe re dibêje:

-Here mala Remzî Topal deynê me jê bistîne.

Kurikî di 'emrê xwe de qet hêştir(deve) nedîtiye. Kurik bi
qasî du-sê seetan diçe disekine û jî xwe re li ser kuçikê
(kevîrekî) rûdine. Tiştê ku kurik li ser rûniştîye radibe û diçe.

De were îcar navê kurik jî Heso bûye. Heso dibêje:

-O xwedê eve çî ye?

Merivek di wê derê re derbas dibe. Heso xwe li hustuyê
deve(hêştir) dipiçikîne û bi qîrîn jî mêrik re dibêje:

-Xalo, heke tu çûyî gundê me, jî bavê min re bibêje,
Heso diçû, û bibêje:

Heso siwar bûye 'elamete

Lambir lumbir diçe qiyametê, û jî bavê min re bibêje;
Heso sê qurîş kirîye binê kevîrê ser kanîyê, bila jî bo me xêrê
bide.

(1)-Kitêb, meqale an jî çend rûpelên hin
kitêban ku behsa Şêxbiziniyan kirine
ji bo xwendevanan li jêrê em wek
çavkanîyan dinivîsin.

-Perrot, George; "Les Kurdes de Haimaneh", *Revue de
deux Monde, Paris, Fevrier 1865, Vol:5, r:607-631*

-Cuinet, Vital; *La Turquie d'Asie, Paris, 1890, cild:1*

-Sykes, Mark; "The Kurdish Tribes of the Ottoman
Empire", *The Royal Antropological Institute, January 28th,
1908, vol:XXXVII.* (ji bo Tirkîya vê nivîsarê binêre: Kovara
Berhem, hejmar:6 (1989), 7(1990), 8(1990).

-Uçak, Halil Ibrahim; *Tarih İçinde Haymana,
Haymanalılarla Yardımlaşma ve Tanışma Derneği Yayın
no:1, Ankara, 1986.*

-Yurt Ansiklopedisi, 1981, İstanbul, (bi taybe
qismên li ser Ankara, Konya û Kirşehirê).

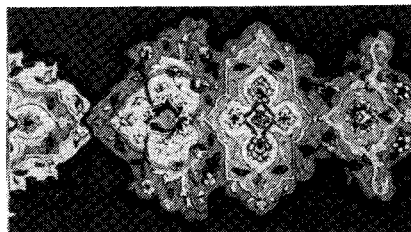
-Şerefhanê Bedlîsî, Şerefname, r:158.

-Kirzioğlu, M. Fahrettin; *Kürtlerin Kökü-1. Bölüm,
Diyarbakır Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara, 1963, r:29.*

-Osmanlı Tahrir Defteri, ev kitêba destnivîsî ku di
947 Hicrî/1539 Mîladî de hatîye nivîsîn li gor M. Fahrettin
Kirzioğlu tê de behsa 'eşîrên Şêxbiziniyan jî kirîye
(b.Kirzioğlu, kitêba li jorê bi navkirî, r:29).

-Lewendî, M., Ji Hêla Haymanayê çend Stranên
Şêxbiziniyan, Kovara Çarçira, no: 3 (Tebax 1986),
Stockholm, r:3-4, 24.

-Lewendî, M.; Çîrokek bi Devoka Şêxbizini, kovara
Berbang, no:6 (1988), r: 21.

MEMÊ ALAN DESTANI VE KÜRT UYGARLIĞI

Bir ulusun geçmişine ışık tutan veriler, o ulusun yarattığı destanların içinde yaşar. Bu destanlar üzerinde yapılan objektif incelemeler, pek çok sosyal bulguların ortaya çıkmasına neden olur. Bu nedenle incelemeciler epopeler ve destanlar üzerinde titizlikle dururlar. Ulusların kökeni, karakteri, gele nekleri, sosyal yaşantısı, düşünce tarzı, inançları destanlarda daha bir açıklıkla yansır.

Biz de bu yazımızda Kürt ulusuna ait Memê Alan destanını inceleyerek Kürt halkına ilişkin bazı özellikleri belirtmeye çalışacağız. Önce Memê Alan destanı hakkında kısa bir bilgi verelim. Özgürlük Yolu Yayınları tarafından Kürtçe ve Türkçe olarak yayımlanan bu Kürt destanı hakkında kitabın Önsöz'ünde şunlar yazılıdır:

"Memê Alan destanı, Kürt Halkı arasında yüzyıllardan beri söylenegelen, dengbêj denen türkücüler tarafından kuşaktan kuşağa aktarılan ünlü bir destandır. Dengbêjler uzun kış geceleri köy odalarında seslerini yükselterek Memê Alan'ı söyler, arada bir de türküyü kesip olayı hikâyeye ederler. Peşpeşe geceler boyu sürer bu."

Bizim de incelememize esas aldığımız bu yayında ayrıca Memê Alan'la ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

"Memê Alan'la şimdiye kadar pek çok araştırmacı ilgilenmiş, çeşitli derlemeler yayımlamışlardır. Nurettin Zaza Kürtçe olarak yayımlanan kitabın önsözünde şu bilgileri veriyor: İlk kez A. Socin 1890 yılında Petesburg'da onun Kürtçe (Botan şivesiyle) derlemesini Almanca'sıyla birlikte yayımladı. A. Von Le Cok, 1903 yılında Almanya'da bir başka Memê Alan derlemesi yayımladı. 1906-1909 yılları arasında bir başka Alman, Oscar Mann Xan Dumdum (Halk dilinde genel olarak Dımdım diye bilinir) birçok Kürt hikâyesiyle birlikte Memê

Alan'ın Mukri şivesiyle bir derlemesini, Almanca'sıyla birlikte yayımladı. Kürdolog Hugo Maks, 1926 yılında Leningrad'da Memê Alan'ın yeni bir basımını yaptı. Bir Ermeni bilgin ve sanatçı grubu, 1936 yılında Erivan'da Memê Alan'ın üç değişik derlemesini yayımladılar. Memê Alan destanının özenle yapılan derlemelerinin biri Kürdolog Roger Lescot tarafından 4 yıllık bir çalışma ile meydana getirildi. Yazar, bunun için yirmiyi aşkın Dengbêj'den yararlandı. Ancak bunlardan hiç birisi, destanı tüm olarak ezbere bilmiyordu. Lescot daha sonra Mişo ve Sebri adında iki Denbêj'i daha dinledi. Derlemesini daha çok Mişo'nun anlatımına dayandırdı. Bunu ötekilerinki ile tamamladı. Bu derleme Celadet Bedirhan'ın yardımı ile Fransızca'ya çevrildi ve Kürtçe'siyle birlikte Beyrut'ta basıldı. Çağdaş Kürt yazarlarından Nurettin Zaza, daha sonra Lescot'nun bu derlemesini dil yönünden arındırdı. Destan 1957 yılında bu biçimiyle Şam'da gizlice basıldı. 1973 yılında aynı derleme Bahoz tarafından İsveç'de bir kez daha yayımlandı.

Ünlü Kürt bilgisi ve ozanı Ehmedê Xanf, bundan üç asır önce yazılı Kürt edebiyatının varlığını kanıtlamak için Memê Alan destanından esinlenerek Mem û Zîn adlı ünlü eserini yazdı."

MEMÊ ALAN'IN KÖKENİ

Kürt destanı Memê Alan'ın kökeni antik çağlara kadar inmektedir. Bilimsel incelemeler, daha eski çağlardan akıp gelen bu destanın İsa'dan önce bin yıllarında belirlenildiğini gösteriyor. Nitekim İran tarihi uzmanlarından Danimarkalı A.

Memê Alan Destanı'ndan yararlanarak ünlü Mem û Zîn'i yazan büyük Kürt düşünür ve şairi Ahmedê Xanî'nin Doğubeyazıt'daki mezarı

Foto: R. Benninghaus (Köln 1986)

Christensen bu savı öne sürer. **C. Mitylene** adlı Yunanlı yazar da İsa'dan 500 yıl önce Kürt destanına benzer bir öykü yazmıştır (Özgürlük Yolu, sayı: 15-16). Memê Alan destanındaki kişiler, onların seveleri, eserin mitolojik yapısı, olayların anatomisi eserin eski çağlardan günümüze ulaştığını kanıtlamaktadır. Her ne kadar sözlü bir edebiyat türü olan destanların içeriğine zamanla yeni inançların, teknik deyimlerin, günlük sosyal yaşantı izlerinin karıştığı görülürse de, bunu doğal karşılamak gerekir. Destanın yirmiden fazla **Dengbêj**'in söylediklerinden derlenmiş olması, hem eskiliği ni hem de bu değişikliklerin ve sonraki tarihlerde yapılmış katkıların nedenlerini açıklar.

Destanların sonradan derlenip yazılmış olması genel bir durumdur. **Memê Alan**'a kıyasla daha yeni sayılan, Finli lere ait ünlü **Kalevela** destanı da, 19. yüzyıla kadar sözlü edebiyat düzeyinde varlığını sürdürmüş ve doktor olduğu için mesleki uğraşı nedeniyle köyleri gezen **Lönnrat** tarafından **RUNO** denen bazı dağınık türküler, köylülerden ve halk ozanlarının ağzından derlenerek bu destan ortaya çıkarılmıştır.

Memê Alan destanının, Kürt halkının tarihi geçmişi ve eskiliğiyle eşdeğer olduğu konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği var. Kürt halkının eskiden ve bugün yaşamakta olduğu bölge böyle bir avantaja sahiptir. Bu nedenle Kürt top raklarının sözkonusu bu özelliğini daha bir açıklığa kavuşturmak, bilimsel bir anlayışla konuya yaklaşmayı gerektirir. Böylece **Memê Alan**'ın da bu kültür ve sanat yelpazesi içindeki somut yerini ve önemini kavramış olacaktır.

Batılı Gezginler Gözüyle Kürtler ve Kürdistan adlı eserinde **İsmet Şerif Vanlı**, **François Volney**'i, **Diderot** ve onun ünlü Ansiklopedik çalışmalarına katkıda bulunmuş ve Fransız devriminden hemen sonra Sorbon Üniversitesi'ne tarih profesörü olarak atanmış biri olarak tanıtır. 1783-1785 yıllarında Suriye ve Mısır'a doğru araştırma gezisi düzenleyen bu yazar, Kürdistan'ın, Doğunun en eski gelenek ve öykülerinin anıldığı ve birçok mitolojik olayın geçtiği yer olduğunu vurgular.

Yine **Volney**'e göre, **Moise De Chorene** de aynı kanıdadır. **Volney** bu ikincisinin, **Kaldeli Beros** ile **Ermeni Mariaba**'nın Kürdistan'ın bu özelliğini çeşitli mitolojik olguları ve özellikle Nuh'un gemisiyle ilgili olanını ele alarak kanıtladıklarını onlara dayanarak açıkladığını söyler.

Bazil Nikitin de **Kürtler** adlı eserinin birinci cildinde Kürdistan coğrafyasını incelerken özellikle dipnotlarında Kürdistan'ın mitolojik yönden sahip olduğu bu zenginliğe ilişkin çeşitli örnekler verir. **Kürtlerin Kökeni** adlı eserinde ünlü **İhsan Nuri Paşa** ise bu konuya gerçekçi bir yurtsever olarak eğilir ve **Kürt tarihi ve kültürünü kavramak ve anlamak için Guti, Subari, Loli, Kusi, Mitani, Nayri, Muşki, Xaldi, Mannai ve Mad(Medler)** gibi Kürtlerin ataları tarafından kurulmuş devletlerin tarihlerini incelemek gerekir der (Age.s. 201). Kürtlerin tarihsel geçmişi yillandırmak için de, şimdiye kadar bilinen en eski Kürt kralının **Guti** soyundan **Annatom** olduğunu ve İsa'dan önce 3100 yıllarda yaşadığını söyler(Age. s. 55).

General **İhsan Nuri**, Kürt halkıyla ilgili tarihsel olayları ve efsaneleri ele alır; inanç düzeninin Kürt halkı içinde oluştuğunu vurgular:

"**Sümerlerin Patzi dediği Nuh peygamberin asıl adının Ziw Kidu (Zeyu Keydu) olduğuna işaret ettikten sonra, bu Patzi sözcüğünün Kasi dilinden bir sözcük olması, Zi-Kuye'nin de Kürt halkının atası olan Gutilerin başkenti olduğuna göre, Nuh'un Gutilerin başkanı ve peygamberi olduğu anlaşılıyor.**"

Yine:

"**Kürtlerin ataları olan Kusiler M.Ö. 1171 yılına dek 700 yıl boyunca egemenliklerini sürdürmüştür. Bu dönemin ünlü krallarından Cemşid, Cemşasb'ın babasıdır. Cemşasb da Hz. Süleyman'ın diğer bir adıdır (Ferheng-i Ziya, MEB yayını, 1967).**

Ayrıca **Kussi/Kassitler** Kur'an'da **Nemrut Kavmi** olarak gösterilirler (1). Bu kavimden, yukarıda belirttiğim gibi Nuh'tan başka, **Awram** (İbrahim Peygamber) de dünyaya gelmiştir. Böylece **İhsan Nuri**'nin incelemelerinden Kürt

efsanelerinin ve des tansı Kürt yaşamı nın kutsal kitaplarda da yer aldığını anla maktayız. Nitekim Kur'an ve Tevrat da bu bölümleri ele al mış ve ve geçmişe ilişkin tarihsel olay lar -berrak bir biçim de olmasa da- yine çağlarındaki kuşakla ra aktarılmıştır.

Zerdüş dininin kurucusu **Zerdüş'** ün de Kürt olduğunu sayısız kanıtlarla or taya koyan **İhsan Nuri**, böylece

bizlere bu inanç sisteminin sembolü ve kutsal kitabı **Zend -Avesta'nın** ağırlık verdiği konuların Kürt yaşamından önemli izler taşıdığını anımsatmak ister.

Tarih boyunca Kürtlerin genellikle Zerdüş inancına bağlı olmaları boşuna değildir. *"Bu ateşin kutsal bilindiği, yanan ateş çevresinde törenlerin yapıldığı iki Tanrılı bir dindir. İyilik Tanrısı Hürmüz ile Kötülük Tanrısı Ehriman sürekli bir mücadele içindedirler.*

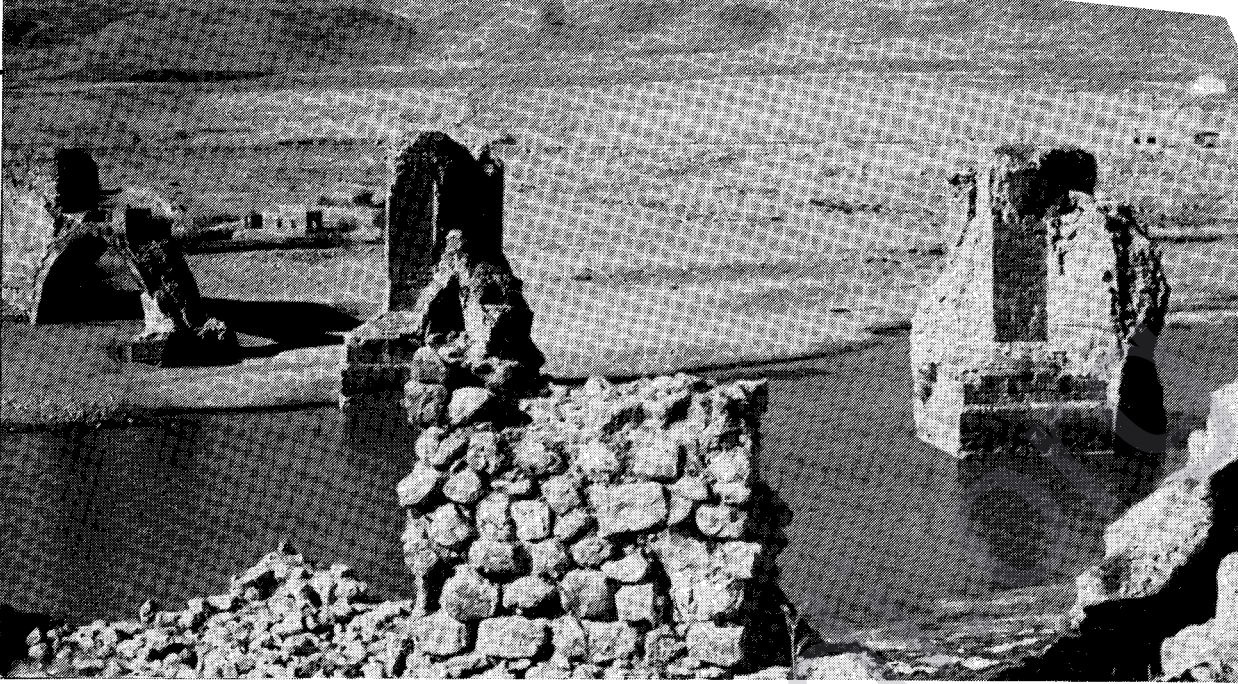
İki Tanrılı dinlerdeki Kötülük Tanrısı, Tek Tanrılı dinlerde Şeytan'a dönüşmüştür. Günümüzde Yezidilik adı altında süren inancın orijini Zerdüş inancına uzanıyor (Özgürlük Yolu, s. 42)."

Memê Alan destanında da bu iyilik ve kötülük tanrıları, Memê ile uğursuz şeytan Beko' da simgeleştirilmiştir. İlerde bu nokta üzerinde daha geniş bir biçimde duracağız.

Bizim burada belirtmek istediğimiz Memê Alan destanının yeşerdiği ortamı, mitolojik yapısını, tarih içinde uzandığı kökleri göstermektir. Destan, uğradığı değişimlere rağmen, yukarıda açıkladığımız dönemin ve bu dönemler içinde efsaneleşmiş kişi ve olayların özümsemesidir.

Kürdistan kültür merkezlerinden biri olan Ziviye'de bulunan bir göğüs kalkanının detayı (Nêrgîza Torî, Kürtlerde Sanat,

Dengê Komal Yay. 1986 Stockholm)

Kürdistan tarihinde son derece önemli bir yeri olan Hasankef harabelerinden bir kesit.

Foto: R. Benninghaus (Köln 1977)

MEMÊ ALAN'I GÜNÜMÜZE KADAR YAŞATAN ÖGELER

Erkek olsun, kadın olsun her Kürt ruhça doğuştan ozandır.

Ermeni yazar **Abovian**

Pek çok destanlar tarihin tozlu dünyasında unutulup gitmiştir. Memê Alan'ın günümüze kadar süregelmesi ve canlı kalmasında çeşitli etkenler rol oynadı. Bu konuda öncelikle ortaya konan görüşleri belirtmeliyim.

Eserin şiirsel yapısı; başta duru ve temiz bir aşk zenginliğiyle Kürt dilinin inceliklerini taşıması; mertlik, yiğitlik duygularını dilegetirmesi; yukarıda da değindiğimiz gibi iyilik ve kötülük'ün amansız mücadelesini sergilemesi bu eserin Kürt halkı içinde binlerce yıl yaşamasına neden olmuştur.

Kürt şiirinin ve Kürt ezgilerinin etkinliği pek çok yabancı sanat ve fikir adamının, özellikle Kürt ezgilerindeki içerik ve bestelerde pek çok müzikologun büyük ilgisini çekmiştir. **Bazil Nikitin'** in Kürtler adlı eserinde buna dair değişik ve yabancı kaynaklı övgülerle karşılaşıyoruz:

Marr'ın tespit ettiği gibi bütün gezginler, Kürt türkülerinden coşkuyla sözederler. Bir çok şarkılar nöbetleşe, koro halinde söylenir. Ferhat ile Şirin hakkındaki hasatçı türküler, gezgin Rich'e, Venedik gondolcularının söylediği Tas so'nun dizelerini hatırlatır. Ermeni yazarı Aboviyan'ın sözlerine göre »Kürt halk şiiri şaşırtıcı ilerlemeler sağlamış ve mükemmelliğe varmıştır«.

Yine Aboviyan'ın naklettiğine göre erkek olsun, kadın olsun her Kürt ruhça doğuştan ozandır.

Moritz Wagner de Kürdistan'a yaptığı geziyle ilgili kitabında, Kürt şiirinin ve türkülerinin yüksek niteliklerinden hayranlıkla sözeder. Kürdistan'da bir keşif gezisi yapmış olan Blau da Kürt şarkılarının nitelikleri ve Kürt yaşamındaki büyük önemi üzerinde geniş olarak durur:

"En sefil aşiretler bile türküler ve ezgiler bakımından zengindir. Onların savaşlara ilişkin kısa öyküleri, yalnız göçleri sırasında kayalık boğazlarda durdukları zaman çınmaz. Bu türküler söyleyen kişi, vadilerdeki yerleşik Kürtleri de sürükler; akşamları çevresine erkekleri toplayarak, onları savaşçı sınıftan eski kahramanlarla ilgili şarkılarla büyüler, ya da aşkı, ayrılık açısını dile getirir... (Bazil Nikitin, age. Cilt 1, s. 243-244).

Bazil Nikitin adı geçen eserinde, Kürt şiir ve müziği üzerinde Ninevh and its Remains yazarı Layard' la, ünlü Kürdolog Marr ve Millingen'in düşüncelerinden de sözeder. Nikitin'e göre bu yazarlardan Layard'ın Yezidi Kürtlerinin şiiri ve müziği üzerinde anlattıkları çok ilgi çekicidir:

Kürtlerin Şeyh Adi'nin mezarı başında söyledikleri şarkılar görkemli ve hüzünlü idi. Ben hiç bu kadar dokunaklı, hem de bu kadar hoş bir şarkı duymadım. Flüt sesleri ve zaman zaman zil ve davul vuruşları erkek ve kadın seslerine ahenkli bir biçimde karışıyordu."

Bazil Nikitin dinsel olmayan Kürt şarkılarının ise lirik bir yapı içinde kahramanlık konularını işlediğini belirterek bu müzik türünün Hristiyan Ermenilerde onurlu bir kabul gördüğünü, bu durumda Kürt halk şiirindeki olağanüstü çekici gücününemini gösterdiğini vurgular. Bu yazara göre, Kürt şiiri ve şarkıları çeşitli topluluklara önderlik etmiş ve büyük bir etki alanı yaratmış, hatta yağma edilmiştir. Bu görüşünü kanıtlamak için M. Wagner'in şu sözlerine kitabında yer verir: *"Birçok Kürt ve Yezidi şarkıları Ön-Asya'da yaygın olarak Türkçeye aktarılmıştır."*

Bazil Nikitin kendi kişisel görüşünü *"Gezgin ve bilginler genellikle Kürt şarkılarının güzelliğini, bu halkın kişisel şövalyece erdemlerine bağlama eğilimindedirler"* diyerek sürdürür.

Kürdolog Marr da kendi gözlemlerini dikkate alarak konuyu Kürt halkının ve onun sanatının eskiliğine getirir:

"Eğer aldanmıyorsam, şu soru üzerinde hiç düşünülmemiştir. Tersine bu romantik ve kahraman Kürt imgesi,

Kürtlerde, ölçüleri ve motifleri yönünden çok eski bir şiir mirasının ürünü değil midir?"

Kürt sanat ve edebiyatının ve bunun ilginç bir örneği olan Memê Alan destanının eski çağlardan günümüze kadar canlı kalışını biz dünden bugüne gelerek belirtirken, Marr da araştırmaları sonucu derlediği ve dinlediği Kürt şiiri, Kürt müziğinin *"çok eski bir şiir mirasının ürünü"* olabileceğini saptamış ve bugünden geçmişe uzanarak aynı kanıya varmış tır.

Minorsky de Marr gibi kendi döneminde canlı kalan ve yaşayan Kürt şiir ve destan sanatının ihtişamı karşısında *"Antikçağ'a uzanan Kürt uygarlığını dikkate almak ve üzerinde ısrarla durmak gerekir"* der (İ. Şerif Vanlı, Batılı Eski Gezginler Gözüyle Kürtler ve Kürdistan, s. 56).

Memê Alan'ın, hatta tüm Kürt destanlarının aynı ruh, aynı heyecan ve aynı canlılığı korumalarının diğer nedenlerini yine çeşitli görüşlere göre açıklamak isteriz. Bazil Nikitin, ünlü bir Kürt uygarlığı araştırmacısı olarak bazı saptamalar yapar:

"Bence Kürt halk şiirinin zenginliği, Kürtlerin komşuları olan Müslüman Türkler ve Hristiyan Ermeniler üzerinde sahip oldukları avantaja sıkı sıkıya bağlıdır. Bu kavimler, kendi köklü dinsel halk geleneklerine temelden ihanet etmişlerdir. Oysa Kürtler, İranlılar gibi dilleriyle de Kürt kaldıkları sürece, Müslümanlığı benimsedikleri zaman bile dinsel halk gelenekleriyle bağlarını tümüyle koparmamışlardır."

İşte Bazil Nikitin'in bu yargısı bizi şu sonuca götürür: Kürt uygarlığı, yeni dinlerin müsamahasız ve imhacı siyasetinden kendisini koruyabilmiş, kendi halk geleneklerine sahip çıkmış ve bu durum kendi şiir birikiminin kesintiye uğramadan sürmesini sağlamıştır. Dinsel baskıların etkisinden kısmen de olsa sıyrılabilmiş olmak, Kürtler bakımından şiir, şarkı, destan ve oyun gibi sanatların canlılığını koruması olmasında

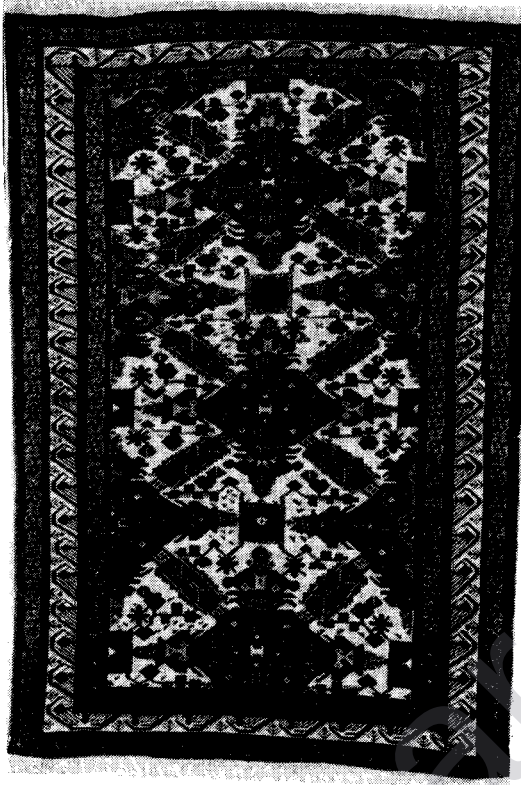

Loristan'da bulunan bu heykelticik MÖ 9-8. yüzyıllara tarihlenmiştir.

(Nergîza Torî, Age.)

en büyük etkenlerden biri olmuştur. Ancak Kürt halkı sanat ve kültür varlığını kendi iç bünyesinde her türlü gerici duygu ve düşüncelerden arındırma yoluna girerken, dış politik baskılara maruz kalmış, kendi dilini kullanmaktan, onu geliştirip güçlendirmekten alı konmak istenmiştir. Bu acı bir gerçektir. Bu konu üzerinde ilerde daha geniş bir biçimde duracağız. Kısaca belirtmek gerekirse bu politik baskılar yüzünden Kürt halk şiiri, yazılı edebiyata aktarılamamış ve varlığını çetin koşullarda sözlü olarak sürdürmüştür. Çeşitli bayramlar, törenler, düğünler ve çalışma hayatında verbal Kürt şiir sanatının yeşerdiği, canlılığını koruyup sürdürdüğü ortamları oluşturur.

Demek oluyor ki bayram ve şölenler Kürt halk şiirinin canlı kalıp yaşamasında, **Memê Alan** ve **Sîyabendê**

Bir Kürt halısı, "Seymur"

Sılıvî gibi halk destanların, önemli ayaklanma ve savaşlarla ilgili öykülerin günümüze ulaşmasında rol oynamıştır.

Bu konuda **Özgürlük Yolu** dergisinin 42. sayısında **Baran'**ın Kürt kül türüyü le ilgili yazısında şunları okuyoruz:

"Kısa halk türkülleri, genellikle düğünlerde, bayramlarda, çalışma sırasında, doğumlarda söylenir. Halay çeken kızlı-erkekli gruplar onları karşılıklı söylerler. Daha çok Sovyet Kürtleri arasında yapılan bu çeşit türküllere ait bir derleme, geçtiğimiz yıllarda notalarıyla birlikte **Cemîla Celîl** ve **Ordîxanê Celîl** tarafından Erivan'da bir kitap halinde yayınlandı.

Kürtlerde, hemen hemen tüm önemli savaşları, ayaklanmaları, aşiret kavgalarını, ünlü kişilerin ve kahramanların öldürülmelerini, ilginç aşkları türküleştirmeye geleneği çok güçlüdür. Bu çeşit türküler manzum hikaye türü

niteliğindedirler. Ölçü çoğunlukla serbesttir. Ama misralar arasında güçlü bir ses uyumu vardır. Kafiye büyük önem verilir. *Dengbêjler* belli makamlarda okurlar. *Denbêj* kimi zaman sözcükleri peşpeşe soluk almadan sıralar, kimi zaman bir sözcüğü uzun uzun dalgalandırır, türküyü nakaratlarla süsler."

Kürt halk sanatının ve kültürünün korunması ve canlılığını sürdürmesinin değişik bir diğer nedenini de Vilçevski feodalizmde bulur. Ona göre "*Kürt yaşamı, yüzyıllar boyunca feodal bir yapı içinde kaynaşmıştır. Kürdistan halkı özel ulusal kültürünü koruma olanağını böyle bir durumdan almıştır.*"

Bize göre yukarıda açıkladığımız değişik, belki de birbirini tamamlayan görüşlere eklenecek önemli bir nokta daha var. O da Kürt halkının ulusal bilincinin sağladığı uyanıklıkla ilgilidir. Bu uyanıklık, özgürlük tutkusunun her alanda olduğu gibi Kürt kültürünü, sanat ve edebiyatını titizlikle korumak ve onu diri tutmak, böylece asimilasyon oyunlarını bozarak çeşitli politik baskılara karşı kendi varlığını yeni çağlara ulaştırma azim ve iradesinden kaynaklanıyor.

Bu yönüyle **Memê Alan**, Kürt sanatının bir parçası olarak Antıkçağ'dan günümüze, günümüzden geleceğe Kürt ruhunun özgürlük mesajını iletmektedir.

Memê Alan'ın büyük sanat değeri ve içerdiği bu mesaj ona ebedi bir ömür sağlamıştır.

MEMÊ ALAN DESTANI VE KÜRT BAYRAMLARI

Kürtler uzun kış gecelerinde, kökü **Zerdüştlük** ve **Yezidiliğe** inen dinsel inançların gelenekselleştirdiği ayinlerde, düğünlerde, bayramlarda ve altını çizerek belirte limki **doğumlarda** çeşitli sanat ve kültür gösterileri yaparlar.

Şiirler, destanlar okur Kürt halk danslarının en güzel örneklerini sergilerler.

Biz **Memê Alan** gibi değerli destanların da **Dengbêjler** tarafından dilegetirildiği bu şölenlerin, bayram ve gösterilerin özelliklerini açıklamakta yarar görüyoruz. Çünkü bir tablo için fırça, boya ve çerçeve; bir roman için kâğıt, mürekkep ve baskı; bir tiyatro eseri için sahne ve tiyatro binası ne denli önemliyse, destanların, müziğin, folklorun uygulama alanları olarak da şölen, bayram ve ayinler o denli önemlidir.

Memê Alan da sözlü bir edebiyat ve sanat ürünü olduğu için onun sunulduğu, dilegetirildiği ortamı açıklamak, eseri kavramamıza yarayacak ve destanların önemli gördüğümüz bu bayram ve şölenler aracılığıyla halkla bütünleştiğini anlaya

cağız.

Sosyolog **Durkheim**, "*Bayramlar, bir halk topluluğunun uluslaştığını kanıtlar*" der. Kürt halkı da geçmişte çeşitli devletler kurmuş bir topluluktur. Bunun sonucu olarak kendine özgü bayramlar, gösteriler ve şöenler bakımından zengin bir repertuvara sahiptir. Bu sosyal olgu incelendiğinde ayrıca Kürt ulusunun bugün üzerinde yaşamakta olduğu toprakların en eski halklarından olduğu savı, bir kez daha kesinlik kazanacaktır.

Küçük Asya'nın en eski kavimlerinin değişmez ve ayrırcı niteliğini, bilimadamları üç noktada toplarlar:

1. Anaerkilik
2. Yirmili hesap
3. Dinsel yaşamda içkili ayın uygulaması

Biz bu prensiplere açıklık getiren iki prensip daha ekliyoruz:

1. Efsane ve destanların niteliği
2. Geleneksel gösteri, şöen ve bayramların özellikleri

İşte yukarıda sıraladığımız bu ölçütler, Küçük Asya olarak adlandırılan ve içine Anadolu'yu da alan bölgede yaşamış ve yaşamakta olan toplulukların Küçük Asya halklarından mı, Ari kökenli kavimlerden mi, yoksa Merkezi Asya göçer lerinden mi olduklarını açıklar.

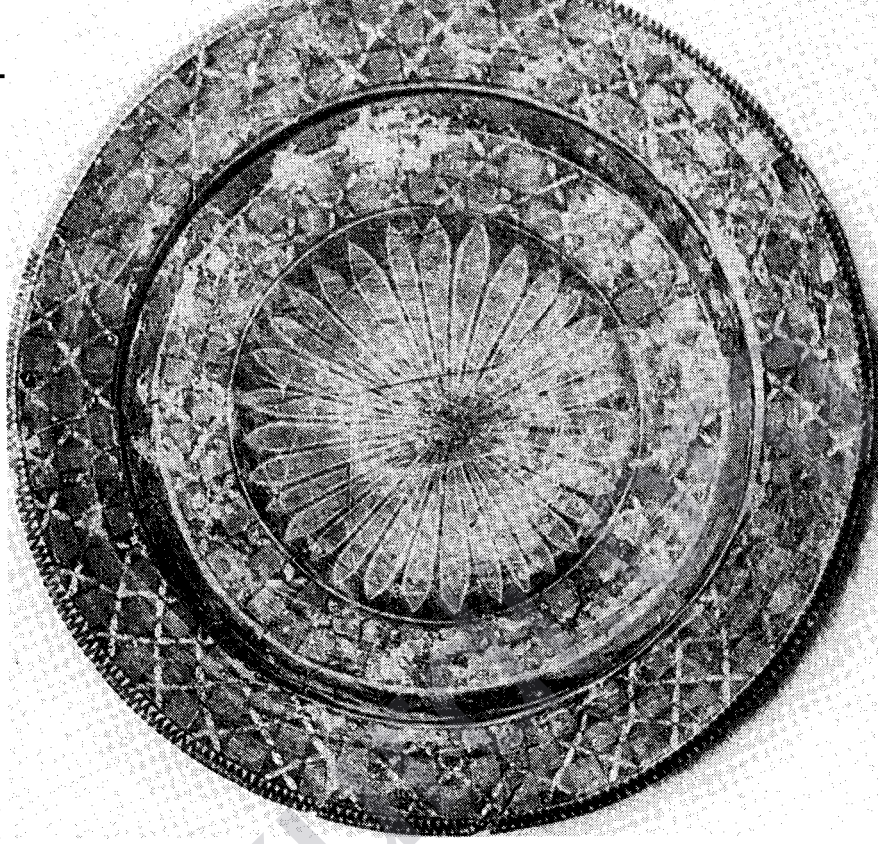
Bu ölçütlere göre Kürt halkı **Asiyatik** kavimlerden değildir. Çünkü Bazil Nikitin **anaerkilik** konusunu ele alırken "*Kürt halkında hala çocukları analarının lakabıyla anma adeti vardır*" der (Bk. Age. Cilt 1, s. 45).

Biz **anaerkilik** konusunda bazı geleneksel durumları belirtmekle yetineceğiz. Kürt kadınları doğum yaptıklarında şöenler düzenlenir. Şiirler okunur, şarkılar söylenir, destanlar anlatılır ve oyunlar oynanır. Bu anaerkilik bir göstergesidir. Çünkü doğum yapan annenin onuruna şenlik düzenlenmektedir. Bu, anneye verilen değer ve önem açısından dikkat çekicidir. **Asiyatik** topluluklarda böyle bir geleneğe rastlanmaz. Ancak Küçük Asya halklarının etkisinde kalmış ve onların geleneklerinden etkilenmiş bazı topluluklarda da anaerkilik bu özelliğiyle karşılaşmak mümkündür.

Anne ve doğan çocuğun kötü nazardan korunması için kurşun eritilip suya dökülür (2).

Bu törek Kürt halkına özgü bir adet olup, kadının toplumdaki değer ve üstünlüğünü, sosyal yönden ona verilen önemi gösterir.

Memê Alan destanındaki anaerkilik özelliğinin izlerini, Kürtlerde Kadın bölümünde detaylı bir biçimde inceleyeceğiz.

Irak Kürdistanı'ndaki Arpacıyah'tan Halaf döneminin sonuna özgü çok renkli bir tabak

J. Mellaart, Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları, İstanbul 1988

Kürt Uygarlığında Adıgeçen Bayramlar:

Gerek **İhsan Nuri Paşa Kürtlerin Kökeni** adlı eserin de, gerekse **Vet. Dr. Nuri Dersimi Kürdistan Tarihinde Dersim** adlı eserinde Dersim bölgesiyle sınırlı olarak bize Kürt bayramları konusunda zengin bilgiler vermek tedirler. Ayrıca **Kürtlerin Kökeni** adlı eseri Türkçeye kazandıran, yani sözkonusu eseri Türkçeye çeviren **M. Tayfun** da bu kitabın *dipnot* larında Kürt bayramlarıyla ilgili olarak kendi açısından açıklamalar yapmıştır. Ancak her üç yazarın ortaya koydukları görüşlerde bayramların adları, yapıldıkları tarihler üzerinde ve başlangıç nedenleri hakkında kesin sınırlar koymadıklarını görmekteyiz. Kürt bayramları, şöen ve ayinleri aslında başlıbaşına bir inceleme konusudur. Biz **Memê Alan** destanı açısından genel olarak **Kürt Uygarlığı** üzerinde durmak istediğimizden bu konuyu dar sınırlar içinde elealacağız.

Kürt bayramlarının kökeninde **Zerdüşt** inancı ile **Yezidiliğin** ve ayrıca **Dahhak** olayının büyük etkisi olmuştur. Bu üç faktörün bazı bayramların bünyesinde birleşik bir yapı gösterdiklerine de tanık oluyoruz.

ZÎNA ZÊDAN

Destana Memê Alan, Özgürlük Yolu Yayınları, 1978

1. Mihriçan, Îd-î Kurdî Bayramı:

Kürtlerde, Newruz yılbaşısıdır. 21 Mart tarihi ise yeni yılın başlangıcıdır. Demawend şehrinde kutlanan Çeşna Kurd veya Îydî Kurdî, yani Kürt bayramı Newruz Efsanesine göre Kürt hükümdarı Cemşid, Dev'lere emir verdi ve onlar, omuzladıkları krallık tahtı üzerinde Cemşid'i Demawend den Babil'e taşıdılar. Halk Cemşid'i gördüğünde Kral tahtında parlıyordu. Onu gökdeki Güneş sandılar. Aynı gün gökte iki güneş görünmüştü. Halk, onun tahtı etrafında toplandı ve bu günü bayram olarak kutladılar. Çeşitli eserlerde, Demawend şehrinde yapılan bu bayrama ilişkin bilgilere rastlamaktayız.

Kürtler yazarı Dr. Fritz "Her yıl 31 Ağustosda Demawend şehrinde bir merasim yapıldığı ve buna Îyd-î Kurdî

(Kürt Bayramı) veya Mihriçan" dendiğini açıklar. Yine Dr. Fritz bu görüşünü belirtirken, İran Tarihi adlı eserin sahibi Sir J. Malcolm' un bu geleneğin İranlı lardan alınmış olduğunu söylediği halde, ünlü Alman tarihçisi Hammer'in bu bayramın Kürt halkına ve Kürt tarihine ait müstesna bir özellik olduğunu açıkladığına işaret etmiştir (Dr. Fritz, Kürtler, Cilt I, Matba-i Orhaniye, İstanbul 1918).

Bazil Nikitin de Îyd-î Kurdî (Eyda Kurdî) ile ilgili olarak, 1812 yılında Kürdistan'da geziye çıkan Morier'in bu bayramı Demawend'de bizzat izlemiş olduğunu ve İkinci Gezi adlı eserinde bu bayramı Îyd-î Kurdî (Kürt Bayramı) olarak adlandırdığını nakleder (Bazil Nikitin, Kürtler, s. 47, 1976).

Bu bayramın efsanevi yapısı yukarıda yazdığımız ve Kürt kralı Cemşid'in Babil'e gitmesi olayından ibaret değildir. Zaten bu görüş bir Pehlevi ilahisinden günümüze intikal etmiştir. Morier adlı yazar, bu bayramın halkın Dahak'tan kurtuluşuyla ilgili olduğunu söyler. Kürd kitabının yazarı Eli Ezher Şemin Hemedani ise, "Kuzey İran Kürtleri arasında Kurdî adıyla bir bayram vardır. Şahname'nin yazdığına uygun olarak, bu bayram Feridun'un Dahak'ın zulmüne son vermesi nedeniyle yapılmaktadır." (İhsan Nuri Paşa, Age. s. 73) demiştir.

İncelediğimiz kaynakların tümünde söz konusu edilen bayram adları şunlardır:

2. Çeşna (Cejna) Tolan (Tolidan):

Adı, Kürtçede intikam almak anlamına gelen tol hildan sözcüğünden türetilmiştir. Zincirleri kırıp parçalayarak özgürlüğe ulaşma, zalimleri yenme ve yoketme eyleminden sonra düzenlenen bir bayramdır. Böylece ezilen halkın intikamı alınmış ve başarı düzenlenen bir törenle kutlanmıştır.

Bu bayrama, Kurmanc Kürtleri arasında Toldan adı da verilir. Yezidiler ve Zaza Kürtlerinde ise Cemayi ve Roje Ziyar adıyla kutlanır. Zerdüştilerde Sede diye adlandırılan bu bayram, Huşeng' in o gün ateşi bulmuş olduğu ve Kürt kralı Feridun' un da Dahak'ı aynı günde yenmiş olmasından ötürü yapıldığına inanmaktadırlar. Oysa diğer Kürtler bu bayrama "intikam alma bayramı" demektedirler (İhsan Nuri Paşa, Age. s. 82).

Dêra Mezınan ve Kaksıl bayramları da köken olarak Feridun dönemine uzanır. Çünkü Dêra Mezınan Kürtçedir. Yani "Büyüklerin Dergâhı" anlamındadır (Age. s. 81).

İslamiyetin kabulünden sonra tol hildan sözcüğündeki hildan bağlacı Hıdır ve Hızır (Xızır) olarak değişmiştir.

Kürtlerin intikam savaşını Hızır'ın yardımıyla kazandıkları efsanesi ağırlık kazanmıştır. Ama Yezidilik'te ve Zerdüştlük'te görülen ıstık yakma ve ateş tutuşturma geleneği bu dönemde de varlığını korumuştur.

Nitekim İhsan Nuri Paşa'nın de belirttiği gibi, "O gece her evde yardımcıya saygı için iki ıstık yakılır ve sabaha dek söndürülmez. Böylece Hızır'ın evlerine uğrayıp onları onurlandıracağı umulur. Bu töreni komşu Ermeni halkı da, Kürtlerle birlikte aynı günde yapar. Ermeni yazarları takvimlere göre Diyanet Arac, Ermeni halkı da Terandaz adı vermişlerdir bu bayrama..."

Ateş yakmanın, ilerde de göreceğimiz gibi Newruz bayramına ilişkin yanı Dahhak'a karşı Demirci Kawe' nin ayaklanma harekâtında haberleşme ve sinyal verme anlamında yüksek yerlerde yakılmış olması olayıyla ilgili bir gelenek ise de, aslında ateşe kutsal gözle bakan eski Kürt dinlerinin (Zerdüştlük, Yezidilik) önemli rolü olduğu gözden uzak tutulamaz.

Nitekim M. Tayfun' un da belirttiği gibi, "Örneğin son yıllara dek Piran(Dicle) Zaza-Kürtleri arasında belli bir günde köy halkı damlara veya köy alanına çıkıp kocaman ateşler yakar. Sonra da bu ateşten aldıkları köz-odun parçalarını birbirlerine doğru fırlatıp "Çıqlık, Çarığ" diye seslenirlerdi. Bunun anlamı şudur: Bu köz ateş bana bereket getirsin. Ekinimi çoğaltsın." M.Tayfun bu görüşünü belirttikten sonra "Görüldüğü gibi burada ateşten bile bereket umuluyor. Demek oluyor ki sonraki dönemlerde bayram törelerine çeşitli nedenler, değişik öğeler katılmıştır." diyor.

M.Tayfun, bayramların uygulandığı tarihlerde çeşitli etkiler altında büyük bir zamanın geçip gitmesinden ötürü de bazı karışıklıklar görüldüğünü belirtir ki biz de bu görüşü paylaşıyoruz.

Tarih farklılıkları üzerinde İhsan Nuri Paşa' nın de bir yorumuyla karşılaşılıyor:

"Toldan bayramı Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rumi 14 Şubata rastlıyordu. Şu anda 25 Behmene (21 Ocak ile 20 Şubat günleri arasındaki aya verilen ad) rastlar. Nedeni şudur: Osmanlı Devleti Rumi takvimi kullanırdı. Miladi takvimden 13 gün fark gösterdiğinden I.Dünya Savaşı sırasında Alman müttefikleriyle uyuşsun diye Miladi takvimi benimzediler. Kendi takvimlerini 13 gün ileri aldılar. Bu nedenle 14 Şubat, 25 Behmene rastladı."

Demawend'de kutlanan Kürt bayramı ile Kurmanclardaki Toldan bayramı arasındaki tarih farklılığını da İhsan Nuri Paşa ele almış ve şunları söylemiştir:

"31 Ağustos'ta Demawendliler bayram yapıyorlardı. Bu 9 Şehriyer'er asıllar. Mihrimah'ın başındaki eski Newruz bayramından 2 gün önce, yani yılın son ayının

başlarındaydı. 8 İsfend'deki Kurmancların Toldan bayramı da yine bugünkü hesapla Newruz'dan 21-22 gün öncedir. Yine yılın son ayının başlarına rastlıyor.

Eski zamanlarda pek ince hesaplar yoktu. Feridun'u bayramla kutlamak yılbaşından 21 gün önce diye biliniyordu. Zamanla yılbaşı bayramı Ferverdin ayına, Toldan bayramı ise İsfend ayına rastlar oldu. Yine Newruz'dan 21 gün önceye rastlamış oluyordu. " (İhsan Nuri Paşa, Age. s. 80-81).

Toldan'da özellikle Kuzey Kürdistan'da herkes o gece evinin arkasında ya da yüksek yerlerde ateş yakar. Bu iş için hazırlanan uzun sııkların ucuna gazyağı veya hintyağı konurdu.

Toldan bayramının Sakalara karşı Kürt kralı Hoxstere' ninkazandığı zaferle ilgili olduğu da önesürülmüştür. Bu konudaki görüş şudur:

Sakalar, Med devletine devamlı saldırılar düzenleyerek bu Kürt ülkesinin düzen ve huzurunu bozmaktaydılar. Feridun

MEMÊ ALAN

Destana Memê Alan, age.

diye bilinen *Fera Urtis*'in oğlu *Hoxstere* tahta geçince Sakaların yöneticilerini gizlice davet edip öldürttü ve ülkeyi onların şerinden kurtardı. İşte bu olay büyük bir olasılıkla *Feridun*'un *Dahhak*'ı öldürtmesine benzetilmiştir.

3. Roja Ziyar:

Herekol Azizan, *Hawar* dergisinin 42. sayısında Cemayi veya Roja Ziyar adı verilen bayram hakkında bilgi vermektedir. Bahar bayramı olarak *Zerdüş*'ün *Avesta* adlı kitabında sözkonusu ettiği bahar bayramının yukarıdaki adlarla Yezidi Kürtler arasında kutsal bir biçimde uygulandığını vurgular:

"Bu bayramda Êzidiler (Yezidiler-Yaz.) en güzel elbise lerini giyip düz bir alanda toplanırlar. Her aile yiyeceğini getirip orta yere sıra halinde koyar Öğle yemeği yendikten sonra ardından oyunlar oynanır, türkü, şiir, öykü ve masallar söyleyerek eğlenir."

Çevirmen *M. Tayfun* da, aynı konuya ilişkin izlenimlerini belirterek şunları anlatır:

"Bugün dahi (1977) Diyarbekir'in Dicle ilçesinde bazı Zaza köylerinde baharın güzel günlerinden birinde Yezidilerin Cemayi gününe benzeyen Rojê Ziyar bayramı kutlanır. Zaza Kürtleri tıpkı Yezidilerde olduğu gibi güzel elbiselerini giyer, topluca bir alana gider, hatta giderken her aile yiyeceklerini ve kazanını birlikte götürür. Orada yemeğini pişirir. Yine Yezidilerde olduğu gibi, yemekler tabaklar içinde yere dizilir. Köy halkı yere bağdaş kurarak sıralar halinde karşılıklı dizilir, yemeklerini yer; ardından oyunlar oynanır, sohbet edilir, türküler söylenir, eğlenilir. Bugün her yönüyle bir tıbayramdır ve birbirlerinden uzak düşmelerine rağmen, bazı Ezidi ve Zaza-Kürt aşiretleri arasında harfiyen aynı biçimde bugün bile kutlanması ilginçtir. Sadece isim değişikliği olmuştur. Buna rağmen Peygamber Zerdüş'tün *Avesta*'da sözünü ettiği Bahar Bayramı bu bayram olabilir." (İhsan Nuri Paşa, Age, s. 75'de Çev. M.Tayfun'a ait dipnot).

M.Tayfun'un sözkonusu ettiği ve kaynak olarak ele aldığı *Zerdüş*'le ilgili çeşitli bilgilerle karşılaşyoruz. Latin dillerinde *Zoroaster*, *Zaratustra* olarak zikredilen bu peygamberin Arapça'daki adı *Zeradeşt*, Türkçede ise *Zerdüş* olarak bilinir. MÖ 6-7. yüzyıllarda yaşamış ve çağdaşları olan *Herodotos*, *Platon* (Eflatun) ve *Aristo* gibi Yunan düşünürleri de kendisinden söz etmişlerdir. Soyut bir felsefeye dayanan *Zerdüş* dini *Zend-Avesta* adında kutsal bir kitaba sahiptir. Asıl adı *Avesta*'dır; *Zend* adı verilen yorumlar eklendiğinden *Zend-Avesta* diye anılır. Kimileri *Avesta*'nın *Zerdüş*'ten binlerce yıl önce var olduğunu; kimileri de *Zerdüş*'ün ölümünden sonra düzenlendiğini savunurlar (İhsan Nuri Paşa, Age, s. 113, M.Tayfun'un dipnotu).

Bu kısa açıklamayı yapmamızın nedeni şudur:

Kürt bayramlarının kökeni MÖ bin yıllarına inmektedir. Çağımıza göre üç bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Kürt bayramları; Kürt uygarlığıyla, şiiriyle, sanatıyla, destanları yla, ayin ve gösterileriyle içiçe, yanyana, elele günümüze kadar süregelmiştir. Bu durum Kürt halkının dünya halkları içinde uygarlık açısından zengin bir geçmişe ve köklü bir kültüre sahip olduğunu gösterir.

Bayramlar konusunu işlerken, yukarıda da sözkonusu ettiğimiz gibi, *Vet. Dr. Nuri Dersimi*'nin, *Dersim* bölgesiyle ilgili bayramlar konusundaki görüşlerini burada anmak isteriz. Bilindiği gibi *Dersim* bölgesi, yalnız Kürt uygarlığı açısından değil kuruluşundan başlayarak 1936 yılına kadar siyasal bağımsızlığını koruyabilmiş bir vatan parçasıydı. Kürt uygarlığını, geleneklerini, kültürünü, sanat ve edebiyatını yakından incelemek isteyenler için *Dersim* bugün bile çok zengin kaynaklar içermektedir. *Vet. Dr. Nuri Dersimi*, *Dersim*'de yaşanan bayramları şu şekilde özetliyor:

"Doğu takvimine göre Aralık ayının başlangıcında üç gün oruç tutulduktan sonra, büyük şenlikler ve dernekler yapıp silah atarlar. Bu bayram, bayramların en büyüğü ve kutsalı sayılır, çünkü *Zerdeşt*'e adanmıştır (Yazar bu bayramın adını belirtmemiştir-CB).

İkinci önemli bayram *Hıdır İlyas* bayramıdır. Ocak ayının sonunda üç gün oruç tutulur. Bu üç gün zarfında, bazı kızlar su içmezler ve rüyalarında kendilerine su verecek olan gencin kendisiyle nişanlanacağına ve eş olacağına inanırlar. Oruçtan sonra, kavut (Yöre Kürtçesinde *qavût*) dedikleri kavurulmuş buğdaydan yapılmış unu, bir kap içerisinde en yüksek yükük üzerine koyarak, etrafına mumlar yakarlar ve o gece *Hazreti Hıdır*'in bir işaretini beklerler. Ertesi günü sözü geçen kavut yağ ve balda pişirilerek komşulara dağıtılır, sofralar çekilerek düğün bayram edilir.

Üçüncü bayram *Sultan Nevruz* bayramıdır ki ilkbaharda yapılır, şenlikler olur, ziyaretler gezilir ve hitabeler söylenir. Hayatın fışkırışının, ziya (ışık) ve hararetin zaferi nin , *Ahriman*'ın ve ölümün mağlubiyetinin remzi (simgesi) olan bu bayram asıl Kürt milli bayramıdır".

Dördüncü bayram *Kurban* bayramıdır. Bu bayramda kurbanlar kesilir, mezarlara gidilip ziyaret yapılır ve yemekler dağıtılır" (*Vet. Dr. Nuri Dersimi*, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, s. 31-32).

Dersim yöresinde kutlanan bayramlarda *Zerdüş* inancının ağır bastığı, hatta *Newruz*'un bile bir bahar bayramı olarak yorumlandığı görülmektedir.

3. Newruz Bayramı:

Zalim Dahhak 'a karşı, *Demirci Kawe* 'nin önderliğinde halk ayaklandı. Kurtuluşunu sağladı. *Newruz*

kurtuluşu, özgürlüğü muştulayan böyle bir zaferin bayra mıdır. Aradan geçen binlerce yıl, bu bayramın tutuşturduğu özgürlük ateşini, canlandırdığı bağımsızlık tutkusunu söndüre memiştir. **Newruz**'un, insan haklarına ve bağımsızlığa yönelik bir başkaldırışı sembolize etmesi açısından insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu unutmamalıyız. Nitekim **Newruz**'un diğer bazı uluslarca da kutlanmakta oluşu, onun evrensel gücünü ve boyutlarını gösterir. Zulme ve sömürüye karşı başkaldır mak ve savaşmak tüm insanlığın ortak özelliğidir. Kuşkusuz bu bayramın bağımsızlık duygu larıyla donanması, zulme karşı bir başkaldırışa simge olması, onun değişik toplum larca benimsenmesine yolaçtı.

Newruz'un başlıca özellikleri şunlardır:

1. İnsanlık tarihinde pek çok şölen, tören ve bayramlar ortaya çıkmış ve fakat zamanla unutulup gitmiştir. Oysa **Newruz** binlerce yıllık bir süreyi aşarak ve her yıl kutlanarak günümüze kadar gelebildi.

2. Zulme ve sömürüye karşı, ezilen ve sömürülen halkın ayaklanmasından kaynaklanan bir bayram olması.

3. Ayaklanma önderinin **Demirci Kawe** gibi bir emekçi olması.

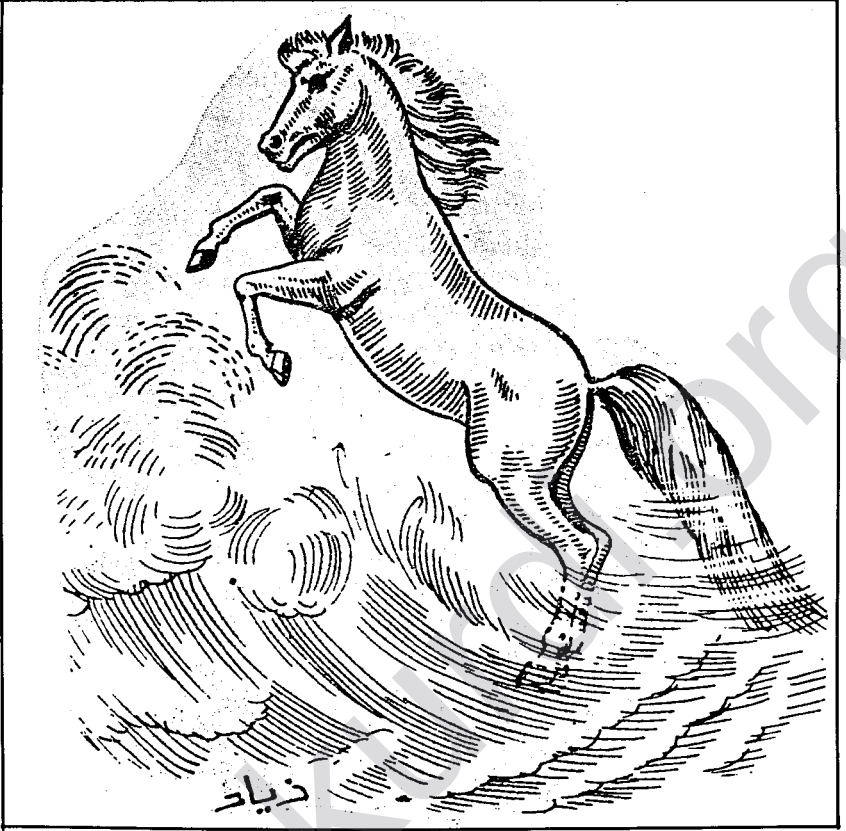
4. Hareketin ve onun doğurduğu bayramın, Kürt tarihi ve Kürt uygarlığı ile ilgili bulunması.

5. Özgürlük savaşını amaçlayan ve taclandıran bu bayramın evrenselleşerek diğer bazı uluslarca da benimsenmesi.

6. İnsanlık tarihinin kaydettiği en eski özgürlük bayramı oluşu.

Bazil Nikitin Kürtler adlı eserinin I. cildinde **Newruz Bayramı** ile ilgili ve kökü insanlık tarihinin eski yıllarına uzanıp giden mitolojik bir kabuğun

somut tarihi olayları nasıl içine aldığını ve ona efsanevi bir yapı kazandırdığını belirtmektedir. Kendisi bu gözlemlerini ortaya koyarken, kaynakların azlığı nedeniyle **Firdevsi**'nin **Sahname**'sinden, Şerefhan'ın **Şerefname**'sinden yararlandığı görülür. Söz konusu bu iki eserde de, Dahhak olayı Kürt halkının orijinini belirten, onun nasıl ortaya çıktığını anlatan bir başlangıç noktası olarak ele alınmaktadır. Oysa **İhsan Nuri Paşa**'nın **Kürtlerin Kökeni** adlı eserinde belirttiği gibi Kürtler, **Dahhak** olayından çok önce, onların ataları olan **Guti** ve **Kusiler** zamanından beri Küçük Asya'da var olan bir topluluktur. İşte bu gerçek ortada olduğu için **Nikitin**, **Dahhak** olayına karışan efsanevi zenginlikleri, hatta efsanevi hanedanlık ve krallıkları kıyaslamalı bir biçimde işaret etme zorunluluğunu

BOZÊ REVAN

Memê Alan Destanı'ndaki kutsal özelliklere sahip at (Age.)

duymuştur. Nitekim konuya girerken "**Pişdadiler** tahtında **Cemşid**'in yerine geçen ve bu mitolojik İran hanedanının 5.kralı olan zalim **Zohhak** (**Dahhak**) efsanesine bakalım" demekten kendisini alamaz.

Bize göre, yazılı kanıtların çok az olduğu dönemlerden günümüze ulaşan **Newruz**'un, sağlıklı bir biçimde tarihsel bir değerlendirmesini yapmak tarihçiler için oldukça zorsa da; diğer ulusların kültürel varlıklarına yansıyan yanı sıra aralıksız tekrarlanmış, dolayısıyla anımsanmış ve kutlanagelmiş olmasına bağlı olarak verbal yoldan gelen anlatılarla, eski tarihçilerin eserlerinde gözeçarpan alıntılarla **Newruz**'un arkada bıraktığı karanlık binlerce yıla nüfuz etmek ve konunun özünü yakalamak hiç de güç değildir.

Ancak bu yaklaşımda Küçük Asya tarih ve kültürünün bir özelliğini iyi bilmek ve kavramak gerekir. Küçük Asya topluluklarında bir devletin süresi, genellikle o topluluğun en belirgin kralının adı çevresinde ve onun ömrü olarak gösterilir. Örneğin hükümdar **Cemşid**'in 700 yıl yaşadığı ileri sürülmüştür ki bu süre aslında **Kusi** devletinin

Newruz'un Yapısında Yeralan Tarihi Kişiler:

*Kaweyê Asinger (Demirci Kawa)
büstü 1983'de Kürt heykeltıraş Kosret Cemal
tarafından yapıp Süleymaniye meydanına kondu.
Birkaç ay sonra Saddam Hüseyin'in buyruğuyla yerlebir edildi.*

hükümlanlık dönemine işaret eder. *Dahhak'* ın da bin yıllık bir ömürden sonra öldürüldüğü kitaplarda yer alır. Bu tür anlatım yöntemi, tarihsel olayların zamanla efsaneleşerek halka mal olmasından ileri gelir. Hatta bu fantazi o kadar genişlik kazanır ki, bazen o tarihi olayın daha gerisine giderek, daha eski yılların tarihsel olaylarıyla birbirine bağlanır. Böylece eski halk topluluklarının, olanla olması gerekeni bir çerçevede resimlediklerini anlıyoruz. Bu değerler dirme, aşağıdaki görüşler okunurken gözönünde tutulmalıdır.

Newruz Bayramı incelendiğinde karşımıza *Cemşid, Feridun, Demirci Kawa* ve *Zalim Dahhak* (Zohhak) gibi tarihi kişiler çıkar. Bayramın içeriğini kavramak bakımından bu tarihi kişiler üzerinde durmak zorundayız. Elbette ki edindiğimiz bilgiler, yukarıda da belirtildiği gibi, tarihsel olgu ve efsanelerin içiçe geçen ve kaynaşan yapısından kaynaklanır. Yazarların da değindikleri gibi, bu kişilerin yaşadıkları tarihlerde ve onlarla bağlantılı olaylarda görülen öncelik-sonralık hataları, sonraki kuşaklarca yapılmıştır. Bu durumu, olaylara efsanevi ve mitolojik bir renklilik kazandırmak gibi Küçük Asya'nın şiir, öykü ve masal dünyasının renkli katkıları olarak yorumlamak daha gerçekçi bir yaklaşım olur.

Öte yandan Kürt tarihi ile uygarlığını ipotek altında tutan ve hatta onu yağma eden güçler, kaşıtılı olarak bu gerçeklerin günışığına çıkarılmasını, bilimsel tarihi araştırmalar yapılma sını engelleyediler. Bu arada sistemli bir biçimde Kürt kaynaklı tarihi eserleri bile tahrip etmekten çekinmediler (3). Emperya lizmin ve sömürgecilerin bu tutumları, ortadaki karmaşık lığın bir diğer nedenini oluşturur.

İhsan Nuri Paşa' nın *Kürtlerin Kökeni* adlı eserinde, yukarıda adları verilen tarihi kişiler hakkında bazı bilgilere rastlıyoruz. Ancak bu tür kişileri incelerken onların yaşadıkları dönemleri, yönettikleri ülkeleri ya da zulme karşı başkaldıran halkların oluşturdukları toplumları devlet ve kurumları kısaca ele almak zorundayız. Newruz nedeniyle adıgeçen kişilerin içinde yer aldıkları siyasal, hukuksal ve idari ortamı bilmeden bu bayramın anlamını çözmek olanaksızdır. İşte tarihsel olgular iyice kavrandığında Newruz'a konu olan *Dahhak* olayının basit ve sıradan bir olay olmadığı; sadece Kürt tarihini ve uygarlığı bakımından değil, çok sonraki yüzyıl larda yaşanmış bir Fransız ve Rus devrimleri gibi, insanlık tarihi bakımından da önemli bir yer tuttuğu, bu konumuyla insanlığı etkilediği, dünyada ilk kez Kürt halkı aracılığıyla özgürlük aşkı ve tutkusunu yayan bir büyük gelişme olduğu anlaşılacaktır. Bu nedenle biz, kısa çizgilerle Kürt halkının geçmişteki tarihine değinerek konumuzu temellendirmek istiyoruz. Kürt tarihine ilişkin bu araştırmamız, haliyle Newruz Bayramı ile sınırlı bir biçimde yürütülecektir. Genel Kürt tarihine ilgi duyan okuyucular, daha ayrıntılı bilgi için başka kaynaklara başvurarak meraklarını giderebilirler.

(Devamı gelecek sayıda)

ACIKLAYICI NOTLAR:

1. Nermrud, halka zulüm yaptığı için lanete uğramış ve efsaneye göre bir sivrisineye yenilerek ölmüştür.

2. Kurşun dökme töreninde, anne ve çocuğun üstüne yorgan örtülür. İçinde su bulunan bir tasa eritilmiş kurşun boşaltılır. Suyun içinde, kurşun eritiği parçalara ayrılır ve çeşitli garip şekiller alır. Bazı yörelerde tasın yanında soğan kabukları da bulundurulur. Yaşlı bir kadın kurşun parçalarını inceleyerek yorumlar yapar. Yorumdan sonra yüzerlik otu ateşe atılarak çıkan dumanla tütsü yapılır. Bu gelenek Zerdüşt ve Yezidi inancından kaynaklanmaktadır.

3. Örneğin Hitit Uygarlığı 20.yüzyıla değin bilinmiyordu. Sadece İncil'deki bazı atıflarda, Mısırlılara ait röliye ve bazı dokümanlarda Hititlerden söz edilmiştir. Ancak 1907 yılında Türkiye'de Boğazköy'de yapılan kazılarda binlerce kalıntı elde edilmiş, bunların deşifre edilmesiyle bu büyük Küçük Asya uygarlığının içyüzü öğrenilebilmiştir. Bu uygarlığa ilişkin belgelerin kesin çözümü ancak 1917'de tamamlanabildi (Le Monde Antique, Cilt I, Maurice Meuleau, Paris 1976, s. 311).

Küçük Asya'nın (bugünkü Anadolu'nun) en eski halklarından olan Kürtlerin yaşadığı Kürdistan'da yapılacak arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırmalar, Kürt halkının Antik dönemdeki tarihsel gelişimini ortaya çıkaracaktır. Ancak ülkeyi egemenlikleri altında tutan devletler şimdilik buna olanak tanımamaktadır.

Bu konuda Özgürlük Yolu dergisinin 42. sayısında yayımlanan Kürt Halkının Kültürü adlı yazı sersinde de sözkonusu bu elverişsiz durumla ilgili şu açıklayıcı bilgiler verilmektedir:

"Kürt halkı özellikle son bir kaç yüzyılda ağır baskı altında yaşadı. Son yarım yüzyılı aşkın dönemde ise Türkiye, İran ve Irak'ta ulusal devletler gelişirken, ulusal kültürler boyverirken, Kürt halkının kültürü daha da ağır bir baskı altına alındı. Bu kültürün gelişip serpilmesine olanak verilmedi. Hatta yer yer kültür eserleri yok edildi.

Bir halkın kültürüne karşı bu tutum hiç bir biçimde onaylanamaz. Bu yalnız o halka yapılan bir kötülük değil, genel olarak tüm insanlığa yapılan bir kötülüktür. İlkel bir tutumdur. Çünkü her halkın kültürü, insanlığın ortak kültürünün bir parçasıdır. İnsanlık kültürüne bir katkıdır. Her halkın kültürü daima başka kültürlerden de esinlenerek, beslenerek, o halkın yaratıcı gücü ile zenginleşerek oluşur ve başka kültürleri etkiler, besler, zenginleştirir. Kürt halkının kültürü, aynı zamanda Ön Asya'nın ve Anadolu kültürünün bir parçasıdır, bir ürünüdür.

Anadolu'nun geçmiş uygarlıklarının kimi ürünleri, bugün Türkiye'deki müzeleri süslüyor. Birçoğu ise yabancı ülkelere kaçırıldı. Kimi zaman ise bu eserlere karşı hoyratça davranıldı. Örneğin İstanbul'da Beyazıt meydanı yanındaki eski bir hamamın temel taşları arasına kırılıp konulmuş Bizans heykelleri bunun somut bir örneği.

Kürdistan'da ise, buna benzer şeyler yakın dönemde bile yapıldı. Diyarbakir'deki bir umumi müfettiş, Kürt tarihinin köklerini kazıyacağım diye bu ilimizin kale kapılarındaki paha biçilmez bazı tarihi yazıtları ve Silvan'daki bir dikili taşı parçalatmıştı (Baran, Özgürlük Yolu, Sayı 42).

DUYURU

Bir araştırma dergisi olan BERHEM'in hemen her sayısında çokça resim, belge, motif, desen ve benzeri materyalin kullanıldığını yakından izlemektesiniz. Tarih, toplumsal yaşam, sanat ve kültürümüzün çeşitli alanlarına ilişkin bu tür ürünlerin, yeri geldikçe yayınlanıp okuyucularımıza ve konuya ilgi duyan insanlara sunulmasının ne denli gerekli olduğu ortada. Bunlar başlıbaşına birer büyük değer taşımakla birlikte, yazıları kuru ve sıkıcı olmaktan kurtarmak, zevkle okunabilir hale getirmek bakımından da son derece önemli...

Her zaman ve her alanda olduğu gibi bu tür ürünlerin sağlanmasında da sizlerin katkılarınızı bekliyoruz. Evinizde, tanıdığınız kimse ve kurumlarda karşılaştığınız, ya da okuduğunuz yayınlarda görebileceğiniz söz konusu türden ürünleri (yayınlanabilir fotokopi, fotoğraf, film vb.) bize ulaştırır veya bizi durumdan haberdar ederseniz, sizlere minnettar kalırız. Okuyucularımızın bu nedenle yüklenebilecekleri zorunlu giderleri - önceden bilgilendirilmek koşuluyla- karşılığa çalışmakla birlikte, her kesin emeğini ve katkısını yayın olarak açıkça belirtmeye de ayrıca özen göstereceğimizin bilinmesinde yarar görmekteyiz.

Dostça selamlarımızla.

REDAKSİYON

VATENÊ VERÊNAN

Dîna de mîletê çîno ke pî-kalkanê xora cirê tayê vatenî u qesê rindî nêma bê. Sere de, nûstîş u nûstene çîne-bîye; îsanî besenêkerdene vaten û wasto xanê xo, derd u kulanê xo, xeber u cere banê xo, qal u qirê weşîya xo ve camatê xo ra, çermê dawarî ya textik u kemeran sero binûso u dang be dang neslê xorê mêres verdo. **Vatenê verênan** ra tayê kî vanê **Darb-i Mesel**.

Hata na game dîna xêlê xêlê avêr şîya, medeniyetode hewl u xirt virajîyo; eve milyon kitavî, kitavekî (broşûr), meqeleyî çap benê. Zaf welatan de îndî zêde qalê folklorî ve berê (berhemê) folklorî nêbeno; çike, na welato de, berê folklorî yo ke arenêbîyo u nîyamo nûstene îndî nêmendo. Serde kî, camatî sanik u hêkâtanê xora, lawik u mesel u metelok u **vatenê verênanê** xora xêlê çî gureto, cira fayde dîyo u na sayîye de xorê edebîyatode avêrşîyayê u hemdem virasto. Yanê paga pî-kalkanê xo şên kerda, aye sero qonax u qesrê rindekî nêro... Mesela dozkerdena vatenanê verênan Misir de sona resena 2500 serre Verê Îsayî (VÎ). Qeydê gramatikê zanê Sumerî, jê **vatenê verênan** amê nûstene. Çin de, wextê xo de hetê axla xî ra tervîya kerdena îsanî de **vatenê verênan** eve kar ardê. Onca sarê Hin

distanî yo ke êtîqat eve dînê **Veda** ano, eskera kerdena felsefa xo de qesanê verênan ra istifade kerdo. Onca **Meselê** ke **Kitabo Miqeddes** de namê Hz. Silêmanî sero vajînê, tayê vatenanê kanan kî marê neqil keno. Yanê tarîxê arekerdene ve nûsnayîna vatenanê verênan xêlê pan u be rî yo.

Hama ma tayê qomî na het ra xêlê xêlê têpiya mendîme, sar zaf avêr şîyo u ma kî hona nêwe dest kerdo piro. Kar deyra wo, raye kî derg a! Gere têde ber u masûlê kultur u folklorê xo are kerîme, bikeme kitavan u dangê (nesil, ber) vimîye rê verdîme.

Vatenê verênan ya **qesê pî-kalkan** berhemê tecrubê seserran ê. Hem rast ê, hem wes vajîyê. Felsefe u fam, nêt u nîyazê mîletan; sanik u hêkâtan de, zewt u dîwan de, qal u vatenê verênan de xo eskera kenê. Na nuxta de vatenê verênan caode hewl cênê. Camato ke nî qeseyî eve na hal tede amê vatene u her vajînê, helvet fam u zîhnîyeto ke na qesan de ca gure to **pê qayil o** u cirê **rast aseno...**

Jê tayê nimûnanê bînî yê kulturî, **vatenê verênan** kî fek be fek, az be az dom ramenê yênê. Tarîxê qom u mîletan de tayê bîyê vîndî, taye kî hata

na wextê ma amê. Raştîya na qesan gîrêdayî be ca u sertê (şert) qeşîya. Çi **nay** sero ama vatene, **meremê** xo çiko u çitur vajîya (hetê zanê ra), tay vetîyê muhîmê **vatenê verênan** ê.

Vatenê verênan çitur bîyê henî u cayê xo de nêmendê; dormê cayê vatîşî de qat be qat, qorr be qorr bîyê vila. Na rivat ra zaf **vatenê verênan** estê ke zaf caûnê dîna de dekerînê (yênê vatene) u hukmê xo ramenê. Ya jê berhemêde kul tîrî, sayîya alaqaatê camatîye de, eve raa ame-şîyê wertê qom u qîflê mordemîye, bîyê vila; ya kî sayîya mişterekî ya aql u tecrubeyî de xêlê mintiqawû ve mîletanê dîna de her vajîyê. Na hal de **mana** u **meremê** qeşî hama hama qe ferq nêkenê, têyna **vatîş** ferq keno. Vajîme, qesa Mird halê vêsanî nêzano zaf caûnê dîna de yena vatene u têyna hetê vatîşî u zanî ra zuvînî ra cêra benê.

Vatenê verênan îsan, heywan, ebe ro, bê ro, têr-tûr, mar-milawin u zaf çî sero vajîyê. Sira fîtena **elîfbayî** kî mesela hal nêkena. Çike zaf rey, mana u meremê qeşî her jê xo maneno, hama ferqê vatîşîyode qizkek ma mecvur keno ke zu qese **dubare** binûsnîme. Axirê sayîya na metodî de mordem besekeno wertê tekstî de qesaa ke pê fetelîno rew

*Şêr şêr o,
Çi maykek o, çi nêr o.*

doz kero. Na rivat ra folklorîstî giranîye danê awayê vatişî (şiklê vatene) u aye ra gore vatenê verênan fînê sira. Na usil ra gore, mordem besekeno vatenanê verênan bikero hîrê cayî:

I. Vatenê verênanê ke rasterast vajîyê ya bê qafiya yê.

II. Vatenê verênanê ke ahengdar ê ya ebe qafiya yê.

III. Vatenê verênanê ke ebe awayê mesela /fikra vajîyê.

Naye lewe de, dozkar u arekar besekeno anagorê cayê vatena qesan kî vatenê verênan era sira fiyo.

Na qeseyê ke ma kerdê arê, jêdeyê

înan Dêrsim ra u mintiqanê dormê nazay (jê Varto, Gêxî ye, Erzincan, Sêvaz) ra yê. Keso ke na caan ra amo, ma nas kerdo, ma jêde-senik cira pers kerdo. Naye lewe de, ma kar u gureyê *Zilfî* ve *Usxan*î ra kî istifade kerd. Cend qeseyê ke înan ardê pêser ma î kî sanay wertê na karê xo. Karê *Mal mîsanij*, yê *Ko yo Berz* u *Brûsk*î ra kî ma xêlê fayde diyo. Tayê qeseyî, sayîya nûstenanê înan de amê ma vîrî, ya qeseyê mişterekê wertê Dimilîyan

kamcînî yê (kamcînê) dozkerdena înan na sayîye de hasan bîya. Eve zerro wes ra, wa u birayanê ke na kar de destê mi gureto, u nûseranê Dimilî rê can u goyl ra minettar o.

Se ke dîyar o, ma na karê xo wertê sarê Dêrsimî yo ke vejîyo tever de kerdo. Û bêgûman xeletî ve nêmecetîyê na karê ma deyra yê. Hama onca kî karo nîyanên -çiqa nêmecet bo kî-seweta virastena karê hewlî dayma lazimo u gere bêro kerdene.

Eskerawo ke vatenê verênan ê Dêrsimî nênan ra îvaret nîyê, yê *Kirdaskî* (Kurmancî) yê na mintiqa kî xêlê xêlê dewletî yê u gere bêrê are kerdene. Û çax çerçevê vatenê verênan ê Dêrsimî rind vejîno werte.

I. VATENÊ VERÊNAN Ê RASTERASTÎ

Vatenê verênan, jêde rasterast yanê bê qafiya amê vatene. Hama hetê zanî ra hewl ê u qeseyî eve ostayênî u rind sanê pê. Kilm ê u cayê xo der ê. Hetê mana ra hîra yê, seweta virastena qafiya zan teng nêkerdo u qeseyî rind vîjnêwe, ca de u rehet vajîyê. Jêdeyê vatenê verênan ê mintiqa Dêrsimî yê Dimilî rasterast vajîyê.

1. *Na a ke yena naye dima.*
2. *Mordemo ke berz perreno ra, tim hard der o.*
3. *Mordemo ke corde nîyadano, tim xercîl o.*
4. *Mêrdê cîwanike tim sareberz o.*
5. *Dûnîka pirre, kevanîya hîrre!*
6. *Seyî şîyê dizdîye, asme cîrê vejîya.*
7. *Qina ke musa tirro, nêvindena.*
8. *Birayê werdene tim heredan o.*
9. *Dîkênîya zu roze, kergênîya çewres roze ra rind a.*
10. *Kermê dare, dare der o.*
11. *Hero merde vergî ra nêterseno.*
12. *Her tayr refê xo ra.*
13. *Her tayr eve zanê xo waneno.*
14. *Her kes dustê xo ra.*
15. *Her u wenca!*
16. *Ko çiqa berz beno va bivo, onca linga mordemî kuna ra ci.*
17. *Milî ke fise kerde, camat kî tîzo keno.*
18. *Dela tirreke u gurex!*
19. *Bira ke bira bo, cînîya birayê xo de nêzewejîno.*
20. *Gao zexel u cite!*
21. *Bize ke biza cayê xo kena pak, henî mexel bena.*
22. *Kuzê awe raa awe de sono.*
23. *Payna dimê kutikî mene, to nêperro.*
24. *Kutik gostê kutikî nêweno.*
25. *Gonî awe nêbena.*
26. *Cî kî vano ez birayê genimî yo.*
27. *Goza kore eve derjênî vejîna.*
28. *Mordem ke kut kay, (bajîyan dano*

we) xi erzeno we.

29. Cî eve germîye wes o.

30. Tenîye keno rîye mîra, ayne saneno mî ver.

31. Zerrn zenge nêcêno.

32. Dest destan, destî kî fek u pirnikan şûnê.

33. Mordem ke kut tenge, birakê maa xora vano "bawo!"

34. Boxo xam, xo sare ra erzeno man-ga.

35. Lingê marî, zerê marî der ê.

36. Leyrê marî bê axû nêbeno.

37. Leyrê marî, beo mar.

38. Zorê xo nêşî herî, vazda palan.

39. Her ve herîna xo, hîrê reyî çamure nêkuno.

40. Mordemo bom, saydê baqilî yo.

41. Havalê xora kivar meke, yeno virnîya to.

42. Mal ke kut sole, kemer lîseno.

43. Gonî tamar de nêvindena.

44. Ecel ke ame, tevdir fayde nêkeno.

45. Çimê korî ra îştîr nîno.

46. Çêverê xo qayîm bijê, cîranê xo dizd mezeze.

47. Manga estewrine ve sit!

48. Cînîya huske ve doman!

49. Qol ve şimşêr!

50. Eve zor rindîye nêbena.

51. Feko ke musa zûro, nêvindeno.

52. Qina şîya u sipîye, sata tenge de belû bena.

53. Sîyaset bê ma u bê pî yo.

54. Qedrê zerrnî saraf zano.

55. Maye zu ya, cînî des ê.

56. Kutiko ke ron boro, sanike verê çimî ra wa.

57. Mordemo cîwer, dûrî ra belû yo.

58. Ti gamê bê, ez yên di gamî.

59. Qusurê keşî keşî ra nêaseno.

60. Gosê hardî esto.

61. Qesa xiravine yê wayîrî (vatoxî) ya.

62. Des baqilî heqa zu bomî de nîyamê.

63. Astoro hewl zengî xo nêsaneno.

64. Nêzanîye bela sarê mordemî ya.

65. Her kes hasavê xo keno.

66. Vengê daule (doule) dûrî ra wes yeno.

67. Çêr xo nêgoyeno.

68. Ti xo megoyne, va sar to bigoyno.

69. Qatira hîrre sare deznena.

70. Ga nêqorreno gukî ser.

71. Xêr eve pere nêpêmino.

72. Korek nêmarîno (nêmarîno).

73. Her kes risqê xo weno.

74. Mordem ke kut awe azney keno.

75. Mordem ke kut kay, reqeşîno.

76. Îsan tûyê xo nêlîseno.

77. Qese fek ra vejîno.

78. Her çi zano wenca boro!

79. Mordemo çimevêsan herî eve bar ra weno.

80. Her ke her o, bikisê awa xorîye nêkuno.

81. Albazê qirike pirrnika xo cî ra nêvejîna.

82. Dîkî hewnê xo de silond dîyo.

83. Dîkî hewnê xo de qût dîyo.

84. Her kes wejîrê çê xû yo.

85. Esil vîndî nêbeno.

86. Çê kelmêsan çîno.

87. Merrizne, riznenê.

88. Şêr cayê xora belî yo.

89. Çewres qesê heşî biyê, têde marmuxe sero.

90. Dêrê heşî mamux a.

91. Heq heq o, neq neq o.

92. Corû heq ve neqî ra biyê zu.

93. Kemere cayê xo de giran a.

94. Kutiko zexel vergî ano malî.

95. Her kes lazê pîyê xû yo.

96. Zamet yê ma ye, name yê pî yo.

97. Tixe nêmorîna.

98. Ga ke ginawarro, kardî benê dêyra.

99. Mordemo tîrrek hurendîya hawt çarigan de nîsenoro.

100. Va pîrode, nêva bikise!

101. Qese esto qeseyî ser ra.

102. Dest destî ra ustî (berz) o.

103. Heq ko vînenno, ware varnenno.

104. Camêrd tim ver de vano.

105. Dost ver de, dismen pey de qesey keno.

106. Eke dara herî, astorî ra pêt rame-no.

107. Camêrd qesa xo ver de nêmaneno.

108. Pêxamber ke pêxamber o dîwa canê xo kerda.

109. Her dare koka xo sero.

110. Qeso çort tawa nîyo, serê îsanî de-zêneno.

111. Her vas koka xo sero royîno.

112. Berz mepperre, rew nîsena.

113. Hendê xo qesey bike.

114. Meke mevîne.

115. Çêverê sarî mekuye, çêverê to nêkuyê.

116. Tora cor Heq esto.

117. Tora berz Heq esto.

118. Qese qeseyî keno ra.

119. Zûr key rast vejîyo!

120. Raste pûç nêbena.

121. Raştîye ra dûrî mekuye.

122. Qandê (hendê) xo bûye, qandê xo bike.

123. Mordem ke ginawarro, dest keno xo ver ra.

124. Kes dismenê xorê nêvano "Alaqu-tare".

125. Amrê roza tenge kilm o.

126. Tîjî nêsonawe.

127. Cînîye cînî, camêrd camêrd vato.

128. Kutiko ke zaf lawa, rew kuno.

129. Merdene rê çare çîno.

130. Tayê cînîk ê, tayê cîwanîkî.

131. Roştî ra keşî zarar nêdîyo.

132. Temburo bê kok, serê îsanî beno.

133. Kor ûwo ke ocaxê pîyê xo de vejîyo.

134. Raye eve şîyayîne qedîna.

135. Aqil serro de nîyo, sare der o.

136. Dosto aqil ra senik, mordemî rê bar o.

137. Aqil eve pere nîno rotene.

138. Aqil nîno pîlênî u qizênî.

139. Dele ke qizvan biye, kutik Heleb ra yeno.

140. Awe ke qab de mende, boye kuna ci.

141. Adir ve barutî ra têlewe de nêbenê.

142. Aqilê sarî marê sermîyan nîyo.

143. Peynîya sebrî selamet a.

144. Nanê mîno husk baqlawa sarî ra rind o.

145. Çêo bê sermîyan, malo bê şîwane.

146. Zûran keşîrê çê nêvirasto.

147. Mordemo bê paştî, tim vileçewt o.

148. Koçmeko (zerenco) zexel rew nêmireno.

149. Kam ke eslê xo înkâr keno, heramzade wo.

150. Qeda nêvano ez amo.

151. Qewxa de havalê tereşî ra, camat de mordemê bêbextî ra biterse.

152. Her kes sira xo ver de.

153. Mordemo gurekar nanê xo kemer ra vezeno.

154. Her kes tamê fekê xo zano.
 155. Çêr zu raye, tersonek hezar raye mireno.
 156. Biza gerrine kes nêverdano wertê malê xo.
 157. Heram keşî rê halal nîyo.
 158. Cao ke ti cira nan wena, çewt têt nîyamede.
 159. Mordem xizmekarê çê xo, axayê sarî yo.
 160. Cao ke masa (maşa) vineta, adir eve dest mejê.
 161. Adir ke nêbo, dû nêvejîno.
 162. Cenet u cenem binê linganê ma u pî der o.
 163. Keşî malê xora serm nêkerdo.
 164. Mordem çi anceno, zanê xora anceno.
 165. Dare ke ginêwarro, torjenî sero beê dêyra.
 166. Xaşıya tole/tale pay ra nêvindena.
 167. Vergo vêsan zûreno.
 168. Serê zûrekerî tim ver der o.
 169. Kam vano doyê mî tirs o.
 170. Namê îsanî vecîno, canê îsanî vecîyo.
 171. Çila zûrekerî hata sewe-lete vêsena.
 172. Çê zûrekerî vêso, keşî înam nêkerdo.
 173. Çimê tembelû tim destê sarî der o.
 174. Çû cenet ra vejîyo.
 175. Çû ke rind bîyêne, cenet ra nê-vejîyênê.
 176. Roza ke vêrde ra, pey de nîna.
 177. Çîyê na dîna, na dîna de maneno.
 178. Malê pexîlanîçikotan werdê sarî yo.
 179. Îsan ebe dostanê xo gurreno.
 180. Mordemo baqîl qesa xo pêmeno vano.
 181. Çewlîg de qewaxe pers nêbena.
 182. Mordem zu raye yeno dîna, zu raye kî mireno.
 183. Dele ke dimê xo nêlîçikno, kutik dima nêkuno.
 184. Kutik çi zano jîyare çik a.
 185. Koro çi wazena, dîna roştî.
 186. Dest destî ra berz o.
 187. Pîçik pîçik şî vejîya gilê nîçik.
 188. Destê hukmatî derg o.
 189. Zu dest nêşîrpeno.
 190. Desto betal tim vêrê (pîzê) vêsanî sero wo.
 191. Dêso rast, nêrijîno.
 192. Zu silondî sero di dîkî nêwanenê.
 193. Di qerpujî eve zu dest nêcêrînê.
 194. Dîna keşî rê mal nêbena.
 195. Dismen dismen o.
 196. Dostê werdene tim heredan o.
 197. Dismeno baqîl, havalê tereşî ra rind o.
 198. Mordemo eve bext hem kisen o, hem danowe.
 199. Çêr pey ra pa nênano.
 200. Dizdî rê sewê tarî zaf ê.
 201. Dîna keşî rê çê nêbena.
 202. Hengure hengurede nîyadana, bena şîya.
 203. Dost u dismen roza tenge de cêra beno.
 204. Astorî danêpêro, herî werte de sonê.
 205. Heso vêsan nêreqeşîno.
 206. Ewlado bê xêr çînebo, tayîna rind o.
 207. Laz kakîl o, torn dendik o.
 208. Pasma xo bilêse mixeneti ra minete meke.
 209. Dimê lûye lûyê rê bar nîyo.
 210. Kerge ke kerg a awe simena, xo sero Heqîde nîyadana.
 211. Dostî ra dismen, dismenî ra dost nêbeno.
 212. Dost be, dostê to benê.
 213. Eve dilopê derya qilêr nêbeno.
 214. Fekê kutikî ke musa gonî, îndî nêvindeno.
 215. Rî rî ra sermayîno.
 216. Jûwan (zan) her çi ra şîrîn o.
 217. Kemere ke kilaşînge ra vejîye pey de nîna.
 218. Firsend ke dest ra vejîya, reyna nîno.
 219. Fêsatênî ra keşî xêr nêdîyo.
 220. Firsend tim dest nêkuno.
 221. Linganê xo hendê orxanê xo derg ke.
 222. Ban bê kêran, çê bê sermîyan nêbeno.
 223. Corû xilt bîyo genim!
 224. Cî kî vano ez birayê genimî yo!
 225. Cî çîqa têvdê honde (hende, hande) boye dano.
 226. Cîyê sarî meke çêverê xo!
 227. Gilgîl kî vano ez namet o!
 228. Tarrva dismenî bena wes, yê dismenî manena (nêbena wes).
 229. Gukê çêyî, gayî ra nêterseno.
 230. Guk kî vano ez ga wo!
 231. Gostê her têrî (tayrî) nêwerîno.
 232. Nênug u gost cêra nêbeno.
 233. Saye ke dare ra bîye, her kes kemere xo erzeno cî.
 234. Rindîye vîndî nêbena.
 235. Mordem ke nêwero, nêkeno.
 236. Hes ke bî kokim, kudîyê xo pê kaykenê.
 237. Karê xo peyde merze, nêvirajîno.
 238. Qilancike bilbil nêbena.
 239. Her çî wextê xo de.
 240. Qese cayê xo de.
 241. Heq u neq corû bîyo zu!
 242. Kila ginawarro kîrr aseno.
 243. Kolemisk tim wele erzeno xo ser.
 244. Hata kêfê axayî biwazo, qîna moravayî vejîna.
 245. Rindîye kî xirabîye ki destê mordemî der a.
 246. Hewnê vêsanî nîno.
 247. Hewn ve merdene ra birayê zuvînî yê.
 248. Heqî derd do, derman kî do.
 249. Şîwarîyê astorê sarî tim pêya wo.
 250. Îsanî sito kal simîto.
 251. Zuyê ma çewres o, çewresê ma zu yo.
 252. Mordemode xirabin namê aşîrê xerepreno.
 253. Kare ve zerarî ra birayê zuvînî yê.
 254. Her dîk silondê xo serowaneno.
 255. Kam çi bikero aye vînen o.
 256. Kamî kerd kamî werd!
 257. Kowo berz vara xo jêde ra.
 258. Îsan dano kutikî ro hama wayîrî ra serm keno.
 259. Mar leyrê xo nêweno.
 260. Mayî tim camêrdan nîyanê.
 261. Qese fek ra vejîno.
 262. Mordemo xayîn berxûdar nêbeno.
 263. Vizike çîyê nîya, zerê îsanî finahûrê.
 264. Panc (ponz) bêçikî zu nîyê.
 265. Eve gulê usarr nîno.
 266. Qese cayê xo de giran o.
 267. Qesa xirave rê kes nêvano "amîn!"
 268. Raştîye pere nêkena.
 269. Raa ke kes nêzano pa meso.

270. Serawo bê mal, va çinebo.
 271. Pî sitara çêyî yo.
 272. Sifrê talî/tolî rê dîwa nêdîna.
 273. Şîndorê zorî çîno.
 274. Tayê malî ra, tayê canî ra danê.
 275. Kuzê awe raa awe de sono.
 276. Xizan xizaniya xo nêzano.
 277. Birakê maye ra pî, dismenî ra dost!
 278. Kes nêkuno mezela keşî.
 279. Kes qismetê keşî nêweno.
 280. Her kes qismetê xo weno,
 281. Jûwano (zano) wes marî lane ra vezeno.
 282. Awa bê venge ra biterse.
 283. Mordemo bê veng ra biterse.
 284. Biza kermecine serê çimî ra awe simena.
 285. Merdene karê camêrdan a.
 286. Karê ewroyî meverde meste.
 287. Mordemî ke malê xo nêda, canê xo nêdano.
 288. Ko çîqa ke berz bo, rozê linga mordemî kuna ra ci.
 289. Dele ke qizvane biye, kutikî peyê hawt koan ra yenê.
 290. Herî dîna de zaf ê, pêro zu ca de nîyê.
 291. Feqîrênî merdene ra zor a.
 292. Cîyê binê wore, rew bo herey bo vejîno.
 293. Gukê xape, gayê çêyî ra nêterse-no.
 294. Aza terrne rind tadîna.
 295. Çêverê keşî mecine, kes kî çêverê to nêcino.
 296. Ko koyî nêrreseno, qul (însan) re-seno qulî (îsanî).
 297. Awe sona, qum maneno.
 298. Begî tim ra gonewer ê.
 299. Bêbextîye karê camêrdî nîya.
 300. Malê na dîna na dîna de maneno.
 301. Çêfê (kêfê) dizdu tarî de yeno.
 302. Çimo kor ra roştî nêwajîna.
 303. Her ke kata şêro, semera xo hazir a.
 304. Dîna îsanî de nêna.
 305. Îsan dîna nêweno, dîna îsanî wena.
 306. Malo bê şîwane boka vergî yo.
 307. Adîro sûr ra, qatîro hîrr ra biterse.
 308. Hard ke hard o, roze yena lerseno.
 309. Vosno hewl vorekênî de belî yo.

310. Gule bê telî nêbena.
 311. Qilavuzê deva, her o.
 312. Leyrê lûye lûye dima, leyrê kuzî kuzî dima sono.
 313. Lûye ke fise kerde, kergî dima vazenê.
 314. Qojî me-tire, çi tirena bitire.
 315. Varcûxe hawt serî tîj ver ra menda, onca royîya.
 316. Goza kore eve derjênî vejîna.
 317. Payna şêmûga îqrarê xo mene.
 318. Îqrarê xo ra mecêre.

319. Cînîye bi-wazo mêrdê xo kena wezîr, nê-wazo kena rezîl.

320. Zu maye hawt layikê xo kerdê weyî, hawt layîkan zu maa xo vê-sanîye ra kista.

321. Zûr bîyo veyvike, keşî nêgureto çê xo.

322. Malê na dîna, na dîna de maneno.

323. Cenet kî, cehnem kî destê mordemî der o.

Ferhad ve Şîrîne ra
(Mînyatûrêde Îranî)

Aşîqî rê Bexdad dûrî nîyo

Her teyr eve zanê xo waneno.

325. Zano wes pîyazêde tujî jê hemgênî dano werdene.
 326. Heq, mordemê xiravînî bextê keşî de nêvezo.
 327. Bar çiqa giran bo, îsan hendê qefelîno.
 328. Lerze mek, ravêr meso, rew memîre.
 329. Kerga ke fetelîna, linga xo ra zîrçana.
 330. Dismeno hewl dostê geveşî ra rind o.
 331. Dele ke dimê xo nêsono, kutik dima nêsono.
 332. Di dîkî zu silondî sero veng nêdanê.
 332. Dismeno çêr, dostê tereşî ra hewl o.
 333. Dostî ra dismen, dismenî ra dost nêbeno.x
 334. Dîzd dîzdî de, pust pustî de sono.
 335. Ecelê bizze amo, şîya nanê şîwanî werdo.
 336. Zernî ra ancax saraf vezeno.

II. VATENÊ VERÊNAN Ê EBE QAFÎYA

Vatenê verênan ê ebe qafîya, wexto ke vajînê goşê îsanî rê wes yenê. Wexto ke vajînê gosê îsanî rê wes yenê u rengê şîere danê.

1. Tirrêde xû yo, temburêde xû(xo, ho) yo.
2. Varek yê kardî yo, layîk/camêrd yê cengî yo.
3. Aqil taco zernêno, serê keşî ra nîyo.
4. Merdene ke merdena, na xire xire çika!
5. Eslî hû, neslî gû.
6. Nan buye eve qînyat, bizewejîye ca u bînyat.
7. Îsan îsanî nas keno, paldimê here kî qina here nas keno.
8. Awa şîpe ra meterse, awa merdîye ra biterse.

9. Mordemo rind ke nêbo, roz nêvejîno.
10. Eve gestê çêvero, pîze mîrd nêbeno.
11. Dîko ke bê wext waneno, sare danê-pîro.
12. Her çi zano, wencu boro.
13. Kam ke eve kino, dismenê eyî Xizir o.
14. Kerdox xeleşîyo, nêkerdax nêxeleşîyo.
15. Çewt ronîse, rast qesey bike.
16. Adirê çêrriku, doyê karîku, çê veyvîku.
17. Hewnê dîyo xo rê, qesey ken to rê; tayê cîyandê, tayê borê.
18. Va ke "Qeda meso, qusur bêro to reso."
19. Şêr şêr o; çi maykek o çi nêr o.
20. Heq mî de yar bo, dîna mî de bar bo.
21. Kam ke zurî ra dûrî yo, Heqî ra nêjdî yo.
22. Kam ke eslê xo înkâr keno, haramzade wo.
23. Sîfre de ap u birazayî, Qewxa de xal u werezayî.
24. Herî vejîyay werto, astorî şî torto.
25. Qorr de jê camêrdî ronîse, kar de jê herî bigureyîye.
26. Tarrva qersune bena wes, yê qesa çorte nêbena wes.
27. Sande îqrar îman, sodir toz duman.
28. Kam ke dostê xo de yar o, Xizir ci rê heval o.
29. Kutik şîya dare de kutoro, vato "Şîya dimê xo der o".
30. Bomê Kirmancan her o, bomê seydan "Budelayê wayrê xû yo".
31. Amanet, hata qîyamet.
32. Feqîrênî ayîv nîya, xizanênî ayîv a.
33. Ga mireno çerme maneno, mordem mireno name maneno.
34. Çi sipe o, çi qerbelek o; kutik dayma kutik o.
35. Nefs, mordemî fino hefs.
36. Gamêda xo erzeno, soxînî u berasîye perseno.
37. Namê îsanî vejîno, canê îsanî vejîyo.
38. Heq îsanî sas nêkero, sas keno kas nêkero, kas keno lê u las nêkero.
39. Sarê mî balîşna der o, gosê mî dîna der o.

III. VATENÊ VERÊNAN Ê KE EBE AWAYÊ MESELA VAJÎYÊ

Tayê vatenê verênan kî ebe awayê mesele vajîyê; vatena verênan ya wertê hêkâte de vajîya, ya kî qesa ebe xo rengê fiqra dana u ogit u şîretê xo kî te der o. Tavî zuvîni ra cêra kerdena na qesan hasan nîya.

1. Zu çê de çewres mordem bîyo, çimê çewreşî destê şîwanê çêyi de bîyo.
2. Her hawt azneyî zano, eke şî verê çemî pêroyîne xo vîra keno.
3. Kengerî ra vato "Çê to kotî yo?" Vato "Va zaneno."
4. Deva ra vato "Ça vilê to çewt o?" Vato "Ma kotîyê mi rast o ke!"
5. Pisinge ra vato "Cîyê to derman o", wele kerd ser.
6. Zengînî rê vanê "Bimbarek bo!"; feqîrî ra vanê "To kotî ra ardo."
7. Vanê "Mordem ke her roz çîyê nêhesno, gosê xo benê derg."
8. Vanê, "Mordemî ke mar kist, tîjî hurendîya xo de vindena tey nîyadana: Hala dano we, ya nê."
9. Mordemo teres velgê xo birrneno, darîye kî ano erzeno verê çêverê sarî.
10. Vanê "Padîsayî herî rê mumîya veyvî rusna. Herî sarê xo gureto wertê destonê xo fikir kerdo, vato "Ya kolîyê ya awa."
11. Dizd kuto çê mordemê. Pî vato "Biko so dizdî pê bijê!" Lajî şîyo dizd gureto. Pî vato "DizdK raverde bê!" Lajî vato "Ez verden ra, û mi nêverdano ra."
12. Korî rê çi çîla, herî rê çi wenca, kerrî rê çi dool-zurna.
13. Vake "Tîz kamî kerd, kamî nêkerd?" Vake "Bê ma u bê pî kerd."
14. Dimê kutikî kerdo qaliv, hawt serî ra tepîya veto, onca çewt o.
15. Jû(zu) jû ra per kerd, vake "Pîyê to pêyawan kist ya şîwarîyan kist?" Mordemêkî va "Û wo ke kist kist! Pêya

bo se beno, şîwarî bo se beno?"

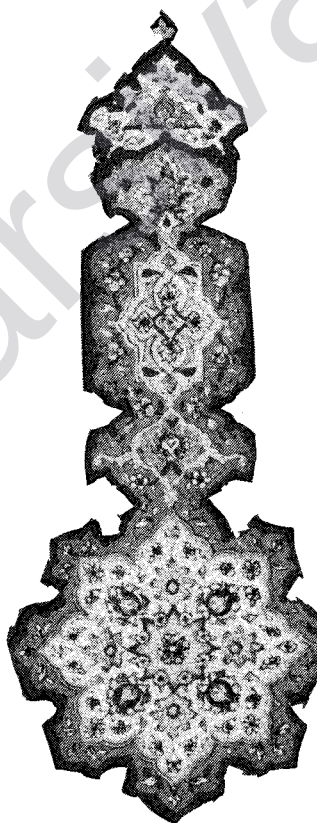
16. Tayîne virnîya camêrdê gurete hetê ra da piro. Her ke inan dapîro, mordemek nala, va ke "Ax paştîya mi!.." Kesanê ke dênê piro, merex kerd cira pers kerd, va ke "Lawo ma dame bajî u qorranê toro, ti onca kî vana ax paştîya mi. Ça nêvana ax destê mi, ax qorê mi!" Va ke "Eke paştîya mi bivîyenê, sima besenêkerdêne dest u linganê miro dêne."

17. Ez van "Hes na wo", to vana "Rêça heşî na wa".

18. Vanê "Lozina mordemî dû kero, va barî barî dû kero".

19. Vanê "Arsiz kuto ra qazixî ser de, vato "Ax sarê mi".

20. Keşîşî vato "Ewro ez ke kişîyo, meste sira tû ya".

WEŞANÊN HATÎ

DÎWANA REŞ

I

Feqîr AHMED

Weşanên Kurdistan

(Kurdistan Verlag)

Wachsbleiche 62

D-4500 Osnabrück

W.GERMANY

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASIN- DA IRAK'TA KÜRT SORUNU

Prof. Şakirê Xudoyê MIHOYAN

Türkçesi: J. SILAV

JN Jina Nû Yayınları

Jina Nû Förlaget

Post Box: 240 12

750 24 Uppsala

SWEDEN

NAVÊN KURDÎ

Kurdische Namen

A. BALI

KOMKAR

Hansaring 28-30

5000 Köln 1

W.GERMANY

HERDÛBAT

Mele Zahidê DIYARBEKRÎ

Wergêr ji tîpên Erebi:

Zeynelabidin KAYA

Weşanên Apec-tryck och Förlag

Box 3318

163 03 Spånga

SWEDEN

KITÊBEK:

Grammaire Kurde

Paul Beidar, Paris, 1926, 76 p.

Nivîskarê kitêbê Paul Beidar papazekî Keldaniya ye ku gelek salan li Kurdistanê bi taybetî li mintîqa Bohtan û Behdînan li bajarên Cizîrê û Zaxoyê maye.

Nivîskar di vê kitêba xwe de ku bi Fransî ye, li ser zarava Kurmancî ya devoka Zaxo û Cizîrê sekiniye. Di kitêbê de ji bo tekstên Kurdî, nivîskar elfaba Fransî bi kar anîye. Mesela ji bo hin dengên Kurdî weha nivîsîye:

Ç= tj (tjav= çav)

Ş= ch (chach= şaş)

I= e (mene= min)

X= kh (khwa= xwe, khalace= xelas)

Y= I, y (yazda= yazde)

S= c, ç (kaç= kes)

Ê= ei, e (cheir= şêr)

E= a, e (char= şer)

C= j, g (jar= car, giran= cîran)

û= ou (dour= dûr, bou= bû)

Î= y (peinjy= pêncî)

K= k, q (ketab= kitab)

Q= k, q (akel= aqil)

Kitêb ji 8 beşan pêk hatiye. Di her beşê de bi kurdî tekstek dirêj û *gotinên pêştyan* hene. Di beşê ewil de behsa elfabê dike ku li gor wî di zimanê Kurdî de 33 deng

hene.

Her heşt beşên kitêbê ev in:

1-Elfaba Kurdî

2-Nav (*Le Nom*)

3-Sifat(*LéAdjectif*)

4-Zamîr (*Le Pronom*)

5-Hejmar (*Le Nombre*)

6-Adverb, preposition, conjonction

7-Fîil (*Verbe*)

8-Helbesta Kurdî

Nivîskar li dawiyê cih daye ferhengokeka piçûk a *Kurdî-Fransî* (nêzikî 800 *kelîme/peyvîk*). Di kitêbê de 7 tekstên dirêj ên bi Kurmancî hene ku ev in:

1- *Bohtan û Behdîna*

2- *Hakimek Zalim*

3- *Eşqfayek*

4- *Mîrek û Marek*

5- *Mîr û Cotyar*

6- *Pira Zaxoyê*

7- *Wesfyeta Bavê*

Ligel wergera wan a fransî, nivîskar şerha naveroka tekstan jî kirîye, daku ji alî xwendevanên Fransî ve baştir bêt fêmkirin. Her weha piştî her tekstê an hin *gotinên pêştyan*, li gor mewzûya tekstê behsa hin adet û toreyan Kurdan jî kirîye. Mesela di rûpela 9'an de piştî werger û şerha tekstê, piçekî ji alî dîrokî ve behsa mîrên Bohtan û Behdînan dike. Dîsa di rûpela 15'an de behsa giringîya qelen (*next*) dike û dibêje ku li nav Kurdan qelenê keçekê (*li gor salên 1925'an*) nêzikî 4000 (*çar hezar*) frankî ye.

Di rûpelên 60, 61, 62'an de jî behsek xusûsî li ser nêzikîya zimanê Kurdî û Fransî ye. Nivîskar gotinên Kurdî û Fransî yên ku wek hev an nêzî hev in dane hember hev. Mesela ji wan hinek:

Kurdî

Fransî

min.....	mon
te.....	ton/te/tu/toi
wî.....	lui
pîyê min.....	mon pied
qîrîn.....	crie
pol.....	epaule
roj/rûj.....	jour
kengî?.....	quand?
ser.....	sur

pê/pî.....	piéd
lêv.....	levre
kurt.....	court
didan.....	dent
kî.....	qui
ku.....	que
tu.....	tu
gran.....	grande
vêt(ji vêtin).....	veut
mirin.....	mourir
no/na.....	non
ne/na/nî.....	ne
du.....	deux
şêş.....	six
heft.....	sept
neh.....	neuf
deh.....	dix
yazde.....	onze
dozde.....	douze

Di kitêbê de ligel tekst û *gotinên pêşîyan* bê guman tiştê herî girîng ew e ku nivîskar navên 12 mehên salê nivîsîne (r:58), ku îro jî di nav xelkê de bi piranî her ew navana tîn bikaranîn. Lê, îddîa wî ew e ku bêtî Gulan û Tebaxê navên mehên din hemû ji zimanê Asûrîyan hatine girtin (r:58).

Li gor **P.Beidar** û **M. Garzoni**(1) nivîsîne di nav Kurmancan de navê her donzde mehan ev in:

P.Beidar (1925)	M.Garzoni (1787)	Fransî
Adar	Adar.....	<i>Mars</i>
Nîsan	Nîsan.....	<i>Avril</i>
Gulan	Gulan.....	<i>Mai</i>
Hezîran.....	Xezîran.....	<i>Juin</i>
Temûz/Tîrmeh.....	Tîrmeh.....	<i>Juillet</i>
Tebax.....	Tebax.....	<i>Août</i>
Îlon.....	Îlûn.....	<i>Septembre</i>
Çirîya Ewîl	Çirîya Pêşî.....	<i>Octobre</i>
ÇirîyaPaşî.....	ÇirîyaPaşî.....	<i>Novembre</i>
Kanûna Ewîl.....	Kanûna Piçûk.....	<i>Decembre</i>
Kanûna Paşî.....	Kanûna Mezin.....	<i>Octobre</i>
Sebat.....	Swat(Suat).....	<i>Fevrier</i>

Dîsa li gor nivîskar, di nav Kurdan de ji bo her mehekê

mamik (helbest) an sitranek hatîye çêkirin, her wekî:

1

*Kanûnê w Kanûnê
Berf têt ji 'uzmanê
Qirra 'ebd û însanê.*

2

*Sebat e
Çi şer e w çi şewat e
Xwezî nêv mehada nehata.*

3

*Hijdê bi Adarê
Melyaket têt xwarê
Gazî dîkit beharê.*

4

*Tavîya Nîsanê
Hêja ye malê Xurestanê.*

5

*Heyva Gulanê
Xweyê reza bi kul û kovanê.*

6

*Yazdê bi Hezîranê serê havînê
Berê xwe bide zivistanê.*

7

*Temûz û Tebaxê
Agir digirit axê
Dû dirabit ji şaxê.*

8

*Îlonê zik têt e
Û dunya xêr e.*

9

*Çirîyê w Çirîyê
Mal teyr û tajîyê
Mirov dibin xweşîyê.*

Li ser demsalan (*mewsim/werz/barîgan*) jî vana hatine nivîsîn:

1

*Bi pahîzê zû dake
Bi beharê zû rake.*

Em hatin pahîza
Çêkin cihê êezîza.

2

Zivistanê

Tengava ber mirinê.

3

Beharê

Bereket tête xwarê

Xelk dibin şikirdarê.

4

Havînê

Teyr gazî dikin meydanê

Borî roja Remezanê.

GRAMMAIRE KURDE

PAR

L'Abbé PAUL BEIDÂR

PRÊTRE CHALDÉEN

PARIS

LIBRAIRIE ORIENTALISTE PAUL GEUTHNER
13, RUE JACOB, VI*

1926

Wekî me li jorê jî behs kir ku hindek tekst jî di kitêbê de hene. Ji wan yekê ku liser şerê mîrên Bohtan û Behdînan e em bi herfên Kurdîya îroyîn dinivîsin.

Bohtan û Behdîna

Carek Mîrê Bohtan û Mîrê Bahdîna bi çer çûn. Her dû xwe pêk înanandin bo derbek mezin. Cih(?) rabûser piya û hewar çû hemî erda. Şerrek giran qewimî. Mîrê Bohtan eskerek boç rakir û bir ser Bahdîna, û mîrê wî cihî hat pêşîya û(wî?) herdû eskera hucûm kirin. Qawxek mezin çêbû. Erd miç bû ji laş û xwîn çû wek robara. Lawên Bohta hinera kirin, ê lê bi dûmahîkê şkestin û bû revek 'amî. Lawên Behdîna pê ketin bi qir û kuştinê. Ê êleg nebû da (çer-N.M.) qut bikin. Wextê Mîrê Bohta ew dît sekinî, li xwe zivirî û gazî kir Mîrê Behdîna: "Mîr ji me vebe û bes were pê me, namûs ew e mirov hevalê xwe bişkênit, şerm e bo mîrek wek te xelkê şikestî biqelînit!" Dema ev qise Mîrê Behdîna bihîst, dilê wî şikest û halan-emîr da bo eskerê xwe da bisekinin û ji Bohta vebin, û rê dan wan xwe xelaskin.

Herweha di kitêbê de 44 gotinên pêşîyan jî hene em wan jî li jêrê dinivîsin û li ber her yekê, di nav parantêzê de me îşaret kiriye ku ji kîjan rûpelên kitêbê hatine girtin.

- 1-Yê ne li şerî şêr e (r:5).
- 2-Here dûr, were dirust (r:6).
- 3-Dûre w kûre w naête gotin (r:6).
- 4-Dan ji dil e, ne ji heyî ye (r:6).
- 5-Îsanê dîkî tekbr, Xudê dîfînit teqdîr (r:7).
- 6-Yê girtî bi şîrî, bernadit bi pîrî (r:7).
- 7-Ne malê pirr û ne gerdenê stûr (r:10).

8-Eke tu nizanî, fekre cîranî (r:10).

9-Yê xêrê naçin dêrê (r:10).

10-Bira bira ye, bazar cuda ye (r:11).

11-Gerhan derman e û risq ser piyan e (r:11).

12-Pezê nêr bo kêr (r:12).

13-Cotyaro tu çi diçînî? Eke şîn bit tu dê bibînî (r:13).

14-Dilê nazik nagehit mirada (r:16).

15-Yê nû hat, yê kevn dan xelat (r:16).

16-Yê xwarî telef e, yê dayî selef e (r:16).

17-Lewma dunyayê xerabtir e ji 'ezeba gornê (r:17).

18-Şevê tarî ji hengorî kişf e (r:18).

19-Hesp û kesp nik wî êk in (r:20).

20-Ji te hereket, ji min bereket (r:21).

21-Eke li te xweş e, li min bîst û şeş e (r:21).

22-Darê xwe bike şeş, da agir bibit xweş (r:22).

23-Dev dixwit, çav şerm dîkin (r:23).

24-Kî ji nîverê bizivirî ne poşman e (r:23).

25-Dewlet e, belle gewr e, bi şev sahî ye, bi roj 'ewr e (r:24).

26-Yê ne li ber çav e, ne li ber dil e (r:28).

27-Şev êk e w diz hezar in (r:29).

28-Bila yê dehê ji ser yê nehê bit (r:29).

29-Hindî pitir e, çêtir e (r:30).

30-Ji gotin hetta kirin riya pazde salan e (r:30).

31-Qawet hîlet dibirî (r:34).

32-Mirin bi hevala re xweş e (r:35).

33-Eke bi min e, bo min e (r:36).

34-Navek giran û gundek wêran (r:40).

35-Dunya bi le'ib û axîret bi rast (r:40).

36-Kurmê darê ne ji darê bit, zewala darî nîne (r:41).

37-Ne gurgura 'ezmanan û ne hirhira mêran (r:42).

38-Daweta mîra w agir ket feqîra (r:43).

39-Dewlet bi lez, rez û pez (r:46).

40-Aşê nezana Xudê digêrînit (r:47).

41-Xwarza xal rakir, biraza mam wînda kir (r:51).

42-Mîr dimirî 'ebdal dimînit (r:55).

43-Xweyê sebrê melîkê Misîrê (r:56).

44-Xudanê lezê her poşman e (r:23).

(1)- Garzoni, Maurizio; Grammatica e Vocabolario della Lingua Kurda, Roma, 1787, r:56-57

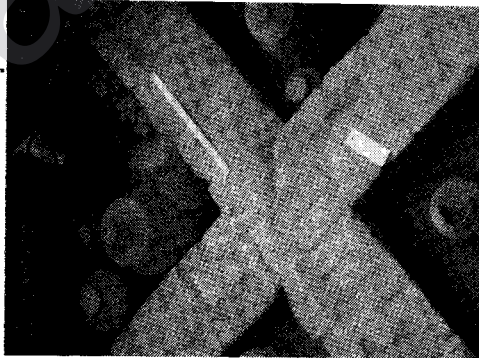
ZERDÜŞT PEYGAMBER NEREDE DOĞMUŞ?

Zerdüştlük ve Zerdüş Peygamber'le ilgili birçok konu hala bir giz olmaya devam ediyor. Eski Doğu toplumlarının birçoğunu ve özellikle de Hint-avrupa kökenli halkların tarihini yakından etkilediğinden kuşku duyulmayan Zerdüş öğretisi, Kürt kültürünün gözele rini aydınlığa çıkarmak bakımından da son derece önem taşımaktadır. Zerdüş ün doğum yerine ilişkin varsayımları yeni buluntuların ışığında yeniden değerlendiren Sovyet arkeologlarınca hazırlanan bu yazının sıcak bir ilgi göreceği kanısındayım. Zerdüş Peygamber nerede doğdu ve Zerdüşlüğün nerede dir? Sovyet Arkeologları elde edilen son buluntulardan yararlanarak bu soruyu yanıtlamaya çalışıyorlar.

Karakumlar ülkesinin Güneydoğu sunu Persler **Marguş**, eski Yunanlı tarihçiler ise **Margian** olarak adlandırmışlar. Bilim adamları, çölün kum tepelerini yeniden keşfettiler. Buluntular, Marguş'un oldukça gelişmiş, maddi ve manevi özgün bir kültür birikimine sahibolduğunu gösteriyor. MÖ II-I. bin

yıl öncesi yıllarda kurulmuş bir tapınağın açığa çıkarılması ise, sadece Türkmenistan için değil, aynı zamanda tüm Önasya için eşine ender rastlanan bu tapınak Margian'ın, Zerdüşlüğün* ya da bizzat Zerdüş'ün ülkesi olduğunu öne sürmeye izin veriyor.

... Bir tepe halinde yuvarlak, kendi ne özgü bir mimariye sahip ve pek büyük olmayan bu tapınak, bir plat form olarak kullanılıyordu. Başlangıç ta, 0 -130-100 m olarak dev bir dikdört gen şeklinde, güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılma iki metre kalınlıkta büyük bir duvarla, tam bir kompleks halinde inşa edilmiştir. Bu dörtgen'in üzerinde kuleler, dış duvarların perimetreline ise, yarı

Kumsalda bulunan, bütün Margianlılar için kendine özgü bir "katedral toplanma" yeri olan mabetin inşasında, bir kaç milyon kerpiç kullanılmış; din büyüklerinin mezarları da burada.

kuleler yapılmıştır.

Kompleksin merkezinde oldukça şahane bir şekilde düşünülmüş 60x50 m büyüklüğünde bir yapı daha bulunuyor. Bu, büyük bir özenle kurulmuş bir çok oda ve koridordan oluşmaktadır. Hangi amaçla kurulduğu henüz saptanmış değil, bununla birlikte ihtişamları kuşku götürmezdir.

Eldeki birçok buluntu, bu yerin bir çeşit içki yapımıyla bağlantısının bulunduğunu gösteriyor. Ama kimlerin? Acaba küplerin dibi- pifosov karşılık mı. Biteyler bulunuşunda onları, Mosko va Üniversitesinden Biyoloji Bilimler Doktoru *N.Meyer-Melikyan* özenle ve başarılı bir şekilde incelemiştir. Arkeolojik çalışmalarda, ilk kez, kadim devirde de tanınan özelliklerden biri olan iğneyapraklı bitkiler, efedrinin yapıldığı mikroskopik parçaları bulmuş tur. Arkeologların açığa çıkardıkları tüm bu buluntularda sadece bir anlam var: **Tapınakta bayıltıcı iksirler hazırlıyorlardı.**

Dünyanın sadece bir dininde -Zerdüştlükte- *Avestanın** bize ilettiği *haoma* sözcüğüyle uyuşturucu içkilere yapıldığı anlaşılıyor. *Avesta*'da bu içkinin nasıl hazırlandığı konusunda bilgiler de var: Sürüngen sap bitkiler uzun

süre büyük fiçilerde ısıtılıyor, taştan rendelerde özenle ezildikten sonra elde edilen yağlar süt ve arpayla karıştırılıp ekşitildikten sonra süzgeçten geçirilir. Elde edilen içki tapınak *küp*'üne dolur.

Burada, bu içkinin yapımında kullanılan araç-gereçlerin hemen hemen tamamı bulunmuştur! Kocaman fiçiler, taştan yapılmış tahıl değirmeni, havan-nicelik olarak burada bulunanlar, ev ünitesinin alışılmış gereklerini kat kat aşılıyor. Koni şeklindeki küpler ortalama boyutları tam olarak süzgeç rolünü göre bilirler- bunun için dokuma bez veya yün ipliği parçalarıyla delikleri diplerinin merkezlerine her birine kapa mak. Kısacası, tartışmasız onlarca tapınak küpleri bulunmuştur. Biçim olarak, üzerinde tam bir diziliş gösteren insan, hayvan ve kuş figürleri, kilden yapılmış kabartmalarla süslenmişlerdir. Bunların sıradan kabartmalardan bir farkları yoktur. Küplerin dibinde, aralarında kurbağaların saklanabildikleri yılankavi yarıklar yer alıyor. Tümünde merkezi yeri iki insan figürü işgal ediyor: Bunlardan biri, göğsüne bir çocuk sarmış bir durumdayken; diğeri ellerini geriye eğmiş açık bir sadakat pozundadır. Figürler o kadar nazik ki bu durum küplerin kullanım için yapılmış olma olasılığını kesinlikle dışlıyor. Bu süs kuşakları heykeltıraşların kendi-kuşkusuz yerli çömlekçilerin- fantazilerine dayanıyor. Çünkü, benzer kompozisyonlara sadece Marguş ülkesinde değil, aynı zamanda komşu Baktrin 'deki* tapınak küplerinde de unutulma yacak bir şekilde rastlanılıyor.

Üstelik, ezilmiş ve rendelenmiş efedri artıkları, mikroskopik parçacıkları bulunmuş haşhaş tohumları, narkotik maddeler eski kitaplarda yer almıyor ama, kuşkusuz bunlar Marguşlular tarafından kullanılıyordu. Açıkça, tapınağın içki alemiyle bağlantılı olan tüm ibadetlerin bununla ilişkisi vardı ve özel biçimlerdeki küpler bunu gösteriyor. Örneğin; dikey olarak duran deniz yengeçleri dikenlerinin alınması. Bu şekilde onlar erik içkisine karıştırılıyordu.

Buluntular arasında yer alan diğer

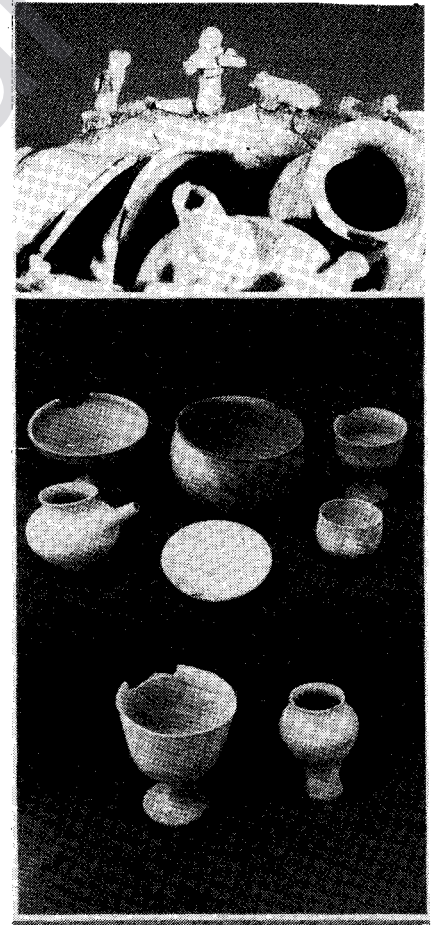

Tapınak aletleri- bronz balta, insan ve hayvan figürlerinden süs kuşağı işlemeli küp, uyuşturucu erik içkisi yapımında kullanılan deniz yengesi.

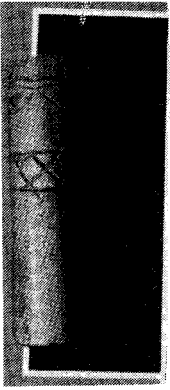
birçok eşyanın ne ve ne için oldukları henüz bilinmiyor. Ancak bununla bir likte, bronz balta gibi oldukça ince bir süs eşyasının sadece tapınma ve ibadet amacıyla kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Artık kendiliğinden anlaşılacağı üzere, tapınakta bulunanların tümü, geçmiş kadim döneme tanıklık ediyor. Daha doğrusu, tapınak tamamıyla, ateş kültüne sunulmuştur. Onun merkezi bölümlerinde içki hazırlanıp, küplere doldurulur ve rahipler onu kilise mihraplarının bulunduğu alana götürürler,

burada kızgın ateşin alevleri arasında törensel içki alemleri yaşanır. Bilindiği gibi, Zerdüşt yeni bir din kurma yerine, daha çok o zamana kadar süregelen din sel inançlarda bir reform yapmıştır. Türkmenistan'daki mabet proto-zerdüşt sel özelliktedir. Margianlıların inanç ve göreneklerinin gerektirdiği törenleri, peygamberin reforme etmiş olduğu yeni biçimde gerçekleştirmişler. Zerdüşt tapınakların şatafatından vazgeçmiş ve görenekleri oldukça sadeleştirilmiştir. O ilk davranışlarında uyuşturu rucu tapınak içkilerine oldukça olum suz yak

Küplerden biri süs kuşağı olarak, kutsal içkiler için minyatür fıncanlarla doldurulmuştur; din büyüğünden kalma keramikler.

Kilise mihrablarından kalma, tapınma ibadelerinde kullanılan, büyüleyici büyük gözlerle görüntülenmiş kemik borucuk.

laşmış, ama öğretinin haleflerinin kullanmaması için yeni dinde sadece **haoma**'ya yer vermek zorunda kalmıştır. Ancak bunu öğreti

sine dahil etmesine rağmen o, her durumda yaşamda görülen sarhoşluklara karşı durmuştur.

Zerdüştlüğün Margian'da doğmuş olduğu görüşü, Sovyet tarihçisi *Akade mik Vasiliyü Struve*'ye (1889 -1965) aittir. Yeni buluntular bu varsayımı doğrular niteliktedir.

* Zerdüştlük, yaygın kanıya göre, MÖ 6-7. yüzyıllarda ortaya çıkmış ve kurucusu Zerdüş't Peygamberin adıyla anılmıştır. Belirgin özellikleri; ateşe tapma, dünya'yı iki başlangıç- iyi ve kötü arasındaki bir mücadele olarak görme, dünyanın sonuna, ahiret yaşamına, ölümlerin dirilişine, kurtarıcının geleceğine vs. inanmak.

*Zerdüştlüğün toplu kutsal kitabı.

* Baktriya-SSCB ve Afganistan sınırlarında tarihsel bir bölge. M.Ö binyılların ilk yarısında, köleciler bir devlet. Aleksandır Makedonski İmparatorluğu sınırlarına dahildi.

Bu yazı, Tarih Bilimleri Doktoru Viktor SARIANIDI tarafından NAUKA V SSSR (SSCB'de Bilim) dergisinde yayınlanmıştır. Biz, "SPUTNIK" dergisinde kısaltılmış olarak yayımlanan şekliyle Türkçeye çevirdik.

Fotograflar:

Viktor Sarianidi

Areker: M.COMERD

QEWXA LOLÛ BE KURRO

Wexto ke mi xo fam kerd ûra nat mirê merex bî, "Ça wertê aşîra Lolo ve Hermenîyan û Kurranê Sunîyan wes nêbiyo? Sebebê na mesela çi ko?" Hata zanê ma de na mesela eve qesanê "Qewxa Lolû be Kurran" name kenê. Axirê wextê xo ame, mi xalê maa xora pers kerd u eyî kî mirê qesey kerd. Û mordemode xêlê baqil u kamil bî. Hetê serran ra emrê xo 70 sera bî. Kal eve xo Kurêsiz, cinîya xo kî Lolize biye. Kirmancî (Dimilî) qesey kerdene. Sanika Memê Alan, Xumxume u tayê binî wes qesey kerdene; hama wendîs nêbî. Wextê qesey kerdene mesela de, qeseyê ke mi mana inan fam nêkerdene rew rew mi qesê eyî birmene u cira pers kerdene. Axirê Kirmanciyode (Dimilkî) pak u zela qesey kerdene. Eyî na mesela tam satê de mirê neqil kerde, helvet ebe zanê xowo wes. Hama mi qesê eyî çarnay ra Tirkî ser. Hal-hêkat nîya biyo:

Zerîya xortêde Ermenîyan kuna çênêkêda Kurran (Kurmancê Sûnî). Ma u piyê layikî, hetê çêneke ra zaf rica u minete kenê, zaf erzenê xo ver hama mukinîyê çîna; çêneke nêdanê layikî. Peynîye de Hermenî çêneke remnenê, benê dewêda Hermenîyan. Kurri rex u pûsatanê xo girêdanê u kunê ra dima. Wertê inan u Hermenîyan de ebe rozan ceng beno. Axirê besenêkenê zorê Hermenîyo bivê, hata na qewxa de Hermenî çêr vejîne. Nafa Kurri mezvur manenê qolê xo pey de anenê. Maa çêneke zaf ebe înat bîya; vana "Se beno va vivo, ez gere çêna xo Hermenîyan ra bijêrî." Naye ser îndî rind fam kerdo ke

Kurri besenêkenê Hermenîyan ra çêneke pey de bijêrê; wazena ke xo berzo bextê aşîra Lolan. Çike çêrî u camêrdîya na aşîre a mintîqa de nam do. Çi esto ke wertê Lolan be Kurran de kî meseleyî bî, zuvîn ra mordemî kîştîbî. Ne piyê çêneke ne aşîra çêneke na hal ra rafî bî; hama mezvur mendî şî sare sana aşîra Lolan. Çend asparê xo rusnay çê pilê Lolan u vake "Xora sima ke çênêka ma Hermenîyan ra gurete arde teslîmê ma kerde wad bo ke ma gonfya xora (yanê hêfê xora) ravêrîme u naye ra tîpîya zuvînî de bîme dost u bira." Naye ser, pilê Lolan nîsenêro qerar cenê ke îmdadê Kurran de şêrê.

Wertê Lolan be Hermenîyan de qewxade girse u gonîne dest kena piro. Axirê Hermenî kunê tenge xo erzenê kîlîse u ûza de yêne pêser. Hama Lolan kunê kîlîse u çêneke inan dest ra çenê. Hama hurdimêne hetan ra zaf mordemî telef benê. Axirê çêneke wes-warr benê teslîmê pî kenê. Nafa aşîra çêneke Lolan dawat kena, cîrê silayîye ancena, sifran nanaro. Wenê u simenê... Silayîye ra tîpîya Lolan urzenê ra, kunê ra raye, ke îndî şêrê çêanê xo. Nîya tenê dewe ra vejîne nêvejîne, Kurri pey ra nanê pa u ancîya wertê hurdimêna hetan beno xirav.

Na hêkate marê çîqa jê sanike bêro kî, axirê wayrê nîrxêde tarîxî ya. Naye ra 150-200 sere avêr bîya. Xalê maa mi kî bê guman pîlanê xora hesna. Helvet wextê xo de tarîxê na dismenayîni keşî nênûsno. Hama ancîya kî çimê ma de zaf muhîm a. Çike meselade tarîxê ma eskera kena, verê çimanê ma kena roştî. Tarîxê mao nêjdî musneno ma ke nî dismenayîne nîyanên wertê mîletê ma de rolode xiravîna kaykenê. Hama -se ke na mesela de kî aseno- bila sebeb nîyê u nêbiyê. Gere ma kok u binyatê inan kî bizanîme u eskera kerîme ke raa vîrnîya xo rind bibîrnîme. Bê guman gere na meseleyî ebe usîlê êlmî bîrê tetîqî kerdene. Hama mîletê ke tarîxê xo hona nêwe nêwe nûsnenê, na qesan u xatîratê pî-kalîkanê xora kî her tim istifade kenê.

Tirkî ra çarnayox: M.DUZGIN

Tayê keşî estê zaf qesey kenê ya zaf nûsnenê, hama senik çî vanê. Yanê bara dîtoxî be wendoxî ra tede senik a. Naye lêwe de tayê camêrd kî estê dayma qesa xo ca de vanê, ya nûsnenê. Destê na ostayan de qese jê kemera qorî yo, se ke fek ra vecîya cayê xo cêno. Ressamî kî nîyarê, tayê xêlê boyax kenê, xêlê kuras u xetan, qelem u boyaxan xerc kenê... Axirê îsan cira çiyê fam nêkeno. Hama tayê hûner mendî kî se ke firçe erze nêtira, mordem fam keno û se vano, îndî rengî kunê tê dima, her jû cayê xo de huyîno.

Kemal Astore na hûner mendanê peyanan ra wo, "Welat ra Zu Dewe" firçe xo eve ostayên gurêno, pêznê ke sare ra vêrdê ra rind resm kerdê. A zu de we, tede dewanê Dêrsimî ana ra zan, jê aynewode şemên xem u kederê na mintîqa ma wes musnena ma.

Îmîskarênî (Sairênî) ya Kemal Astore'yî ra xeverdar o; mi hem çekû yê eyî wendê u hem kî çekûyê eyî fekê eyî ra gosdê. Hona xêlê xort o, hama îmîskarode wes o. Bêgûman ûwo wertê xem u kederê mîletê ma de sûr bo, pocîyo, bivêso. Dêrsim de bîyayîne, Dêrsim ra bîyayîne ci ka jû dîna helvet û kî zano u zerê xo de hesneno. Roze be roze vengê xo tenêna berz bo, ber be ber u dang be dang şero.

Mordem ke na dês u dîwaranê "Welat ra Zu Dewe" de nîyadano, heto zu ra zerê îsanî vêseno, kelegûr beno, feqîrênîya xo vînenno. Ça na çax de ma hendê peyde mendîme ya kamî ma hende tîpîya eşî me? Heya na karta Astore'yî de zaf çî esto, zaf çî aseno. Heq qewete ci do u va ebe hezaran tablo virazo welatê mara.

Sarê Dêrsimî hem hetê fikirî ra hem hetê hûnerî ra rakerde wo. Nika ra xêlê

WELAT RA ZU DEWE A KEMAL ASTARE'YÎ DE DÊRSIM

Welat ra Zu Dewe
Kemal Astore

îmîskarî, resamî be hûnermendê bînîestê. Îndî welatê xo sero vanê, dar u kemerê xo, derd u kulê xo anê ra zan. Na serranê peyanan de kî welatê ma sero tayê hewrê şîyay fetelînê, hama îndî nêterşîme, nêterseme! Mesela Dêrsim ra îmîskar

Şînewar kî Dêrsimê xo nîya neqesneno:

DÊRSIM

*Dêrsim welatode berzo
Dorme kowû çerexno
Koyê xo pîrrê eskevîno
Kowo Sûr o, Jêl a, Tuzîko...*

*Dêrsim welatode weso
Cayê yazi ya, cayê zime
wo, cayê kaso
Hardê xo pîrrê bîrrûno
Darê xo qiracer a, azgêlê
wo, mojeno...*

*Dêrsim welatode rûdeko
Sewq dano, jê tîji bereqîno
Neqesîyayê wo jê cazûmo
Cayê sûr o, cayê hewz o,
cayê kesko...*

*Dêrsim welatode awiyo
Wayirê zaf çumûn o,
çemûno
Lopêda xo dermanê
derdûno
Çemê Seymamûdan o,
Harçîk o, Muzîro...*

*Dêrsim welatode hirawo
Cêr Xarpêt o, cor Erzun
gano
Wayirê heşt sûkan o, pîrrê
dewûno
Mameki ya, Mazgêrd o,
Xozato...*

*Dêrsim welatode ceneto
Hardê xo zaf girano
Wayirê hirê se u şeşti ew-
liyawûno
Golê Çetan o, Qelxeran o,
Duzgîno...*

*Dêrsim welatê cengûno
Sarê xo zaf çêr o, bêterso
Pîrrê şêran o, sevkanûno
Sîlê Putî yo, Gul Hesên o,
Sîlê Sûriyo...*

Dêrsim Dêrsim Dêrsimo

*Dêrsim welatê muno
Ewrû binê bandire der o
Zulûm o, xezev o, xîsmo.*

